

**Austra Avotiņa
Guntars Bernāts
Silvija Geikina
Ingrīda Irbe
Andrejs Mūrnieks
Ilze Stikāne**

**KULTŪRA
MĀKSLĀ
UN
MĀKSLA
KULTŪRĀ**

**SKOLOTĀJU
IZGLĪTĪBAS JOMA:
Kultūras izpratne un
pašizpaušme mākslā**

**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**

**LATVIJAS UNIVERSITĀTE
PEDAGOĢIJAS,
PSIHOĢIJAS UN
MĀKSLAS FAKULTĀTE**

Austra Avotiņa (atb. red.)

Guntars Bernāts

Silvija Geikina

Ingrīda Irbe

Andrejs Mūrnieks

Ilze Stikāne

KULTŪRA MĀKSLĀ UN MĀKSLA KULTŪRĀ

**SKOLOTĀJU
IZGLĪTĪBAS JOMA:
Kultūras izpratne un
pašizpaušme mākslā**

Latvijas Universitāte,
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
2020

Austra Avotiņa (atb. red.), Guntars Bernāts, Silvija Geikina, Ingrīda Irbe, Andrejs Mūrnieks, Ilze Stikāne. *Kultūra mākslā un māksla kultūrā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2020. 164 lpp.

Grāmata izstrādāta Latvijas Universitātes Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultātes 2020. gada attīstības projektā “Inovātīvo mācību materiālu izstrāde jaunajām izglītības, pedagoģijas un sporta virziena studiju programmām”.

Jaunākajā kultūras un mākslas izglītības redzējumā tiek piedāvāta starpdisciplināra kultūras satura integrācija idejiski saderīgās jomās. Elektroniskā mācību grāmata ir veidota divās daļās. I daļa veltīta kultūras teorijas jautājumiem, bet II daļa – liberālajām mākslām, kuras veido Eiropas kultūras kanonu: vizuālā māksla, literatūra, mūzika un teātra māksla. Šāds mācību materiāls pēc būtības ir aktuāls, jo ietver divas atsevišķi nedalāmas un vienlaicīgi īstenojamas pieejas:

- mācīšanās par kultūru un mākslu, kas nostiprina kultūras izpratnes jēdzienu;
- mācīšanās caur kultūru un mākslu, kas koncentrējas uz personīgo jaunradi, lietojot dažādus mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus.

Recenzente: *Mg. paed.* Inese Pitkeviča, *Skola 2030* eksperte

Korektore Gita Kļaviņa

Vāka dizainu un maketu veidojusi Baiba Lazdiņa

© Austra Avotiņa, Guntars Bernāts, Silvija Geikina,
Ingrīda Irbe, Andrejs Mūrnieks, Ilze Stikāne, 2020

© Latvijas Universitāte, 2020

e-ISBN 978-9934-18-556-4

Saturs

Ievads studijās mācību jomā (A. Avotiņa)	5
--	---

I daļa 9

1. Kultūras piederība un identitāte (A. Mūrnieks)	9
Ievads	9
1.1. Kultūras piederība individuālā, kopienas, tautas, nacionālā un Eiropas civilizācijas līmenī	9
1.2. Kultūra kā sistēma	12
1.3. Kultūras vērtības	14
2. Kultūras pazīmes (A. Mūrnieks)	18
2.1. Kultūras artefakti, priekšstati, rituāli, svētki, tradīcijas, simboli, zīmes un varoņi	18
2.2. Kultūru mijietekmes	24
2.3. Izteiksmes līdzekļi dažādos mākslas stilos un virzienos – to mainība atšķirīgos kultūras vēstures periodos	27
3. Kultūras mantojums un tradīcijas (A. Mūrnieks)	33
3.1. Kultūras mantojums (materiālais un nemateriālais), tradīcijas un inovācijas	33
3.2. Mantojuma saglabāšana un pilnveide (attīstība), vēsturiskais un laikmetīgais	35
4. Kultūras daudzveidība un globalizācija (A. Mūrnieks)	38
4.1. Kultūras daudzveidība – atšķirīgais un līdzīgais	38
4.2. Globalizācija, konflikti, cieņa un dialogs starpkultūru komunikācijā	41
4.3. Kultūru dialoga principi	43
5. Kultūra un modernās tehnoloģijas (A. Mūrnieks)	47
5.1. Kultūra e-vidē	47
5.2. Kultūra un plašsaziņas līdzekļi (masu mediji)	50
5.3. Modernās tehnoloģijas kultūras izpētē	55
6. Kultūra un radošās industrijas (A. Mūrnieks)	57
6.1. Kultūras produkts un patēriņš	57
6.2. Kultūra un radošā uzņēmējdarbība	59
7. Kultūra un politika (A. Mūrnieks)	62
7.1. Kultūras vērtības un kultūras institūcijas (t. sk. nevalstiskās organizācijas) ...	62
7.2. Kultūra un izklaide, elitāra un masu kultūra	65

II daļa	71
8. Mākslas darbs laikmeta un kultūras kontekstā (A. Avotiņa)	71
8.1. Forma un saturs	71
8.2. Mākslas darbs satura un formas vienībā, stilu kontekstā	74
8.3. Dažādu mākslas izteiksmes līdzekļu izmantojuma iespējas ideju izpaušmei laikmetīgajā mākslā	83
9. Ieskats vizuālās mākslas mācību metodikā (I. Irbe)	86
9.1. Vizuālā darbība un radošā domāšana – materiāli, tehnikas un personības pašrealizācija	86
9.2. Vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļi un kompozīcijas izveides paņēmieni	89
9.3. Idejas un ierosmes praktiskiem darbiem, izmantojot vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļus – līniju, krāsu, tekstūru, faktūru un ritmu	102
10. Literatūras mācību metodika (I. Stikāne)	105
Ievads	105
10.1. Literatūra – mācību priekšmets un mākslas veids, tā sekmīgas apguves nosacījumi	105
10.2. Literatūras iepazīšana satura un formas vienībā, veidu, žanru un virzienu kontekstā	114
11. Ieskats mūzikas mācību metodikā (G. Bernāts)	121
Ievads	121
11.1. Mūzika kā mācību priekšmets un viens no mākslas veidiem	122
11.2. Muzikālās darbības veidi un to sekmīgas apguves nosacījumi	132
12. Ieskats teātra mākslas mācību metodikā (S. Geikina)	139
Ievads	139
12.1. Teātra māksla – mācību priekšmets un mākslas veids, tā sekmīgas apguves nosacījumi	139
12.2. Teātra mākslas izteiksmes līdzekļi – skatuves kustība, aktiermeistarība, runa, to pamatu apguve	152

Ievads studijās mācību jomā

A. Avotiņa

Kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā joma ir viena no septiņām jomām, kurās apvienoti radniecīgi mācību priekšmeti. “Noteikumi par valsts pamatizglītības standartu un pamatizglītības programmu paraugiem” ir pieņemti 2018. gada 27. novembrī (Ministru kabineta noteikumi, 2018), bet “Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības programmu paraugiem” – 2019. gada 3. septembrī (Ministru kabineta noteikumi, 2019). Pirmo reizi Latvijas izglītības lēmumu un dokumentu vēsturē reformas rezultātā ir notikusi reāla vienošanās un atzīta nepieciešamība korelēt un integrēt dažādu mācību priekšmetu saturu savstarpēji atbilstošās un idejiski saderīgās jomās. Starpdisciplināra kultūras satura integrācijas un realizācijas procesā ir bijušas nozīmīgas iestrādes. Jau vairākus gadus skolotāji izmanto materiālu “Kulturoloģija kā integrējošs mācību kurss laikmetīgā mācību procesā”, kas noder gan kā metodisks, gan saturisks palīglīdzeklis (Avotiņa u. c., 2013). Tas tapis Eiropas Sociālā fonda projekta “Profesionālajā izglītībā iesaistīto vispārīzglītojošo mācību priekšmetu pedagogu kompetences paaugstināšana” ietvaros. Kā viena daļa no šī materiāla tapa Ināras Voitkānes izstrādātās salīdzinošās tabulas kultūras procesu izpratnei un sistematizēšanai, aptverot gan vēsturiskos, gan filozofiskos un reliģiskos, gan dažādu mākslas veidu nozīmīgākos faktus. Šie materiāli ir jau aprobēti un ir nozīmīgs solis ceļā uz starpdisciplināru, sintezējošu un integrējošu domāšanu, kas tik ļoti nepieciešama 21. gadsimtā.

Sākot ar 2016. gada nogali, izglītības satura reformas realizācija vispārējā izglītībā notiek Valsts izglītības satura centra īstenotā projekta “Kompetenču pieeja mācību saturā” ietvaros, kura pakāpeniska ieviešana sākusies jau no 2019. gada (pirmsskolā) un turpinās 2020. gada rudenī 1., 4., 7. un 10. klasēs. Projekta mērķis ir izstrādāt, aprobēt, pēctecīgi ieviest Latvijā tādu vispārējās izglītības saturu un pieeju mācībām vecumā no pirmsskolas līdz vidusskolai, kā rezultātā skolēni gūtu dzīvei mūsdienās nepieciešamās zināšanas, prasmes un attieksmes. (Par projektu, 2019)

Kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā jomas izveidošanos var uzskatīt par likumsakarīgu reakciju uz Eiropas Savienības dalībvalstu ekspertu darba grupas rezultātiem 2015. gadā, kad tapa “Kultūras izpratnes un izpaušmes rokasgrāmata”, kas gadu vēlāk publicēta latviešu valodā UNESCO Latvijas Nacionālās komisijas mājaslapā (UNESCO, 2016). Vienojoties par darba plāniem kultūras jomā, kultūras izpratnes un izpaušmes kompetences pilnveide tiek izvirzīta kā nozīmīga prioritāte. Jau 2006. gadā tapis dokuments, kurā nosauktas astoņas līdzvērtīgas pamatkompetences (*key competencies*) (Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competencies for lifelong learning, 2006). No tām astotā kompetence – kultūras izpratne un izpaušme – ietver ideju radošās izteiksmes, pieredzes un emociju nozīmes novērtējumu plašā mediju spektrā – mūzikā, izpildītājmākslā, literatūrā un vizuālajā mākslā: “Termins “kultūras izpratne” nozīmē zināt, kāda ir kultūras un mākslas nozīme, un attīstīt spēju to baudīt vai būt tajā ieinteresētam. Tas ir saistīts ar uztveri (piemēram, mūzikas

klausīšanos, teātra uzveduma skatīšanos, mākslas darbu aplūkošanu muzejā). Turpretī termins “kultūras izpausme” koncentrējas uz izjūtu vai ideju nodošanu ar mākslinieciskiem līdzekļiem un sevi pašu. Tas attiecas uz lietām, ko cilvēki saka, raksta, dzied, glezno, dejo, tēlo vai dara, lai parādītu savas izjūtas, uzskatus un idejas, un galvenokārt ir saistīts ar radīšanu/jaunradi.” (UNESCO, 2016, 16)

Uzskaitot svarīgākās zināšanas, prasmes un attieksmes, tiek iezīmēts svarīgākais virziens katrā – tās ir zināšanas, kas ved uz izpratni. Prasme, kas palīdz novērtēt un rosina baudīt, pozitīva un cieņas pilna attieksme, kas iedvesmo un liek radoši izpausties ikvienam atbilstoši identitātei. Tātad tās ietver pamatotu, mērķtiecīgu lietpratību, darbības atbildību un spēju pieņemt brīvu lēmumu. Visas kopā tās veido subjekta darbības kvalitātes, patstāvības un atbildības rādītājus. To līmenis un līmeņa izmaiņas ietekmē mācīšanās procesu, bet tam jāatbilst jaunākajiem izglītības zinātnes ieteikumiem un pētījumu rezultātiem. Likumā tas formulēts kā plānotie, skolēnam sasniedzamie rezultāti, kas ir kompleksi, tie atklāj galarezultātu darbībā, ietver zināšanas, izpratni un prasmes mācību jomās, caurviju prasmes, vērtības un tikumus un ir izteikti kā pratība (kompetence). Piemēram, kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā mācību jomā skolēns skaidro kultūras artefaktus, kultūras mantojuma daudzveidību un pārradīšanas iespējas, apzinās savu kultūras piederību un identitāti, kopj un attīsta to, iepazīst laikmetīgo mākslu un kultūru kā sabiedrības vērtību izpausmi, mākslinieciski radošā darbībā mērķtiecīgi izmanto apgūtās specifiskās prasmes dažādos mākslas veidos un piedzīvo prieku radošajā darbībā, iegūtās mākslinieciskās jaunrades pieredzi saista ar personisko izaugsmi un profesionālo mērķu sasniegšanu. (Ministru kabineta noteikumi, 2019, 7.3.) To varēs sasniegt tikai tad, ja pamatzglītības posmā skolēns praktiski darbosies, gūs prieku radošajā procesā, atklās un pilnveidos savus radošos talantus, zināšanas, prasmes un tehnikas dažādos mākslas veidos, vērtēs un interpretēs daudzveidīgus radošās izpaušmes veidus, mācīsies izprast kultūras atšķirības un, veidojot savu kultūras identitāti, piedzīvos klātienē kultūras notikumus, gūstot emocionālo un estētisko pieredzi un attīstot personiskās kultūras vajadzības, līdzdarbosies kultūras mantojuma saglabāšanā un tradīciju pārmantošanā (Ministru kabineta noteikumi, 2018, 7.3.). Pamatskolā svarīgākais ir process, kas var būt arī mērķis un rezultāts.

Abi likumi, protams, nosaka arī mērķi. Pamatskolā tas ir vispusīgi attīstīts un lietpratīgs skolēns, kurš ir ieinteresēts savā intelektuālajā, sociāli emocionālajā un fiziskajā attīstībā, dzīvo veselīgi un droši, mācās ar prieku un interesi, sociāli atbildīgi līdzdarbojas sabiedrības norisēs un uzņemas iniciatīvu, ir Latvijas patriots (Ministru kabineta noteikumi, 2018, 2). Bet vidusskolā – lietpratīgs skolēns, kurš apzinās savas personiskās spējas un intereses mērķtiecīgai personiskās un profesionālās nākotnes veidošanai, kurš ciena sevi un citus, padziļina zināšanas, izpratni, prasmes un turpina nostiprināt vērtības un tikumus atbilstoši saviem nākotnes mērķiem, atbildīgi, inovatīvi un produktīvi strādā paša, ģimenes, labklājīgas un ilgtspējīgas Latvijas valsts un pasaules veidošanā (Ministru kabineta noteikumi, 2019, 2).

Abos dokumentos ceturtajā pielikumā ir aprakstīti skolēnam sasniedzamie rezultāti, tie grupēti atbilstoši lielajām satura idejām un mācību posmiem. Jau šī dokumentu struktūra ir novitāte, tā vērsta uz satura un darbību atbilstību un savstarpēju saikni. Tās nav direktīvas,

sasniedzamie rezultāti formulēti tā, lai būtu saprotami arī skolēniem, nereti tās ir konkrētas darbības, kuru mērķis ir komplekss rezultāts. Tas sastāv no savstarpēji saistītām un saturiski līdzsvarotām daļām. Visos piedāvātajos kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā jomas priekšmetos – “Kultūras pamatos”, “Kultūrā un mākslā I”, “Kultūrā un mākslā II” – kultūras teorijas pamatjautājumi veido ievērojamu daļu satura – “Kultūras pamatos” vismaz 75% (no 105 stundām kursā) un attiecīgi abos pārējos – vismaz 30% (no 210 stundām kursā). Kultūras teorijas pamatjautājumi skolēnu vecumposmam atbilstošā veidā un saskaņā ar Ministru kabineta noteikumos formulēto tiek integrēti jau pamatizglītības posmā visos jomas priekšmetos – gan vizuālajā mākslā, gan mūzikā, gan literatūrā un teātra mākslā (Ministru kabineta noteikumi, 2018; Ministru kabineta noteikumi, 2019).

Savukārt, lai sasniegtu tādus kompleksus rezultātus, procesa vadītājam skolotājam jābūt atvērtam, gudram, iejūtīgam un ļoti vērīgam. Skolotāja profesijas standartam šajā gadījumā jādefinē ļoti skaidri kritēriji. Pirmām kārtām tie ir pieredze, vide, izglītība, satura zināšanas, attieksme un uzskati par mācību procesu. (Mācīšanās lietpratībai, 2018, 147) To mērķtiecīgi pilnveidot nepieciešams katrā izglītības programmā.

Elektroniskā grāmata “**Kultūra mākslā un māksla kultūrā**” studiju kursam “Integrētā mācību metodika mācību jomā *Kultūras izpratne un pašizpaušme mākslā*” ir paredzēta visiem – gan citu jomu pedagogiem, kas vēlas iepazīties ar šīs jomas satura specifiku un veicināt starpdisciplināru sadarbību, gan tiem, kas ir iecerējuši kļūt par kultūras un mākslas jomas skolotājiem. Īpaši noderīga tā būs katrā šīs jomas priekšmeta skolotājam, lai atrastu saskarsmes punktus sadarbībai, saprastu kopīgo un atšķirīgo jomas priekšmetos, lai visas savas darbības – satura atlasī, mācību procesa izveidi un vadību – virzītu uz vienu kopīgu mācību jomas mērķi, kas formulēts Ministru kabineta noteikumos. Grāmatai ir divas daļas un 12 nodaļas.

Pirmā daļa veltīta kultūras teorijas jautājumiem, saturs veidots atbilstoši plānotajiem skolēnam sasniedzamajiem rezultātiem kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā mācību jomā, kas formulēti 4. pielikumā (Ministru kabineta noteikumi, 2019). Daļu no tā ir nepieciešams integrēt pamatskolas mācību saturā, veidojot tādus tematus, kas ietver kultūras teorijas un satura iepazīšanu caur mākslas priekšmetiem. Tas ir kā kodols, kurš veido skeletu, konstrukciju un ap kuru veidojas arī padziļināto kursu pamatsaturs vidusskolas priekšmetos kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā jomā.

Grāmatas otrā daļa veltīta pārējiem jomas priekšmetiem – tā saucamajām liberālajām mākslām, kuras veido (Eiropas) kanonu. Tas pamatā sastāv no vizuālās mākslas, mūzikas, teātra, dejas un literatūras. (UNESCO, 2016, 21) Grāmatā katrā nodaļā ir kā neliels ieskats saturā un metodikas padomos vizuālajā mākslā, literatūrā, mūzikā un teātra mākslā. Nodaļām pievienoti uzdevumi un galvenie avoti. Teātra mākslas priekšmeta, kas ir jauns pamatskolas saturā, metodikas kursam nozīmīgas ir projekta ietvaros sagatavotās video filmas. Tās sniedz ieskatu dažās metodēs teātra mākslas nodarbībām spēles teātrī. (Avotiņa u. c., 2020)

Literatūras saraksts

- Avotiņa, A., Genese-Plaude, I., Mūrnieks, A., Pitkeviča, I., Voitkāne, I. (2013) *Kulturoloģija kā integrējošs mācību kurss laikmetīgā mācību procesā*. Rīga: LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte.
- Avotiņa, A., Smildziņa, L., Stikāne, I. (2020) *Teātra mākslas nodarbības spēles teātrī*. 6 video filmas. Rīga: LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte.
- Mācīšanās lietpratībai*. (2018) Zin. red. D. Namsone. Pieejams: <https://www.siic.lu.lv/petnieciba/monografija-macisanas-lietpratibai/> [skatīts 11.05.2020.].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 416. (2019) *Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/309597-noteikumi-par-valsts-visparejas-videjas-izglitibas-standartu-un-visparejas-videjas-izglitibas-programmu-paraugiem> [skatīts 11.05.2020.].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 747. (2018) *Noteikumi par valsts pamatizglītības standartu un pamatizglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/303768-noteikumi-par-valsts-pamatizglitibas-standartu-un-pamatizglitibas-programmu-paraugiem> [skatīts 11.05.2020.].
- Par projektu. Atbalsts mācību pieejas maiņai. (2019) *Skola2030*. Pieejams: <https://www.skola2030.lv/lv/par-projektu> [skatīts 11.05.2020.].
- Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competencies for lifelong learning. (2006) *Official Journal of the European Union*, 30.12.2006, 394, pp. 10–18. Pieejams: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&rid=11> [skatīts 11.05.2020.].
- UNESCO. (2016) *Kultūras izpratnes un izpausmes rokasgrāmata*. Pieejams: http://www.unesco.lv/files/OMC-CulturalAwareness-Report-LV-NET_b5413956.pdf [skatīts 11.05.2020.].

I DAĻA

1. Kultūras piederība un identitāte

A. Mūrnieks

Ievads

Grāmatas pirmā daļa galvenokārt domāta mācību priekšmeta “Kultūras pamati” nepieciešamo atziņu, prasmju un zināšanu apguvei. Tā var noderēt kā palīgs arī visiem studentiem, kuri gatavojas mācīt kādu no mācību priekšmetiem jomā “Kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā”. Tā kā “Kultūras pamati” daļēji turpina mācību priekšmeta “Kulturoloģija” tradīciju, tad kā nozīmīgs palīgs metodikas apguvē var noderēt izdevums: A. Avotiņa, I. Genese-Plaude, A. Mūrnieks, I. Pitkeviča, I. Voitkāne. *Kulturoloģija kā integrējošs mācību kurss laikmetīgā mācību procesā* (Avotiņa u. c., 2013). Var izmantot arī Kultūras pedagogu biedrības mājaslapā pieejamos mācību metodiskos materiālus, prezentācijas, uzdevumus skolēniem (Mūrnieks, 2018), kā arī lekciju ierakstus.

1.1. Kultūras piederība individuālā, kopienas, tautas, nacionālā un Eiropas civilizācijas līmenī

Cilvēka piederības izjūta kādai kultūrai ir cieši saistīta ar kultūras vērtībām, ko viņš ir iepazinies, izpratis, pieņēmis vai radījis, turklāt tās veido zināmu sistēmu. Piederību kādai kultūrai un savas identitātes (savdabības) apziņu veido no sabiedrības pārņemto priekšstatu, pieņēmumu, pārliecību, attieksmju, varoņu, simbolu un rituālu kopums. Tam ir sava struktūra, uzbūve. Tas veidojas komplicētā socializēšanās un izglītošanās procesā, kas sākas ģimenē un turpinās skolā.

Svarīgi šajā procesā ir ne tikai tas, kas norisinās apziņā, bet arī rīcība, iekļaušanās un līdzdarbošanās kultūrai nozīmīgās norisēs. Amerikāņu antropologs Klifords Ģircs (*Clifford Geertz*, 1926–2006) raksta: “konkrētās tautas garīgo apziņu veido galvenokārt tieši rūpīgāk izstrādātie un parasti arī publiskākie rituāli [...] šīs pilnīgi izkoptās ceremonijas varētu saukt par kultūras uzvedumiem” (Ģircs, 1998, 116). Latvijas gadījumā par vienu no tādiem uzvedumiem var uzskatīt Dziesmu svētkus. Gan piedalīšanās, gan refleksija par to, kas vieno sabiedrību (ne tikai šādos kultūras manifestācijas brīžos, bet arī ikdienā), veido divus nepieciešamus komponentus kultūrizglītībā. Tas var būt viens no pirmajiem sarunu tematiem kultūras pamatu apguves nodarbībās.

Kultūras apguve (kulturizācija) notiek socializācijas procesā. Tātad cilvēka iekļaušanās sabiedrībā (socializācija) un kultūras apguve (kulturizācija) ir viena procesa divi aspekti. Kultūras pārmantošana nemēdz notikt ārpus socializēšanās procesa, kas norisinās gan skolā, gan ģimenē,

gan plašāk – iekļaujoties sabiedrības dzīvē. Socializācijas procesā jauniešiem tiek piedāvāts izziņāt un apgūt kultūras vērtības, normas un dažādu veidu prakses.

Būtisks ir vēl trešais aspekts: kultūras vērtību pārdzīvošana, apjēgšana un pieņemšana individuālā līmenī (individualizācija). Tādējādi kultūrā sastopamais – gan laikmetīgās izpausmes, gan kultūras mantojums – kļūst par personiskām vērtībām – galvenokārt cilvēka brīvas un apzinātas izvēles rezultātā. Bērna dzīves agrīnajā posmā tas gan var notikt arī neapzināti, pieņemot un atdarinot tos uzvedības modeļus, kas dominē konkrētajā ģimenē. Tāpēc svarīgi ir pēc iespējas agrāk iepazīstināt skolēnus ar savas tautas, Latvijas valsts un Eiropas mantojumu, vērtībām un radošās darbības iespējām.

Skolas uzdevums ir ģimenē iesākto kultūras apguves un socializācijas procesu turpināt, piedāvājot nostiprināt un padziļināt izpratni gan par Latviju un Eiropu, gan arī par citām sabiedrībām un to kultūrām, dodot iespēju paraudzīties uz savas tautas un valsts kultūru globālā kontekstā (it kā no malas). Tas nozīmē salīdzināt savus uzskatus un dominējošās vērtības savā tuvākajā apkārtnē (vidē) ar citu civilizāciju priekšstatiem un vērtībām un tādējādi ļaut skolēnam apzināti veidot savu identitāti, savu vērtību sistēmu, izkopjot piederības izjūtu Latvijas valstij un Eiropas civilizācijai, kā arī sekmējot ieinteresētas, tolerantas un kritiski vērtējošas attieksmes veidošanos pret citām kultūrām un to pārstāvjiem.

Kultūras jēdziens

Lai izprastu kultūru kā sistēmu un piederību kādai kultūrai (kultūras identitāti jeb savdabību), vispirms jāizprot pats jēdziens “kultūra”. To ieteicams apzināt aprakstošā veidā, pārrunu un analīzes rezultātā, nevis uzreiz dodot gatavas jēdziena “kultūra” definīcijas.

Jēdziens “kultūra” vēsturiski radies Senajā Romā. To lietoja lauksaimniecībā. Ar šo vārdu apzīmēja zemes kultivēšanu, izkopšanu (veidojies no latīņu valodas vārdiem *colo, colere* – ‘izkopt, apstrādāt’). Senromiešu orators, filozofs un valstsvīrs Marks Tullijs Cicerons (106–43 pirms Kr.) šo jēdzienu izmantoja plašāk, attiecinot to uz cilvēka garīgo pasauli. Viņa rakstītais “*Cultura animi philosophia est*” nozīmē: dvēseles kultūra ir filozofija (Cicero II, 13). Filozofs ar šo frāzi norāda, ka izkopt var ne tikai zemi, kultivējot jaunas augu šķirnes, bet arī cilvēka dvēseli jeb apziņu.

Skolēnam saprotamā veidā kultūras jēdzienu var izprast, nodalot trīs līmeņus jeb veidus, kā šis vārds tiek lietots mūsdienu sabiedrībā.

Kultūra šaurākā nozīmē tiek saprasta kā sinonīms vārdam “māksla” vai “mākslas”. Bieži to attiecina tikai uz garīgām cilvēka izpausmēm, kas nav saistītas ar praktisko dzīves īstenību. Ikdienā ar vārdu “kultūra” liela daļa cilvēku tomēr domā vienīgi mākslu. Tā šo jēdzienu mēdz lietot politikā. Latvijā Kultūras ministrijas funkcijās pamatā ietilpst mākslu administrēšana, uzturēšana un atbalstīšana. Pie šīm funkcijām klāt nāk bibliotēku un muzeju pārraudzīšana, kā arī plašsaziņas līdzekļu politika.

Taču valodā šis jēdziens tiek lietots plašāk, piemēram, vārdu salikumos saskarsmes kultūra, runas kultūra, uzņēmējdarbības kultūra, ģērbšanās kultūra, galda kultūra. To izmanto arī vēsturē, apzīmējot dažādu sabiedrību raksturīgo dzīvesveidu, ideālus un sasniegumus, piemēram, antīkā kultūra, jaunlaiku kultūra, Eiropas kultūra, samuraju kultūra, pilsētnieku kultūra u. tml.

Kultūra visplašākajā nozīmē var tikt saprasta kā cilvēku pārveidotā vide. Cilvēks apzināti rada pilnīgi jaunu vidi – kultūru, kas atšķiras no dabas. (Dažādas teorijas mēģina izskaidrot, kāpēc tas ir noticis un notiek.) To nedara dzīvnieki, kuri videi pielāgojas. Tā vien šķiet, ka cilvēkam nav pieticis un nepietiek ar dabas doto, jo kopš vissenākajiem laikiem ir bijuši mēģinājumi vidi pārveidot, radot savu unikālo cilvēcisko pasauli (kultūru).

Pirmkārt, ņemot vērā šo īpatnību, kultūrā kā nozīmīgākais jāatzīst jaunrades aspekts, spēja un vēlme izgudrot ko jaunu, iztēloties to, kā nav (vēl nav), lai, pieliekot bieži vien milzīgas pūles, to īstenotu.

Otrkārt, jēdziens “kultūra” aptver tiklab materiālas, kā garīgas parādības, gan ieceres, gan to rezultātus.

Treškārt, cilvēki mēdz mainīt ne tikai apkārtējo vidi, bet spēj arī paši mainīties iekšēji. Kultūra pastāv cilvēkā, cilvēka garīgajā dzīvē, psihē (atcerēsimies Cicerona teicienu *cultura animi* – dvēseles izkopšana jeb “dvēseles kultūra”).

Šis trešais aspekts, šķiet, ir galvenais kultūrā, jo rīki, galdi, datori, poēmas, gleznas, lugas un skaņdarbi vispirms pastāv cilvēku apziņā un tikai pēc tam – kā priekšmeti – ļaužu veidotā vidē. Vispirms ir galda ideja, kas rodas prātā, un tikai pēc tam tā tiek īstenota, iemiesota konkrētā lietā, kas labāk vai sliktāk funkcionē saskaņā ar šo ideju.

Kultūra, no vienas puses, ir konstatējama, “taustāma”. Tā izpaužas (manifestējas) konkrētos veiktos, artefaktos, cilvēku darbības produktos, bet, no otras puses, tā ir neredzama. Kultūra veidojas un “dzīvo” cilvēku apziņā. Nav cilvēka, kurš varētu atrasties pilnībā ārpus kultūras, tāpat kā nav kultūras, kas spētu pastāvēt bez cilvēkiem, kuri to izprot, izmanto, glabā un pilnveido.

Tādējādi kultūru dziļākā nozīmē varētu interpretēt kā sistēmu, kurā ietilpst kādai sabiedrībai (vai individuālam cilvēkam) raksturīgais: simboli, attieksmes, prasmes, vērtības un pamatpieņēmumi par esamību (Trompenaars, Hampden-Turner, 2003).

Kultūru cilvēkā raksturo spēja atbilstoši lietot citu cilvēku radīto un pašam radīt tā, ka radītais kļūst nozīmīgs sev un citiem. Prasmes rakstīt ar datoru, saprast valodu, klausīties mūziku, gleznot, rēķināt, pārdzīvot nelaimes, draudzēties, rakstīt vēstules, svinēt noteiktus svētkus u. tml. pieder pie konkrētas kultūras kompetencēm.

Diemžēl ikdienas saziņā bieži kultūras jēdzienu lieto haotiski, akcentējot tikai kādu vienu aspektu (piemēram, kultūra kā cilvēku mākslinieciskā jaunrade un tās rezultāti; kā uzvedības manieres; kā garīgās vērtības (pasauls uzskati, reliģiskās idejas); kā ētiski principi un to īstenošana, piemēram, politiskā kultūra, uzņēmuma kultūra).

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Palīdzēt patstāvīgā darbā apzināt Latvijas kultūras savdabību:
 - a) uzrakstīt individuāli uz vienas lapas tās parādības, kas vislabāk raksturo Latviju,
 - b) tālāk darba grupās (vai pāros) atlasīt no saraksta vairākas parādības un vienoties par būtiskākajām,

- c) izveidot savu Latvijas kultūras tēlainu prezentāciju (vai nu uz lielām darba lapām, vai *PowerPoint* prezentācijā),
 - d) prezentēt savu veikumu pārējiem klases biedriem,
 - e) apzināt to, kas sakrīt visu grupu darba rezultātos, un to apkopot kā klases viedokli.
2. Sagatavot iedomātam viesim no citas zemes prezentāciju par Latvijas kultūru trīs variantos, ņemot vērā:
- a) šaurāko jēdziena "kultūra" izpratni (kā sinonīmu mākslai),
 - b) plašāko jēdziena "kultūra" izpratni (Latvijas kultūras vide),
 - c) dziļāko jēdziena "kultūra" izpratni (Latvijas pilsoņiem raksturīgākās vērtības, gaumes savdabība, uzvedības izpausmes, priekšstati un attieksmes pret cilvēku, dabu, Dievu).

1.2. Kultūra kā sistēma

Ir bijuši vairāki piedāvājumi, kā kultūrā sastopamo apjēgt, sakārtojot zināmā sistēmā. Vēsturē var konstatēt laikā pastāvošas **ilgstošas** vērtību un dzīves prakšu sistēmas, ko sauc, piemēram, par viduslaiku kultūru, klasisko kultūru, moderno kultūru, Latvijas kultūru, Eiropas kultūru, krievu kultūru, ebreju kultūru, senēģiptiešu kultūru utt. Kultūra vispār – tā ir abstrakcija, kas reāli nepastāv. Pasaulē eksistē dažādas konkrētas kultūras, kas ir saistītas ar noteiktu laikmetu (piemēram, renesanses kultūra, antīkā kultūra, padomju laika kultūra) un arī telpu, teritoriju (piemēram, renesanses kultūra Itālijā, Padomju Latvijas kultūra), kurā dzīvo šo kultūras sistēmu pieņēmušās cilvēku kopienas, sabiedrības.

Pati sabiedrība nav tas pats, kas kultūra. Sabiedrība var savu kultūru pazaudēt, no tās atteikties un tomēr turpināt pastāvēt, pārņemot citu kultūru vai izveidojot jaunu. Var būt gadījumi, kad kultūra aiziet bojā KOPĀ ar sabiedrību, kas šo kultūru radījusi vai praktizē. Tā var notikt ar nelielām etniskām grupām. Karu vai epidēmiju rezultātā var izmirt visa nelielā sabiedrība, un tad, protams, bojā aiziet arī tās kultūra, jo nav vairs neviena, kas šo kultūru uzturētu, attīstītu un izmantotu. Taču biežāk sabiedrība turpina pastāvēt pēc tam, kad kultūra izzudusi. Vienkārši iepriekš praktizēto paražu (tradīciju, rituālu, saistību un vērtību) vietā ir pieņemtas citas, no iepriekšējās kultūras atšķirīgas vai tai tikai nedaudz līdzīgas, bet ne identiskas paražas un tradīcijas. Dažkārt tas var notikt pakāpeniski, bet citkārt strauji, gan ārēja spiediena (piemēram, iekarotāju represiju), gan iekšēju faktoru ietekmē (kādas sabiedrības grupas propagandas ietekmē, plašsaziņas līdzekļu izplatītas informācijas ietekmē). Otrajā gadījumā iepriekšējā paradigma (pasaules izpratnes koncepcija), iespējams, kļuvusi neatbilstoša sabiedrības vajadzībām vai noskaņojumiem. Tāpēc cilvēki sākuši apzināti vai pusapzināti meklēt citu skatījumu uz dzīvi, citu vērtību sistēmu, līdz pakāpeniski jaunās vērtības būs izstūmusas cilvēku apziņā vecās vērtības. Rezultātā būs izveidojusies cita, no iepriekšējās vairāk vai mazāk atšķirīga kultūra.

Katrai sabiedrībai tātad piemīt sava īpatnējā kultūra: raksturīgā dzīvesveida, izturēšanās modeļu, problēmu risināšanas paņēmienu un vērtību kopums. Dažkārt kultūru metaforiski dēvē par sabiedrības dvēseli vai raksturu. Ikvienas sabiedrības vēsturiskās pastāvēšanas un kultūras kopības nosacījumu vidū ir dažādi pieņēmumi, ticējumi, nerakstīti likumi, kas vieno cilvēkus.

Izvirzās jautājums: vai ir tādi elementi, kurus var konstatēt VISĀS konkrētajās kultūrās? Vai kultūrai (jebkurai) ir sava struktūra? Kā to visu labāk un uzskatāmāk atspoguļot?

Kultūrā vairākus slāņus nodala nīderlandiešu sociologs Gērts Hofstede (*Geert Hofstede*, 1928–2020). Šie slāņi veido zināmu hierarhiju. Metaforiski to var priekšstatīt kā sīpolu, kuru veido vairākas mizu kārtas (Hofstede, 2019; *The World of Religions*, 2015). Ārējo slāni kultūrā veido simboli, kam seko varoņi, rituāli, un dziļākais slānis ir vērtības (Hofstede u. c., 2010, 8).

Simboli (vārdi, žesti, priekšmeti, sabiedrībā pieņemtais cilvēka izskats, matu sakārtojums, raksturīgākās krāsas, reprezentatīvākās celtnes) veido ārējo slāni. To ir visvieglāk pamanīt.

Varoņi ir reāli vai iedomāti cilvēki vai pārdabiskas būtnes, kas ir kā paraugi, ko atdarināt (piemēram, episkie varoņi Ahillejs un Odisejs – senajiem grieķiem, Lāčplēsis, Spīdola, Laimdota – latviešiem; reliģiju dibinātāji Muhameds – musulmaņiem, Jēzus Kristus – kristiešiem, Gautama Buda – budistiem; politiskie vadoņi Napoleons I Bonaparts – Francijā, Mahatma Gandijs – Indijā, Kārlis Ulmanis – Latvijā; pārdabiskas būtnes, piemēram, Apolons un Dionīss vai citi Olimpa dievi – sengrieķiem, Hors, Izīda un Ozīriss – senēģiptiešiem; kino un seriālu tēli, piemēram, Džeimss Bonds, Indiana Džons, Džeks Sperovs, Elena Riplija, Džekijs Čans, Harijs Poters, Lara Krofta, Katnisa Everdīna, Neo (no kinofilmas “Matrikss”), hobiti, elfi un Gendalfs, Nikita u. tml.).

Tam seko **rituāli** – sociāli simboliskas darbības (sasveicināšanās, dažādas ceremonijas, piemēram, laulības, bēres, parādes), kurām nav praktiskas nepieciešamības, bet kuras nodrošina indivīda saikni ar sabiedrību (dažās sabiedrībās arī saikni ar pasauli un Dievu). Rituālos cilvēki demonstrē cieņu cits pret citu, pauž lojalitāti pret savu kopienu, tās vadību, apliecina uzticību savai tautai, valstij, pārliecībai, reliģijai. Seno kultūru reliģiskajos rituālos nereti tiek izspēlēti mīta notikumi, lai tos atkal un atkal pārdzīvotu, lai par tiem atcerētos un lai rituālos piedzīvotu garīgo, pārdabisko spēku klātbūtni vai palīdzību.

Vērtības ir dziļākais līmenis, pēc G. Hofstedes domām, tas parāda, kādām uzvedības formām, nostājām un faktoriem tiek dota priekšroka, kas ir labs/ļauns, pareizs/nepareizs, normāls/nenormāls, skaists/neglīts utt.

Tādā gadījumā – kas bija iepriekš apskatītie kultūras slāņu elementi, cilvēku veidotie rituāli, simboli? Galu galā arī ļaužu radītiem priekšmetiem ir sava vērtība. Pat daba ap mums ir vērtība, jo bez tās mēs nepastāvētu. Skolēniem varētu rasties jautājums: vai tas viss arī nav vērtības? Protams, vārda plašākajā nozīmē jebkas var būt vērtība, ja vien ir cilvēks, kas par tādu to uzskata. Taču G. Hofstede šajā gadījumā ar vērtībām saprot ko citu. Tieši to, kas ir galvenais, kas ļauj/liek kaut ko atsevišķu un konkrētu uzlūkot par vērtību. Runa ir par kritērijiem, pēc kuriem nosaka, vai kaut kas ir vai nav vērtīgs un cik lielā mērā vērtīgs. Šo kritēriju sistēmu mēs lielā mērā pārņemam no tās sabiedrības kultūras, kurā dzīvojam, bet īpaši no tās, kurā atradāmies mūsu dzīves sākumā.

Apmēram tā, kā iepriekšējās rindkopās aprakstīts, – šādā secībā – skolēnam var piedāvāt temata “kultūras sistēma” sākotnējās izpratnes apguvi.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Veikt savas ģimenes vai klases kolektīva vai amatiermākslas kolektīva vai savas dzimtās pilsētas, novada kultūras sistēmas analīzi, izmantojot G. Hofstedes modeli.
2. Salīdzināt varoņus divu dažādu tautu kultūrās (eposos, mītos, vēsturē, aktuālajā politikā, kinomākslā), diskutēt par to, kas tiem kopīgs un kas tos atšķir.

1.3. Kultūras vērtības

No iepriekš teiktā izriet vairāki jautājumi. Vai vērtības ir kaut kas a) objektīvs, universāls (no cilvēka un sabiedrības neatkarīgs) vai arī b) dažāds, nepastāvīgs, mainīgs, partikulārs? Vērtības var būt atkarīgas vai nu no b1) katra cilvēka izvēlēm (subjektīvas), vai/un b2) ir sabiedrības nosacītas.

Filozofa Imanuela Kanta (*Immanuel Kant*, 1724–1804) sekotāji (neokantieši), piemēram, uzskatīja, ka jāmeklē un jāpēta ir tieši vispārnozīmīgais. Heinrihs Rikerts (*Heinrich John Rickert*, 1863–1936) uzskatīja, ka vērtības ir jēga, kas atrodas “ārpus” jebkuras esamības. Vārds “ārpus” te jāizprot nevis telpiskā nozīmē, bet kā tāds, kas nav saistīts ar tieši eksistējošo. Franču filozofs Gabriels Marsels (*Gabriel Marcel*, 1889–1947) ir izteicis paradoksālu domu, ka vērtības ir pārāk reālas, lai tās eksistētu. Vērtību būtība ir nozīmīgumā, nevis to faktiskā pastāvēšanā. Vērtības ir mūžīgas, taču to pārdzīvojums un to īstenojuma intensitāte mainās. Draudzība pati par sevi ir un paliek nemainīga vērtība pat tad, ja draugs izrādās nodevējs. Pat ja visi melo vai maldās, patiesīgums tomēr pastāv kā vērtība, uz ko tiekties. Miers un saskaņa ir vērtības, taču vēsturē mierīgas līdzāspastāvēšanas un miera periodi var mīties ar konfliktu un kara laikiem. (Kūle, Kūlis, 1998, 573–580)

Filozofe Maija Kūle dod šādu piemēru: “Ja cilvēks labāk nocērt ošus un dabū naudu, nekā ciena savus vecākus un respektē viņu lūgumu kokus necirst, kā tas ir R. Blaumaņa lugā “Indrāni”, tad izdevīgums šim cilvēkam ir augstāka vērtība, nekā cieņa un mīlestība pret vecākiem. Taču nekāda veida rīcība, protams, nevar atcelt to, ka cieņa un mīlestība pret vecākiem ir un paliek mūžīga vērtība.” (Kūle, Kūlis, 1998, 578)

Kādi kritēriji būtu izmantojami, lai noteiktu, atšķirtu zemākās un augstākās vērtības? Vērtību pazīstamība (popularitāte) un izplatība nevar būt vienīgie un galvenie kritēriji. Jo vērtības ir augstākas, jo tās ir ilgstošākas, nedalāmas un nav pamatojamas ar citām vērtībām. Tāda vērtība kā mīlestība ir it kā ārpus laika. Mēdz taču teikt “es tevi mīlu”, nevis “es tevi šodien mīlu” (tātad tikai šajā konkrētajā laikā). Mīlestības ideja it kā ietver pastāvīgumu, ilgstamību, mūžīgumu. Augstākās vērtības nevar sadalīt. Nevar taču teikt: es mīlu šo degunu, bet šīs acis nemīlu. Līdzīgi nevar sadalīt mākslas darbu, kam piemīt vērtība. Vai nu tā ir vērtība kā veselums, vai arī tiek iznīcināta sadalot. Zemāka līmeņa vērtības, piemēram, tādas kā nauda, cukurs, gaļa, vecāku atstātais mantojums, var sadalīt. Taču filozofs Maksis Šēlers brīdina, ka dališana var radīt

interesu konfliktus. Katrs, kurš piedalīsies dalīšanā, var gribēt sev vairāk cukura, vairāk naudas, vairāk labumu. Augstākās vērtības – mīlestība, svētums, cieņa, līdzcietība – cilvēkus apvieno. Zemākas vērtības – nauda, lietas – cilvēkus var šķelt un pretstatīt citu citam.

Tehnikas uzplaukums ir mainījis vērtību izkārtojumu (hierarhiju). Zemākās vērtības it kā kļuvušas svarīgākas nekā augstākās. Ir izjaukta attiecība starp patīkamām un dzīves uzturēšanai būtiskām (vitālajām) vērtībām. Patīkamais tiek uzskatīts par svarīgāku nekā tas, kas nepieciešams veselībai. Bērni aizrautīgi dzer kokakolu un ēd saldumus (tas ir patīkami), taču viņu organismam tas nebūt nav veselīgi. “Mūsdienās lietas valda pār cilvēku, bet mašīnas – pār dzīvi” – raksta M. Kūle. (Kūle, Kūlis, 1996, 579)

Tā būtu viena pieeja, vērtībās (vismaz augstākajās) var saskatīt objektīvu labumu un pamatojumu, tās attiecas uz visiem un lielākajā daļā kultūru tiek atzītas (kā un kāpēc tas notiek, tas ir cits jautājums, par to skat. 5. nodaļu).

Bet ir arī cita pieeja, kas akcentu liek uz vērtību subjektīvo aspektu. Eksistenciālisma filozofs Žans Pols Sartrs (*Jean-Paul Sartre*, 1905–1980) savulaik uzskatījis, ka “vērtība nav nekas cits kā jēga, kuru jūs izvēlaties” (Kūle, Kūlis, 1998, 572). Tādā nozīmē vērtības ir tieši tas, kam cilvēks dod priekšroku. Vērtības rodas vērtējuma procesā. Turpinot šo domu, iznāk, ka vērtības ir pilnīgi atkarīgas no tā, kas tās vērtē. Tās ir saistītas ar izmaiņām laikā, atkarīgas no situācijas, maināmas.

Vairāki kultūras pētnieki uzsver sabiedrības kopējo lomu vērtību veidošanā. Ilgstoši praktizētu rituālu, uzvedības modeļu, pieņēmumu un priekšstatu kompleksss kļūst par kultūrai neatņemami piemītošu iezīmi.

Savukārt cits sociologs, Fons Trompenārs (*Fons Trompenaars*, 1953), izmantojot to pašu sīpola metaforu, par ārējo kultūras slāni uzskata **artefaktus un produktus** (šajā slānī ietilpst mākslas darbi, organizācijas, valoda, tirgi, priekšmeti, apģērbi, ēkas). Šis slānis veido kultūras redzamo daļu (Dirba, 2016, 15–16).

Otrajā, dziļākajā slānī, viņaprāt, ietilpst **normas un vērtības**. Normas nosaka to, kas ir pareizs vai nepareizs no pētāmās sabiedrības viedokļa. Parasti vērtības pamato normas un ir saistītas ar sabiedrības ideāliem. Likumiem un normām vajadzētu atspoguļot vērtības. Ja ir pretēji, tad sabiedrībai draud dezintegrācija. Normas atspoguļo to, “kā man vajadzētu uzvesties”, bet vērtības – “kā es vēlētos uzvesties”. Tātad vērtības ir tas, ko katrs cilvēks akceptē, brīvi pieņem kā savu nostāju, lai gan parasti tās tiek atvedinātas no sabiedrībā pieņemtā, no tā, ko atbalsta vairākums vai kas veido pagātnes mantojumu, kas audzināšanas un izglītošanas procesā tiek piedāvāts ģimenē, skolā, mākslas darbos un to varoņtēlos.

F. Trompenārs uzskata, ka trešajā, visdziļākajā kultūras slānī ir **pamata pieņēmumi par esamību**. Tie veido kultūras kodolu un satur pētāmās sabiedrības priekšstatus par pasauli, laika izjūtu un ideālo attiecību modeļus. Tieši šie pamata pieņēmumi par esamību ļauj atšķirt civilizācijas citu no citas. Konkrētās sabiedrības pārstāvim tie var šķist paši par sevi saprotami, tāpēc par tiem ikdienā neviens pat neprāto. Tomēr tie ietekmē ļaužu uzvedību un ir konstatējami, salīdzinot dažādu kultūru pārstāvju rīcību līdzīga rakstura situācijās.

Krievu vēsturnieks Andrejs Zubovs (1952) uzskata, ka kultūras kodolu veido sabiedrības **priekšstati un attieksmes pret pasauli, cilvēku un Dievu**.

Interpretējot A. Zubova domu plašāk, dziļāko pamata pieņēmumu par esamību slānī jeb kultūras kodolā var izšķirt trīs līmeņus (aspektus).

Pirmo līmeni (aspektu) veido sabiedrībā dominējošie priekšstati par pasauli un attieksme pret to. Šajā aspektā ietilpst priekšstati par laiku un telpu, pasaules izcelšanos (kosmogonija) un nākotnes perspektīvām (eshatoloģija).

Otro līmeni (aspektu) veido sabiedrības priekšstati par pašu cilvēku (antropoloģija), viņa izcelsmi, uzbūvi un misiju pasaulē, kā arī par to, kas ar cilvēku varētu notikt pēc nāves.

Trešo un augstāko līmeni (aspektu) veido sabiedrības virsmērķis, ideāls, tas, uz ko paļaujas kritiskākajos brīžos, uz ko orientējas kā augstāko vērtību. Šajā visaugstākajā apelācijas līmenī senajās kultūrās bija kāda reliģiska ideja, piemēram, gari, dievi, liktenis, Dievs, transcendentais – tas, kas pārsniedz cilvēka izziņas robežas.

Šajā augstākajā apelācijas līmenī dažādās sabiedrībās var būt atšķirīgas vērtības. Ne vienmēr tas būs Dievs vai dievi. Budisma reliģiskajos priekšstatos, piemēram, virsmērķis, kas būtu jāsasniedz, ir nirvāna – tāds apziņas stāvoklis, kad vairs nav ciešanu, jo ir apturētas visas iekāres un egoistiskās dzīves alkas.

Nereliģiskās vai antireliģiskās sabiedrībās šajā augstākajā apelācijas līmenī var būt kāda sociāli politiska ideja, piemēram, PSRS okupācijas laikā marksisma ideoloģijā tika prognozēts, ka visai drīzā nākotnē sabiedrība sasniegs tādu labklājības, tehnoloģiju attīstības un cilvēku apziņuma pakāpi, ka visiem pietiks visu labumu. Iestāsies laimīgie laiki (paradīze zemes virsū), beigsies cīņa starp ļaunām un cilvēku ekspluatācija ekonomisku iemeslu dēļ. Šādu iztēloto ideālo nākotnes sabiedrību sauca par komunismu. Šīs utopijas vārdā tika pieprasīta bezierunu pakļaušanās valdībai, ziedošanās darbā un cīņā par komunisma ieviešanu visā pasaulē.

Līdzīgu, bet vēl detalizētāku kultūras uzbūvi piedāvā Eižens Bankovskis (*Eugene W. Bunkowske*, 1935–2018). Viņa diagrammā ir septiņi kultūras slāņi, kas sadalīti trīs līmeņos (Bunkowske, 2002).

Pirmajā, aktuālajā jeb “redzamajā” līmenī, viņaprāt, ir divi slāņi: **lietas** (artefakti), ko cilvēki rada, un **uzvedība**, kā ļaudis mēdz rīkoties, dzīvot. Šajā līmenī esošo var konstatēt vai novērot ārēji.

Otrais līmenis ir saistīts ar vērtēšanu. Tajā ir trīs slāņi: **emociju skala** (kā pieņemts reaģēt uz izaicinājumiem, kas cilvēkus iepriecina, kāda ir viņu pašsajūta, kādām emocijām sabiedrībā pieņemts dot priekšroku un kā tās pieņemts paust); **morāles principi** (kas skaitās pareiza un kas nepareiza uzvedība, kas labs un kas ļauns); **patiesības mērauklas** (kam visdrošāk var uzticēties ikdienas dzīvē, kas tiek uzskatīts par īstenu reālu, kā tiek atšķirta patiesība no maldiem, kā tiek iegūtas un izvērtētas zināšanas).

Trešajā, fundamentālajā līmenī jeb pamatlīmenī E. Bankovskis nodala divus cieši saistītus slāņus: **pasaules uzskatu**, kas iezīmē nākotnes perspektīvas, orientierus eksistenciālo problēmu risināšanā, veido tādu kā karti, pēc kuras dzīvot, un **galējo realitāti** jeb atskaites punktu, kas ir visa pamatā (piemēram, pēc islāma sabiedrības pārliecības, tāds būs Dievs (Allāhs); ateistiski materiālistiskos priekšstatos pasaules pamatā būs matērijas kustība un/vai pašattīstība).

Analizējot kultūru individuālā vai kopienas līmenī, labāk izmantot G. Hofstedes pieeju. Savukārt tautu, nacionālu valstu un civilizāciju līmenī kultūras analizē ieteicamas E. Bankovska vai A. Zubova, vai F. Trompenāra pieejas.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Salīdzināt divas dažādas, bet nozīmes un apjoma ziņā līdzīgas sabiedrību kultūras, izmantojot vai nu A. Zubova, vai E. Bankovska pieeju (vispirms lappusē, pavēršot to *landscape* formā, izveido tabulu ar divām ailēm, kur vienā tiks pierakstīti vienas, bet otrā – citas pētāmās sabiedrības kultūras raksturojumi (pēc E. Bankovska piedāvātās kultūranalīzes struktūrshēmas, kas satur septiņus līmeņus, būs septiņas sadaļas); pēc katra punkta (katra līmeņa apraksta) tiek izveidota trešā tabulas aile, kurā ieraksta tos raksturojumus, kas sakrīt abām kultūrām šajā punktā, ja tāds, protams, var konstatēt).
2. Veidot diskusiju klasē par to, kuras vērtības ir pašpietiekamas (pamatvērtības) un kuras ir uzlūkojamā kā līdzekļi citu svarīgāku vērtību sasniegšanai (šāda uzdevuma veikšanai ieteicams veidot domu karti).

Patstāvīgais darbs temata nobeigumā

Apkopot teorētiskās atziņas kultūras izglītības kontekstā. Analizēt kultūras parādības (ņemot par pamatu kādu no apgūtajām kultūras analīzes shēmām; patstāvīgā darba apguves kritēriji: a) jēdzienu izpratne, b) atrasto raksturojumu atbilstība izvēlētās struktūrshēmas elementiem).

Literatūras saraksts

- Avotiņa, A., Genese-Plaude, I., Mūrnieks, A., Pitkeviča, I., Voitkāne I. (2013) *Kulturoloģija kā integrējošs mācību kurss laikmetīgā mācību procesā*. Rīga: LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte.
- Bunkowske, E. (2002) *Cultural Onion Diagram. The Cultural Onion Defined*. Pieejams: <https://vdocuments.site/the-culture-onion.html> [skatīts 23.03.2020.].
- Cicero. *Tusculanae Disputationes*, II, 13. Pieejams: <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/tusc2.shtml> [skatīts 23.03.2020.].
- Dirba, M. (2006) *Mijkultūru izglītības daudzveidība*. Rīga: RaKa.
- Gírcs, K. (1998) *Kultūru interpretācija*. Rīga: AGB.
- Hofstede, G. (2019) *Hofstede insights. What do we mean by "culture"?* Pieejams: <https://news.hofstede-insights.com/news/what-do-we-mean-by-culture> [skatīts 23.03.2020.].
- Hofstede, G., Hofstede, J. G., Minkov, M. (2010) *Cultures and organizations. Software of the mind*. New York, London etc. Pieejams: https://e-edu.nbu.bg/pluginfile.php/900222/mod_resource/content/1/G.Hofstede_G.J.Hofstede_M.Minkov%20-%20Cultures%20and%20Organizations%20-%20Software%20of%20the%20Mind%203rd_edition%202010.pdf [skatīts 23.03.2020.].
- Kūle, M., Kūlis, R. (1998) *Filosofija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Mūrnieks, A. (2018) Kultūras jēdziens. No: Kultūras pedagoģu biedrība. *Kulturoloģija*. Lekciju materiāli. Pieejams: <http://www.kulturaspedagogi.lv/kulturologija-2/> [skatīts 23.03.2020.].
- Trompenaars, F., Hampden-Turner, Ch. (2003) *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural diversity in Business*. London: Nicholas Brealey Publishing.
- The world of religions. Onion model of culture*. (2015) Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=6pydVLkrkX8> [skatīts 23.03.2020.].
- Зубов, А. (2017) *История религии. Кн. 1. Доисторические и внеисторические религии*. Москва: Рипол.

2. Kultūras pazīmes

A. Mūrnieks

2.1. Kultūras artefakti, priekšstati, rituāli, svētki, tradīcijas, simboli, zīmes un varoņi

Lai izprastu kultūras pastāvēšanu, uzbūvi un procesus tajā, vispirms nepieciešams noskaidrot, ko nozīmē jēdzieni: artefakts; tradīcija, rituāls, svētki; simbols, zīme; varoņi; priekšstati. Lai skolēnam izskaidrotu katra jēdziena nozīmi, ieteicams dot aprakstošas definīcijas un uzreiz tās papildināt ar konkrētiem piemēriem. Tālāk doti minēto jēdzienu aprakstoši skaidrojumi.

Artefakts. Par artefaktu sauc jebkuru objektu, kuru radījis vai pārveidojis cilvēks. Ja kāda kultūra ir iznikusi, tad tai raksturīgus artefaktus vēlāk atrod arheoloģiskos izrakumos. Tie var būt darbarīki, keramikas trauki, metāla izstrādājumi, ieroči, rotaslietas, rituālu priekšmeti u. tml. Citi arheoloģijas atradumi, kas nav artefakti, var būt pavarda ugunī nejauši apdeguši akmeņi vai augu gabali, kas lietoti pārtikā. Arī tie norāda uz cilvēku darbību.

Par artefaktu plašākā nozīmē var uzskatīt jebkuru mākslīgi radītu lietu, uzvedības formu, tēlu, tātad jebkuru kultūras elementu.

Tradīcija. Par tradīciju var uzskatīt paražu, uzskatu, ieradumu, rituālu un darbību kopumu, kas tiek nodots tālāk no paaudzes paaudzē. Jēdziens “**tradīcijas**” cēlies no latīņu vārda *traditio*, kas nozīmē ‘nodot citam, pārmantot’ (latīņu *tradere* – burtiski ‘nodot’). To var lietot dažādās nozīmēs.

Paražas balstās uz paradumiem, ko viena paaudze nodod nākamajai, parasti mutvārdos. Piemēram, mēs varam runāt par paražu sūtīt apsveikumus svētkos. Paražu komplekss ir, piemēram, Ziemassvētku tradīcija (tajā mēs varam izšķirt vairākas paražas, piemēram, izgreznot eglītes, veidot pilsētu ielās “Betlēmītes” – kompozīcijas, kas attēlo Jēzus Kristus piedzimšanas notikumus, kāds var pārgērbties par Santa Klausu (vai Salatēti), iet rotaļās, pirkt bērniem dāvanas un novietot Ziemassvētku rītā zem eglītes u. tml.).

Reliģijās ir izveidojušies virzieni (konfesijas, baznīcas), kuriem ir kopīga vēsture, kultūra, rituāli, paražas un kopīga mācība. Piemēram, var runāt par sūfistu tradīciju islāmā vai luterāņu tradīciju kristietībā.

Teorētiskā līmenī tradīcijas var uztvert kā informāciju, kas ir nonākusi tagadnē no pagātnes, sociālā un simboliskā kontekstā. Tradīcijas tātad ir īpašas fundamentālas paražas, to kopumi, kas tiek saglabātas un atkārtotas ilgstošā laika posmā.

Ar vārdu “tradīcija” ir saistīti arī citi svarīgi jēdzieni, piemēram, par **tradicionālismu** mēdz dēvēt tendenci atgriezties pie tradicionālajām vērtībām.

Būtisks ir jēdziens “**tradicionālā kultūra**”. Kultūra spēj pastāvēt vienīgi tad, ja nākamās paaudzes pārņem (vismaz daļēji) iepriekšējo paaudžu mantojumu. Tas notiek ar dažādu tradīciju palīdzību. Tomēr kultūras atšķiras ar attieksmi pret tradīcijām un ar to, cik daudz no

tradīcijas kultūrā pieņemts mainīt. Pēc neolīta apvērsuma saimniekošanā dažādas sabiedrības (kopienas) attīstījās atšķirīgos tempos. Pirmajās senatnes civilizācijās notika lēcienveida pāreja uz ražojošu, kārtu sabiedrību, kurā būtiska nozīme bija valstij, pilsētām un reliģijai. Dažās civilizācijās pēc attīstības periodiem sekoja apstāšanās, stagnācija vai noriets. Arī civilizācijās bija sabiedrības daļas, kuru kultūra mainījās mazāk, citu – vairāk. Tautas vairākuma kultūra visās senatnes sabiedrībās (izņemot mūsdienu kultūru) bija mazmainīga; tai raksturīga orientācija uz tradīciju saglabāšanu. Šādu kultūras tipu mēdz saukt par tradicionālo. Tā apvieno kādu cilvēku grupu ar tradīcijās sakņotu dzīvesveidu. Tradicionālajā kultūrā agrāk bija iesaistīta lielākā kādas tautas daļa. Mūsdienās tradicionālā kultūra sastopama nelielās kopienās, ciltīs, etniskās grupās. Tradicionālajā kultūrā iesaistītie pamatā nodarbojas ar eksistences pamatlīdzekļu nodrošināšanu – zemkopību, lopkopību, zvejniecību, vākšanu, medišanu. Parasti tradicionālā kultūra saistās ar dzīvošanu laukos, mūsdienās tā pastāv vietās, kuras maz skārusi civilizācija. Tradicionālā kultūra saistās ar tradīcijām un paražām, kas mērāmas vairākās paaudzēs un gadu simtos, dažkārt – pat gadu tūkstošos.

Var izšķirt dažas tradicionālās kultūras iezīmes:

- 1) kolektīvisms, līdzdalība (kolektīvais svarīgāks par individuālo, vispārējais – par atsevišķo; nav malā stāvētāju, visi piedalās, bet katram ir sava loma);
- 2) paaudžu kopība un hierarhija (visas paaudzes parasti dzīvo kopā, nereti vienā ēkā; eksistē sabiedrības un paaudžu hierarhija: vecākie ir cienījamāki; jaunie pārņem tradīciju no vecajiem tiešā saskarsmē, nevis pastarpināti);
- 3) sinkrētisms (dažādu cilvēka darbības jomu – darbu, reliģijas, svētku, mākslas – saistība, nav striktu robežu starp tām, atšķirības sapludinātas);
- 4) konservatīvisms (paraugs tiek meklēts pagātnē, tradīcija atkārtoti agrāk atrasto ideālu, normu; novatorisms parasti iespējams tikai tradīcijas ietvaros);
- 5) cikliskums, paredzamība (cilvēks dzīvo līdz gadalaikiem, dabas cikliem, darba cikliem; viss dzīvē jau iepriekš zināms; nav nejaušību; nejaušais un atšķirīgais tiek noraidīts, ignorēts, aizmirsts vai pārvērsts mītā; dzīve drīzāk veido cilvēku, nekā cilvēks dzīvi);
- 6) sava pasaules interpretācija (kosmoloģija), kas parasti balstās uz mītu (tā var būt neartikulēta, daudznozīmīga, bieži savieno vairāku reliģisko tradīciju elementus, bet caurauž vērtību sistēmu un pamato uzvedības modeli, dod orientāciju telpā, centra un perifērijas pretstatu, nosaka svētā (sagrālā) un ikdienišķā (profānā) attiecības, parāda ceļu uz cīesamību, mirušo pasauli u. tml.).

Lielajās civilizācijās tradicionālā kultūra pastāv līdztekus **elitārajai** jeb “klasiskajai”, augšslāņu, galma vai salonu, intelektuālās elites kultūrai (skat. 7. nodaļu). “Klasiskā” kultūra izmanto atsevišķus tradicionālās kultūras elementus (mākslā, apģērbā, nacionālās identitātes apzināšanā). Tradicionālā kultūra mijiedarbojas ar civilizāciju elites (“klasisko”) kultūru, taču saglabā arī savas īpatnības.

Interese par vienkāršo tautu pieauga 18. un 19. gadsimtā romantisma ietekmē. Tautas mantojumu sāka saukt par **folkloru** (angļu *folklore* no *folk* – ‘tauta’ un *lore* – ‘stāsts’). Folklorā aptver gan tautas mutvārdu daiļradi (tautasdziesmas, pasakas, teikas, anekdotes, nostāstus), gan

tautas mūziku, dejas un rotaļas, gan mitoloģiju, rituālus, paražas, lietišķo mākslu, celtniecību, amatniecību u. tml. Viens no pirmajiem tautas vairākuma un zemāko slāņu kultūrai, tai skaitā tautasdziesmām, uzmanību pievērta Latvijā neilgi dzīvojušais vācu mācītājs Johans Gotfrīds Herders (1744–1804). No 1764. līdz 1769. gadam viņš bija skolotājs Rīgas Domskolā. Šajā laikā viņš iepazinās ar latviešu tautasdziesmām un publicēja darbus par vēsturi, filozofiju un literatūras kritiku. Latviešu tautas dziesmas vācu valodā viņš iekļāva dažādu tautu dziesmu kopojumā (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1778).

Tā kā 20. gadsimtā lielākā daļa ļaužu šo savas tautas mantojumu bija aizmirsusi vai neizmantoja, tad folkloras vietā mūsdienās runā par tradicionālo kultūru.

Ar jēdzienu “tradicionālā kultūra” pēdējā laikā mēdz arī apzīmēt visas kultūras, kas nepieder pie modernās Rietumu kultūras. Paplašinātā tradicionālās kultūras izpratne tādā gadījumā aptver gan cilšu sabiedrību, gan seno un austrumu sabiedrību kultūras (kā elitāro, tā tautas vairākuma), gan “klasisko” Rietumu kultūru līdz modernizācijas sākumiem (19. gadsimta beigās un 20. gadsimts). Šāds paplašināts tradicionālās kultūras jēdziena lietojums var radīt jucekli skolēnu apziņā, tāpēc tā skaidrojumam ieteicams pievērst īpašu uzmanību.

Tradicionālā kultūra mūsdienās vairs nav tautas vairākuma kultūra. Tā pastāv līdztekus modernajai un postmodernajai – nelielās sabiedrībās (etniskās kopienās) vai nomaļās vietās. Tomēr tradicionālisms laiku pa laikam kļūst aktuāls.¹ Tradicionālā kultūra dažkārt kļūst par elitāru aizraušanos – intelektuāļiem, māksliniekiem, citas patiesības meklētājiem, dažkārt pat par savdabīgu protesta formu pret masu kultūras un globalizācijas kundzību klasiskās, elitārās kultūras krīzes situācijā. Taču epizodiska aizraušanās ar tradīcijām un folkloru mūsdienās nemaina postmodernās kultūras raksturu: tradīciju uztver kā kārtējo spēli vai modi.

Rituāls. Vārds “rituāls” ir nācis no latīņu vārda *ritus* – ‘taisnība, kārtība’. Visbiežāk ar to saprot stingri noteiktu tradicionālu paradumu – parasti reliģijā vai maģijā. Rituālam nav praktiskas, utilitāras nozīmes (dzīvības uzturēšanas, pārtikas sagādes, ekonomikas jomā), bet ir sociāli simboliska jēga. Par rituālu nevar saukt regulāras darba sapulces, kora mēģinājumus, treniņus, jo tiem ir praktiska nozīme. Kafijas dzeršana no rīta brokastīs ir paradums, bet ne rituāls. Toties skolēnu piecelšanos kājās stundas sākumā, lai sveiktu skolotāju, jau var saukt par rituālu.

Rituālu nosaka tradīcija un tradīcijas sargātāji (senatnē bieži tie bijuši garīdznieki). Sākotnēji šo tradīciju saglabāja un tālāk nodeva mutvārdos, bet, izveidojoties rakstībai, rituālu norisi pierakstīja, lai to saglabātu nemainīgu. Piemēram, romiešiem bija rituālu un ceremoniju grāmatas (*libri rituales* un *libri caerimoniales*), līdzīgas grāmatas bija ebrejiem (3. un 5. Mozus grāmata),

¹ Īpaša interese par nacionālās kultūras saknēm bija 20. gadsimta pirmajā trešdaļā Vācijā. To izmantoja nacionālsociālisma ideologi, kas centās atjaunot seno ģermāņu reliģiju. Izveidojās neopaganisms – kustība, kas tiecās atjaunot reliģijas, kuras pastāvēja pirms kristietības pieņemšanas. Nacisti uzskatīja, ka kristietība iepotējot nevajadzīgu žēlumu pret vājākajiem, bet – saskaņā ar dabas likumu – vājākajiem esot jāiet bojā, lai izdzīvotu un uzvarētu stiprākie, pielāgotākie, pilnvērtīgākās tautas un rases. Par pilnvērtīgāko tika pasludināta baltā rase, un īpaši ģermāņi. Senie ģermāņu dievi (Odins, Tors u. c.) esot labāki iedvesmotāji karavīriem kaujaslaukā nekā pacifists Jēzus Kristus. Mazāk agresīvās formās neopaganisma idejas izplatījās arī citās zemēs. Latvijā 1924. gadā izveidojās dievturu reliģiskā kustība.

indiešiem (vēdu komentāru teksti “brahmanas”, kas bija domātas priesteriem – brahmaņiem – reliģisko rituālu pareizās kārtības ievērošanai) u. c.

Mūsdienās rituāliem var būt dažāda nozīme: reliģiskas saistības, sociālo saikņu stiprināšanas, cieņas vai pakļaušanās demonstrācijas, sociālās atziņas iegūšanas; reizēm tie var tikt izpildīti priekam par pašu rituālu kā tādu. Parasti rituāliem raksturīga regularitāte vai arī tie tiek izpildīti tikai noteiktās situācijās (piemēram, godasardzes rituāls, satiekoties augstākajam valsts vadītājam ar ievērojamu ārzemju viesi – citas valsts vadītāju). Rituālu var izpildīt viens indivīds, grupa vai pat visa kopiena dažādās vai speciāli tam paredzētās vietās. Dažādu veidu rituāli ir gandrīz visu zināmo sabiedrību kultūru neatņemama sastāvdaļa gan pagātnē, gan mūsdienās. Dažkārt tie ietver sevī ne tikai dažādus godināšanas rituālus un reliģiskos kultus, bet arī pāreju no viena sociālā stāvokļa citā (iniciācijas rituāli), uzticības zvērestus, kronēšanas un prezidentu inaugurācijas ceremonijas, kāzas, bēres, skolas tradīcijas, izlaidumus utt. Pat tik vienkārša darbība kā rokaspiedienu sasveicinoties var tikt uzskatīts par rituālu.

Svētki. Svētki ir tradīcijas nosacītas nozīmīgas svinības. Parasti svētkiem tiek veltīta viena vai vairākas dienas, kurās tradīcijas vai likums noteic, ka dienas parastā gaita tiek mainīta, piemēram, darba dienās samazinot vai pavisam atceļot darbus. Svētkos var tikt izpildīti rituāli vai rituālu kopums. Svētki ir domāti, lai cilvēki varētu nosvinēt vai atcerēties kādu tradicionālu, reliģiski nozīmīgu vai vēsturisku notikumu, kā arī kādu ievērojamu notikumu cilvēka dzīvē (dzimšanas dienas svinēšana) vai dabas norisi, tās sākumu (piemēram, pavasara atnākšanu) vai beigas (ražas novākšanas nobeigums). Senatnē svētkiem bija pamatā sakrāla, reliģijā sakņota nozīme. Pats vārds “svētki” latviešu valodā saistīts ar vārdu “svēts” (reliģiski tīrs, nevainojams, izcils). Svētki ir pretēji ikdienai, ikdienas dzīvei, tie pārtrauc dzīves ritējumu un sniedz ne tikai atpūtu no darbiem, bet ļauj piedzīvot neikdienišķo, izpaust prieku par kopā būšanu, solidarizēties ar citiem kopienā, izbaudīt dabas norišu maiņu vai piedzīvot reliģisku pacēlumu, svētuma pārdzīvojamu. Svētku nozīmi kultūrā īpaši pētījis vācu filozofs Hanss Georgs Gadamers (Gadamers, 2002).

Simboli un zīmes. Simbols ir tēls (zīme, figūra, parādība, dzīva būtne), ar ko tiek apzīmēta kāda ideja kultūrā (politikā, reliģijā, reklāmā, mākslas darbā u. tml.). Simbols var būt gan grafiska zīme, gan priekšmets, dzīvnieks, krāsa, skaņdarbs kā apzīmējums kādam noteiktam jēdzienam. Simbola nozīmi nosaka daudzi faktori, tā lietojuma popularitāte, vēsture, ideoloģija, reliģija. Vārds nāk no grieķu valodas vārda σύμβολον – *symbolon* (grieķu σύν – ‘kopā, βάλω – ‘iemetu, ieliku’), un tas nozīmē: salikt kopā, savienot, kaut kas tiek saistīts ar ko citu (Зыбов, 2017, 67–70). Vārda izcelsmi mēdz skaidrot ar senu tradīciju. Ceļotājs, svešā zemē sadraudzējies ar kādu šīs zemes (pilsētas) iedzīvotāju, apmainījās ar pazīšanās zīmi: salauza kādu dēlīti, katram palika viena dēļa puse. Tā tika glabāta katrā no šo divu draugu ģimenēm. Kad pēc gadiem draugu bērni gribēja atjaunot pazīšanos un baudīt draudzīgas ģimenes aizsardzību, ceļojot uz šo pilsētu, kur kādreiz bija iepazinušies minētie divi draugi, tad ceļojumā tika ņemta līdzī dēlīša puse. Satiekoties ar šīs ģimenes pārstāvjiem (pēctečiem), abi dēlīša gabaliņi tika salikti kopā, tā atpazīstot citam citu un atjaunojot draudzības saites.

Simbols tāpat ir kādas idejas, parādības, sabiedrības vai tās grupas, tradīcijas, lietas, mākslas darba vai vērtības apzīmētājs. Simboli literatūrā var būt tēli, kas nosacīti pārstāv kādu ideju.

Latviešu literatūrā un mūzikā, piemēram, ir simbols Gaismas pils. Cilvēki ar simbolu palīdzību veido informācijas nodošanas, glabāšanas un atpazīšanas sistēmas. Simbols atšķiras no vienkāršas zīmes ar to, ka tam ir konteksts, plašāks nozīmju lauks.

Zīmei parasti ir tikai viena konkrēta nozīme, piemēram, STOP nozīmē apstāties, g ir konkrēts burts vienas skaņas apzīmēšanai. Mēdz izšķirt dabiskas zīmes (piemēram, pēdas sniegā, dūmi skurstenī), konvencionālas zīmes (luksofora gaisma uz ielas, zvans pirms teātra izrādes), ikoniskas zīmes (piemēram, vadoņa portrets totalitārajās valstīs), funkcionālas zīmes (brilles, kas signalizē par to valkātāja vājo redzi). Turpretī, piemēram, valsts karogs ir simbols, kas ietver veselu nozīmju spektru, katrai karoga krāsai ir kāds izskaidrojums, nozīme ir to izkārtojuma, proporcijām. Karogi var simbolizēt valsti, kādu etnisku grupu, kopienu, uzņēmumu vai armijas vienību. Lai glābtu karogu no ienaidnieka, karalaukā kareivis pat ziedo savu dzīvību. Karogu mēdz izmantot dažādos rituālos, karogam salutē, pie karoga zvēr uzticību dzimtenei, karogu nolaiž pusmastā, lai godinātu karā kritušos u. tml. Valsts karogs simbolizē pašu valsti. Tāpēc, izrādot cieņu kādas valsts karogam, simboliski pagodina pašu šo valsti. Un pretēji, lai izrādītu nicināšanu pret kādu valsti, nereti tās karogu protesta akcijās dedzina, mīda kājām vai saplēš. Tie visi ir simboliski žesti, kas pauž noteiktu attieksmi.

Starp zīmi un simbolu nav nepārejamas plaisas. Zīmes var kļūt par simboliem, un otrādi. Piemēram, burts a var kļūt par simbolisku visa esošā sākuma simbolu (grieķu valodas burtus α un Ω (alfa un omega – pirmais un pēdējais alfabēta burts) Bībeles tekstā lieto ar nozīmi: pasaules sākums un gals). Krusts vienlaikus var būt gan vienkārša zīme satiksmes noteikumos, gan reliģisks simbols (īpaši kristietībā).

Plašākā nozīmē simbolu un zīmju sistēmas ir: valoda, mitoloģija, zinātne, mode un pati kultūra. Simbolu nozīmi kultūras tapšanā īpaši uzsvēris vācu filozofs Ernsts Kasīrers. Viņš uzskatīja, ka tieši simbolu rade ir cilvēka un kultūras izveidošanās cēlonis (Kasīrers, 1997).

Varoņi. Varoņi var būt gan dzīvi, gan miruši, reāli vai fiktīvi tēli, kuriem piemīt attiecīgajā cilvēku grupā augstu vērtētas īpašības vai izturēšanās veids. Tie ir kā paraugi, kurus atdarina. Varoņi var būt vēsturiskas personas, piemēram, Žanna D'Arka – francūžiem, Gajs Jūlijs Cēzars – romiešiem, Ļeņins – Krievijas komunistiem, Sokrats – filozofiem, Asīzes Francisks un Kalkutas Terēze – nesavtības paraugs labdarības kustībām par slimo un grūtdieņu aprūpi, Mārtins Luters Kings – varonis kustībai par afroamerikāņu līdztiesību ASV.

Mitoloģijā mēdz izšķirt īpašus **kultūrvaroņus**, kas konkrētās sabiedrības pārstāvju priekšstatos ir senatnē vai mītiskajos pirmlaikos veikuši kādus varoņdarbus, piemēram, Prometejs atnesis uguni cilvēkiem (sengrieķu mītos), Ozīriss iemācījis zemkopību (senajiem ēģiptiešiem). Senie varoņtēli nereti iemieso katrs kādu noteiktu augsti vērtētu īpašību, piemēram, Gilgamešs – alkas pēc nemirstības un draudzīgumu divupiešu eposā, Ahillejs – drosmi, Hērakls – spēku, Odisejs – viltību sengrieķiem (Tumans, 2015), Robins Huds – taisnīgumu angļu viduslaiku nostāstos, pasaku tēls Sprīdītis – atjautību, eposa tēls Lāčplēsis – spēku un spēju sadzirdēt (lielas ausis) tautas vajadzības – latviešiem.

Dažkārt par savdabīgiem kādas sabiedrības īpatnību raksturotājiem ("varoņiem") var kļūt arī komiski tēli (piemēram, filmu un komiksu tēli Asterikss un Obelisks francūžiem,

Šveiks – čehiem, troļļa tēls – skandināviem.) Atsevišķi varoņi var būt nozīmīgi tikai ierobežotā laika posmā, konkrētā laikmetā (piemēram, Benito Musolini starpkaru periodā Itālijā, Ļevs Trockis lielnieku apvērsuma laikā un īsi pēc tam Krievijā, rokenrola karalis Elviss Preslijs 20. gadsimta 60. gados) vai kopienā (piemēram, Dailes teātra saimei – režisors Eduards Smilģis, latviešu hokeja faniem vienubrīd – leģendārais vārtsargs Helmut Balderis, basketbola faniem šobrīd – Kristaps Porziņģis, Harija Potera filmu faniem – Harijs Poters). Ja varonis neatbilst ideālam vai to nekritiski dievina, pielūdz, tad to mēdz saukt par elku. Katram bērnam viņa pirmie varoņi ir vecāki – tēvs un māte, iespējams, arī citi ģimenes locekļi, vēlāk – skolotāji, draugi.

Lai skolēni saprastu varoņu nozīmi, var pazīstamo teicienu “pasaki, kas ir tavs draugs, un es pateikšu, kas esi tu pats” piedāvāt pārfrāzēt – “pasaki, kas ir tavs varonis, un es pateikšu, kāds esi tu pats”. Cenšoties līdzināties varoņiem, cilvēki tiecas atdarināt savu varoņu rīcību un izkopt tiem raksturīgās īpašības. Piemēram, seno maķedoniešu princis Aleksandrs kopš bērnības tiecās atdarināt sengrieķu eposa “Iliāda” varoni Ahilleju. (Tumans, 2015) Tas viņam ne tikai izdevās, bet viņš vairākkārt pārspēja Ahilleja veikumu. Vēsturē viņš pazīstams kā Aleksandrs Lielais.

Priekšstati. Priekšstats ir cilvēka apziņā izveidots vispārinājums, kas atspoguļo priekšmetu vai parādību vispārīgās, būtiskās pazīmes. Svarīgākie priekšstati kultūrā ir par pasaules izcelšanos (senajās civilizācijas to atspoguļo mīti²) un uzbūvi, laika ritējumu, kā arī par cilvēka uzbūvi, viņa vietu pasaulē, misiju, perspektīvām (t. sk. par pēcnāves eksistenci) un priekšstati par visa augstāko ideālu, Absolūto, Dievu, dieviem, likteni, sabiedrības progresu, brīvību, demokrātiju u. tml.

Dažkārt priekšstati var būt kļūdaini un kļūt par noturīgiem **aizspriedumiem** (piemēram, negatīva attieksme pret noteiktām cilvēku grupām vai tautām). Attiecībās ar citiem cilvēkiem, īpaši no citām tautām, sabiedrībā bieži valda **stereotipi**. (Dirba, 2006, 28) Stereotipizācija ir noteiktu grupu un cilvēku sociālā klasifikācija (pēc dzimuma, vecuma, etniskās piederības) vispārinātu tēlu veidā (Holliday u. c., 2004, 126). Stereotipi ir tādi priekšstati, kas visiem konkrētas tautas pārstāvjiem piedēvē kādas noteiktas īpašības (piemēram, vāciešiem – pedantiskums, krieviem – sirsnīgums, ebrejiem – viltība, afrikāņiem – slinkums, ķīniešiem – čaklums). Taču nereti izrādās, ka tā nemaz nav. Stereotipi, bet īpaši aizspriedumi, var kļūt par barjerām saskarsmē. Taču pavisam bez stereotipiem nevar iztikt, tie palīdz prognozēt citu cilvēku reakcijas un orientēties apkārtējās vides un informācijas daudzveidībā.

² Mīts – tēlainis vēstījums par pasaules, dabas parādību, cilvēku, varoņu un dievišķo būtņu izcelšanos un gaitām senatnes sabiedrībās. Vārds nāk no grieķu valodas: μῦθος – ‘vēstījums, stāsts, runa, ticējums’. Mēdz izšķirt kosmogoniskos mītus (par pasaules izcelšanos), eshatoloģiskos mītus (par pasaules galu), antropogoniskos mītus (par cilvēku rašanos), kultu mītus (par rituālu izcelšanos), mītus par dzīvniekiem. Mūsdienās par mītiem sauc izdomātus stāstus, piemēram, ideoloģiju radītus.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Veikt aptauju klasē, noskaidrojot populārākos skolas biedru varoņus (piemēram, katrs klases biedrs uzraksta trīs savu mīļāko varoņu vārdus mākslā (kino, literatūrā, mūzikā, dzejā u. tml.), tad apkopo rezultātus un aprēķina, kuri personāži, tēli minēti visbiežāk), to var atkārtot attiecībā uz vēsturiskajām personām, politiķiem vai māksliniekiem.
2. Raksturot tradicionālās kultūras pazīmes, atrodot un izrakstot no Edvarda Virzas garstāsta "Straumēni" teikumus, kas atbilst kādai no pazīmēm.
3. Pētīt informāciju par svētkiem, nodalot kādu no svētku grupām (gadskārtu, mūža ieražu, valsts, reliģiskie svētki), un izpētīt, kā tie atšķiras dažādās civilizācijās (valstīs, tautās) un kas tiem ir līdzīgs vai kopējs.

2.2. Kultūru mijietekmes

Kultūru mijietekmes skolēns vislabāk izprātīs, ja tiks piedāvāti konkrēti piemēri, kā tās ir notikušas vai notiek. Viens no piemēriem, kā pētīt mijietekmes, ir noskaidrot Eiropas kultūras saknes. Eiropas kultūra veidojusies ilgstošā procesā un senāku kultūru mijietekmju rezultātā. Tradicionāls viedoklis ir, ka bijušas divas saknes, no kurām izaugusi Eiropas kultūra. Viena no tām – antīkā pasaule. To savukārt veidojuši divi elementi: sengrieķu kultūra un Senās Romas civilizācija. Otra sakne – Bībeles tradīcija. Tā aptver seno jūdaismu, kura paražas un pasaules redzējums atspoguļots Bībeles Vecajā Derībā, un agrīno kristietību, kuras galvenie teksti apkopoti Jaunajā Derībā. Kultūras paradigmu maiņās Eiropas vēsturē priekšplānā periodiski izvirzījusies te viena, te otra "sakne".

Tāpēc skolēniem svarīgi parādīt gan vienas, gan otras kultūras tendences galvenās vērtības, īpaši tās, kuras vēl joprojām ietekmē mākslas ideālus, estētiskos priekšstatus un ļaužu dzīves paradumus.

1. Senie grieķi un romieši pasauli priekšstatīja kā telpisku, sakārtotu struktūru: kosmosu. Cilvēki, sabiedrība un pat dievi bija tikai daļa no kosmosa, no kopīgās kārtības. Tā kā sengrieķiem pasaule bija telpa, tad viņi tiecās atklāt tai piemītošo mēru (diskusijas bija par to, kas ir kosmosa iekārtojuma pamatā esošā mērvienība, pirmelements: αρχη. Pitagors par visa pamatu uzskatīja skaitli, Dēmokrits – atomu, Platons – ideju. Protagors domāja, ka cilvēks esot visu lietu mērs). No šejienes nāk proporciju meklējumi mākslā, ideālās sabiedriskās kārtības veidošana politikā, zināšanu sistematizēšana un zinātņu klasifikācijas (Aristotelim). Arī sengrieķu izglītības uzdevumi bija audzināt mērenībā un mērāmā apguvei – ar matemātiku sakārtot prātu, ar fizikultūru izkopt ķermeni, ar katarses pārdzīvojumu mākslā (teātrī, mūzikā, literatūrā) šķīstīt dvēseli, un ar filozofijas un retorikas palīdzību izskolot ideālu pilsoni, kas spētu iekļauties kosmosa un sabiedrības harmonijā (Tumans, 2015). Šī harmonija jeb ideālā sabiedrības iekārta dažās pilsētvalstīs izpaudās kā aristokrātijas vara, bet citās – kā demokrātija. Antīkajā demokrātijā tomēr vergu un arī sieviešu stāvoklis bija visai beztiesisks.

Senajā Grieķijā valdīja priekšstats, ka kosmosa harmonija ir nedroša, jo pasaule esot radusies no haosa – jucekļa. Tāpēc tā degradējas: slīd atpakaļ haosā. Mīti vēstīja, ka pēc zelta laikmeta nāk sudraba, vara un dzelzs laikmets, katrs no tiem ir sliktāks par iepriekšējo. Sengrieķu priekšstatsos pār visu valdīja liktenis, tā lēmumus īsti nezināja pat dievi, un pēc nāves cilvēkam bija lemts kā ēnai kļīst pazemē. Labāku likteni pēc nāves solīja slepenie mistēriju kulti, bet tie nebija pieejami visiem. Arī dievu labvēlību ar upuriem iegūt bija grūti. (Taivans, Taivāne, 2003, 74–82)

Lai meklētu izeju no visai pesimistiskā pasaules redzējuma, ko bija radījusi mitoloģija, Senajā Grieķijā sāka veidoties filozofija. Tika izvirzīta ideja par augstāku mūžīgu kārtību, kas pārvarētu pasaules nepastāvību un mainīgumu. Piemēram, filozofs Platons uzskatīja, ka cilvēka mērķis ir atbrīvoties no matērijas važām un tiekties uz nemainīgo ideju valstību.

Līdz ar to mākslas uzdevums bija atspoguļot nemainīgo, pabeigto, arī ar cilvēku samērojamu. No šejienes nāk ideālo proporciju un līdzsvarotības meklējumi mākslā. Sengrieķu tempļa forma, kurā var konstatēt “zelta griezuma” proporciju, palika gandrīz nemainīga 1000 gadu ilgumā. Skolēnam svarīgi saprast, ka klasiskā tempļa forma tieši tādēļ ir tik viegli atpazīstama un populāra arī vēlākajā Eiropas arhitektūrā, ka tā atspoguļo vienreiz sasniegto pilnību. Cita starpā tā ir arī antīkās kultūras statiskuma apliecinājums. Antīkā pasaule nepazīst progresu ideju. Savukārt senie romieši dzīvē bija aktīvāki nekā grieķi, taču viņu skatījums uz pasauli bija šauri praktisks. (Mūrnieks, 2000, 157–174)

2. No Bībeles viedokļa pasaule (ebreji – olāms) ir nevis telpa, bet laiks. Turklāt laikam ir virziens: tas rit uz priekšu. Laika beigās būšot pasaules gals un tikšot radīta cita, daudz labāka kārtība – “jaunas debesis un jauna zeme”. Ebreju priekšstatsos ir vairāk dinamikas: cilvēkam pasaulē ir aktīvi jādarbojas, nevis jāmeditē vai pasaule estētiski jāapbrīno. Rietumu civilizācija pazīst ideju par attīstību, kas īpaši aktualizējusies jaunajos laikos. Šo ievirzi skolēnam var labi parādīt sakrālās arhitektūras formu daudzveidībā un mainībā Eiropas vēsturē (romānikas, gotikas, renesanses, baroka, klasicisma, modernisma stilā celtās baznīcu ēkas ir ļoti atšķirīgas, katrs laikmets nāk ar citu konstrukciju, citām formām, atšķirībā no sengrieķu tempļa formas, kas bija nemainīga).

No judeo-kristīgā pasaules redzējuma viedokļa Dievs ir pasaules radītājs, tāpēc atrodas ārpus pasaules, līdz ar to var iejaukties notikumos un mainīt situācijas. Nevis liktenis nosaka notikumu gaitu, bet Dievs virza pasauli uz noteiktu mērķi. Tā kā cilvēks ir radīts pēc Dieva līdzības, tad arī viņam ir brīvā griba un iespēja ietekmēt vēstures gaitu, rīkojoties atbilstoši Radītāja dotajiem morāles likumiem (baušļiem). Dieva pašatklāšanās saskaņā ar Bībeles vēstījumu notiek vēsturē (nevis dabas parādībās kā sengrieķu priekšstatsos). Jūdaisma priekšstatsos vēsturi veido cilvēki kopā ar Dievu, tas ir kopdarbs. Cilvēce ir aicināta pasauli pilnveidot, izkopt, padarīt vēl labāku (Macihs, 2008, 305). Cilvēks ir nevis nenozīmīga kosmosa daļa, bet partneris dialogā ar Dievu, viņa misija ir mīlēt Dievu un savu tuvāko kā sevi pašu. Taču, lai uzzinātu Dieva gribu, ikvienam ir, pirmkārt, jāprot lasīt Bībele. Otrkārt, tajā izlasītais jāīsteno savā dzīvē – aktīvā darbībā.

Gan antīkajā, gan judeo-kristīgajā kultūrā tiek augsti cienīts un kopts intelektuālisms. Antīkajā pasaulē būtiska ir oratora māksla – runātais vārds. Bībeles tradīcijā dominē svēto rakstu skaidrošana (hermeneitika) – svarīgāks ir pierakstītais vārds. Kristietība pārņemto sengrieķu filozofiju un mākslu, gan ebreju orientāciju uz aktīvu darbību. (Mūrnieks, 2000, 453–458)

Lai gan turpmākajā Eiropas vēsturē abas tradīcijas mijiedarbojas un tiek sintezētas, tomēr dažādos periodos priekšplānā izvirzās viena vai otra. Piemēram, attīstītajos viduslaikos un renesansē, bet īpaši klasicisma mākslā, tiek aktualizēts antīkais mantojums. Savukārt viduslaiku gotikā, reformācijas un kontrreformācijas laikā, romantismā (neogotikā, simbolismā) vairāk dominē Bībeles tradīcijas ietekme.

Cits kultūru mijietekmes gadījums ir, piemēram, fenīciešu un ebreju kultūrās saskatāmās ietekmes no Senās Ēģiptes un Senās Divupes. Interesanti arī analizēt budisma ietekmi Āzijas zemēs. Lai gan veidojies Indijā, budisms izplatījies arī ārpus tās, īpaši Ķīnā, Japānā un Dienvidaustrumāzijā. (Klīve, 1995, 129–159) Pašā Indijā budismu pakāpeniski izstūmis hinduisms. Savukārt mūsdienās par budismu izrāda interesi garīguma meklētāji Rietumu sabiedrībā. Viens no veidiem, kā pētīt kultūru mijietekmes, ir izsekot sākotnējo vērtību, šai gadījumā, piemēram, budisma, transformāciju citu zemju sabiedrību, piemēram, Senās Ķīnas, Japānas, kultūrā vai mūsdienās Eiropā (dažādās ezoteriskās kustībās).

Simbolu un vērtību transformāciju, ienākot citas sabiedrības kultūrā, var izprast, arī pētīt kāda viena simbola likteni. Tāds piemērs var būt mūsdienās populārais Senās Ķīnas simbols in-jan ☯. Simbols, pēc seno ķīniešu domām, attēlo divas kategorijas jeb divus pamatspēkus pasaulē: jan – aktīvais, vīrišķais, gaišais, sausais, vieglais elements (atbilst debesīm); in – pasīvais, sievišķais, tumšais, mitrais, smagais elements (atbilst zemei). No mācības par in-jan Senajā Ķīnā veidojusies zilēšanas prakse ar heksagrammām un trigrammām (6 vai 3 pārtrauktu un nepārtrauktu svītru kombinācijām). Abi pretējie spēki jeb elementi atrodas savstarpējā harmoniskā mijiedarbībā, ir ievijušies viens otrā. (Mūrnieks, 1998, 307–308) Šis simbols 20. gadsimtā kļuvis populārs arī Eiropā, taču tam tiek būtiski mainīta nozīme: tiek uzskatīts, ka in un jan apzīmē labo un ļauno. Tādējādi tiek apgalvots, ka ļaunais papildina labo. (Siliņš, 1999) Citiem vārdiem sakot, tiek attaisnots morālais relatīvisms, atsaucoties it kā uz seno ķīniešu kultūru. Bet in un jan Ķīnas kultūrā nav labais un ļaunais, kā maldīgi iedomājas Rietumos. Tās nav ētiskas, bet gan kosmoloģiskas kategorijas. Izjaukt in-jan līdzsvaru ķīniešiem tieši nozīmē radīt postu. Labā un ļaunā, tikumiskā un netikumiskā apzīmēšanai Ķīnā izmanto citus jēdzienus (piemēram, dzjuņdzi – cēlais cilvēks; sjao-žeņ – zemiskais cilvēks).

Mūsdienās in-jan zīmi izmanto arī reklāmās, drēbju apdrukā un masu kultūrā. Taču lietotāji bieži vien nezina, ko šis simbols oriģināli nozīmē, tāpēc var izdarīt nepamatotus secinājumus un piedzīvot pārpratumus. Līdzīgi ir bijis ar seno simbolu izmantošanu totalitārajās ideoloģijās, piemēram, ar svastikas zīmi nacisma simbolikā. Dažādu zīmju un simbolu vēsturiskas izcelsmes izpēte var uzskatāmi parādīt skolēnam, kā notiek kultūru mijietekmes procesi.

Kultūra plūst un mainās, dažādie tās slāņi un elementi sajaucas gan sabiedrības iekšienē (starp sociālajiem slāņiem, tautām, dzimtām, paaudzēm – inkulturācija), gan arī ārpusē (starp dažādām sabiedrībām – akulturācija).

Kultūru mijietekmju rezultātā Latvijas vēsturē, piemēram, veidojusies Dziesmu svētku tradīcija. Tā attīstījās, saplūstot latviešu tradicionālajai patikai dziedāt tautasdziesmas un no Rietumeiropas nākušajai vāciskajai koru kustībai (*Liedertafel*). Cits piemērs ir eposa radišana. Latvijā to sacerējis Andrejs Pumpurs, izmantojot pasaku tēlu Lāčplēsi, bet par paraugu ņemot

Homēra “Iliādu” un “Odiseju”, jo romantisma laikmetā bija priekšstats, ka tauta var pretendēt uz kultūras tautas statusu, tātad arī uz savu nacionālu valsti, ja tai bija vismaz nedaudz līdzīgs kultūras mantojums kā senajiem grieķiem, kas skaitījās etalons.

Vēl viens kultūru mijietekmes piemērs ir dažādu tehnisku izgudrojumu pārņemšana dažādu sabiedrību pārstāvju savstarpēju sakaru rezultātā, piemēram, kompasu, zīda, porcelāna ienākšana Eiropā no Senās Ķīnas ar tirgotāju starpniecību. No indiešiem viņu izgudroto ciparu pierakstu un nulles jēdzienu pārņēmuši arābi, bet no tiem tālāk eiropieši. Šos mūsdienās lietojamus ciparus Eiropā viduslaikos ieviesa pāvests Silvestrs II (938–1003). Savukārt eiropiešu tehnoloģiju pārņemšana Āzijas zemēs pēdējo divu gadsimtu laikā ir viena no masveidīgākajām kustībām zinātnes un tehnoloģiju vēsturē.

Globalizācija ir plašākais kultūru mijietekmes process cilvēces vēsturē (skat. 5. nodaļu). Tomēr atsevišķi globāli projekti kultūru apvienošanas virzienā ir notikuši arī senāk. Viens no tiem ir bijis Maķedonijas Aleksandra mēģinājums saradot divas tautas – grieķus un persiešus – ar mērķi veidot vienotu impēriju (Tumans, 2015). Šajā lielvalstī patiešām notika vareni mijietekmju procesi. Rezultātā izveidojās vienota hellēnisma kultūras telpa ar vienojošo grieķu komponentu un masu kultūras dominanti, kas valdīja sabiedrības lielākajā daļā, īpaši pilsētās. Skolēnam var parādīt šādu mijietekmju veidus, palīdzot atcerēties apgūto vēstures mācību priekšmetā.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Izveidot sarakstu ar vērtībām, parādībām, artefaktiem, kas, pēc katra skolēna domām, vislabāk raksturo Eiropas kultūru, grupu darbā vienoties par 15 būtiskākajām vērtībām, parādībām, artefaktiem.
2. Izmantojot grāmatu “Eiropas kultūras saknes” (Mūrnieks, 2000), diskusijā vienoties par to, kuras no atrastajām 15 būtiskākajām vērtībām, parādībām, artefaktiem sakņojas vienā, kuras – otrā Eiropas kultūras saknē (Bībeles vai antīkās kultūras tradīcijā).
3. Izpētīt, kādu kultūru mijietekmes var saskatīt Latvijā konkrētās pilsētās (piemēram, Rīgā) un/vai laukos, kultūras telpā, argumentējot, kas tieši par to liecina.

2.3. Izteiksmes līdzekļi dažādos mākslas stilos un virzienos – to mainība atšķirīgos kultūras vēstures periodos

Skolēnam ieteicams parādīt saistību Eiropas kultūras vēsturē starp vērtībām sabiedrības kultūrā (t. sk. pamatpieņēmumiem par esamību) un mākslas virzienu un stilu īpatnībām un stilistiskajām iezīmēm. Ņemot vērā ierobežoto laika daudzumu, ko tam iespējams veltīt, ieteicams to darīt, izvēloties kādu vienkāršu struktūrshēmu un ar tās palīdzību skaidrojot sakarības starp laikmetu vadošajām idejām, vērtībām, no vienas puses, un procesiem mākslā, no otras puses. Var, piemēram, izmantot prof. A. Zubova ideju par trīs galvenajiem pamatpieņēmumiem ikvienā kultūrā (priekšstatiem par cilvēku, pasauli un augstākajiem pētāmās sabiedrības ideāliem). Tādā veidā var viegli paskaidrot skolēniem galveno par trīs lielajiem periodiem (viduslaiki, jaunie laiki, jaunākie laiki) Eiropas vēsturē un arī par mazākiem periodiem šo lielo laikmetu robežās.

2.1. tabula. Trīs lielie laikmeti Eiropas kultūras vēsturē (pēc A. Zubova (Зубов, 2017), M. Kūles (Kūle, 2006, 69–98) un K. Kastoriada (Castoriadis, 1997, 36–38) koncepcijām)

Viduslaiki, 6.–15. gs. DIEVS (dominē teoloģiskie jautājumi un problēmas)	Jaunie laiki, 16.–20. gs. PASAULE (dominē kosmoloģiskie jautājumi)	Jaunākie laiki, 20. gs. beigas – 21. gs. CILVĒKS (dominē antropoloģiskie jautājumi)
Teocentrisms, hierarhijas, sakrālajam lielāka nozīme nekā profānajam (laičīgajam); askētisms, universālisms, ētisko ideālu kristalizācija (orientācija “uz augšu”)	Pasaules izpēte un pārveide, progresa ideja sabiedrībā, sekularizācija, racionālo meistarību izkopšanas laikmets (orientācija “uz priekšu”)	Individuālisms, cilvēktiesības, relativisms, globalizācija, konformisms, plurālisms, mainīgums, patēriņa, komunikāciju un mijietekmju pieauguma laiks (dzīve “uz virsmas”)

Bībeles priekšstati par Dievu, pasauli un cilvēku ir aktuāli visā Eiropas kristīgās civilizācijas vēsturē, tomēr katrā periodā ir mainījušies akcenti. Sabiedrība vairāk uzmanības pievēršusi te vienam, te otram, te trešajam elementam. Līdz ar to ir mainījušies kultūra, dažas vērtības ir zaudējušas aktualitāti, citas izvirzījušās priekšplānā. Tas, savukārt, ietekmējis mākslas ideālus un stilus.

Eiropas kultūras laikmetu paradigmu maiņā vērojama secība: 1) pēc augstākām idejām un reliģiskām vērtībām uzmanības pievēršana 2) pasaulei (tās apgūšanai un pārveidošanai), pēc tam 3) cilvēkam (skat. 2.1. tabulu). Šī secība lielās līnijās atklājas trīs periodos: viduslaikos, jaunajos laikos un 20.–21. gadsimtā (jaunākajos laikos). Viduslaikos uzmanība pievērsta Dievam. Jaunajos laikos vērība vairāk tiek pievērsta pasaulei (tās apgūšanai, izpētei un pakļaušanai). Visbeidzot pēc Otrā pasaules kara priekšplānā izvirzās cilvēka jautājums (cilvēktiesības, individuālās vajadzības un vēlmes).

Katrā no šiem laikmetiem – viduslaikos, jaunajos laikos, jaunākajos laikos – sabiedrības uzmanība pārslidējusi no viena struktūrshēmas elementa (pamatpieņēmuma par esamību) uz nākamo, tādējādi iezīmējot mazāku periodu (mikrolaikmetu) robežas viena laikmeta ietvaros.

Sabiedrības uzmanība Eiropas vēsturē ir pārslidējusi no augstākiem ideāliem uz pasauli, bet pēc tam – uz cilvēku. Šajā procesā var saskatīt gan cikliskumu, gan progresu – izaugsmi.

Svarīgi ir skolēnam uzskatāmi parādīt saistību starp paradigmu maiņu (izmaiņām vērtību orientācijās) un procesiem mākslās. Tāpēc ir ieteicams veidot tabulas, kurās atspoguļotas gan galvenās izmaiņas vērtībās, gan paralēlas norises vizuālajā mākslā, literatūrā, teātra mākslā, mūzikā, arhitektūrā. Kā vienu variantu šādai shematiskai, strukturētai, bet vienkāršai tabulai skat. 2.3. tabulu.

Ierobežotā laika dēļ nebūs iespējams atspoguļot un skolēnam iemācīt visu par kāda laikmeta nozīmīgākajām parādībām un personībām. Tāpēc no katra mikrolaikmeta ieteicams piedāvāt iepazīt un atcerēties vadošo mākslas virzienu vai stilu un 2–3 ģēnijus un to daiļdarbus, piemēram, Dante Aligjēri un Džoto di Bondone – attīstītie viduslaiki, Leonardo da Vinči un Viljams Šekspīrs – renesanse, Migels de Servantess Saavedra, Klaudio Monteverdi un Džovanni

2.2. tabula. Mikrolaikmetu secība Eiropas vēsturē (A. Mūrnieks)

IDEĀLAIS	PASAULE	CILVĒKS
6.–10. gs.: agrie viduslaiki, Dievs – sabiedrības uzmanības centrā	11.–13. gs.: attīstītie viduslaiki, mostas interese par pasauli	14.–16. gs.: vēlie viduslaiki, renesansē uzmanības centrā cilvēks
16. gs.: reformācija, jaunas attieksmes pret Dievu – protestantismā	17. gs.: absolūtisms, pasaules apgūšana un izpēte (zinātnes sākumi)	18. gs.: apgaismība, cilvēka prāta kults, pirmā jaunlaiku krīze: Franču revolūcija
19. gs. sākums: ideālisms (G. V. Hēgeļa “Absolūtais gars”), romantisms, Vīnes kongress, “Svētā alianse”	19. gs. gaitā: industrializācija, urbanizācija, koloniālisms, zinātnes un tehnikas progress (Č. Darvins), pozitīvisms (O. Konts)	19. gs. beigas, 20. gs. sākums: dekadence , jaunas teorijas par cilvēku (H. Spensers, K. Markss, V. Džeimss, F. Niče, Z. Freids, E. Huserls)
20. gs. pirmā puse: ideoloģijas ieņem reliģijas vietu (fašisms, nacisms, komunisms, scientisms); Dieva vietā ir cita ģenerālā ideja	20. gs. gaitā: zemes izmantošana un pārveidošana, iziešana kosmosā, tehniskie izgudrojumi, atomenerģijas atklāšana	20. gs. beigas: cilvēktiesības, konformisms, liberālisms, globalizācija, patēriņa kults, postmodernisms, masu kultūra, subkultūras, “naudas vara”, vērtību relativisms

Lorenzo Bernīni – baroks, Volfgangs Amadejs Mocarts un Žaks Luijs Davids – klasicisms, Rihards Vāgners un Viktors Igo – romantisms u. tml. Pēc tam iespējams piedāvāt salīdzināt divu viena gadsimta (vai atšķirīgu laikmetu) vienas jomas pārstāvju (mākslinieku) daiļrades vai galvenās novitātes, jaunrades principus un atklājumus, izskaidrojot stilistiskās atšķirības.

Veidojot šādas tabulas, skolēnam jāpaskaidro, ka viena gadsimta laikā var līdztekus pastāvēt vairāki mākslas virzieni vai stili (piemēram, baroks, rokoko, klasicisms 18. gadsimtā). Tomēr parasti var izšķirt galveno.

Mākslas un sabiedrības kultūras procesu saistības detalizēti izsekotas arī E. H. Gombriha darbā “Mākslas vēsture” (Gombrich, 1997). Savukārt estētisko teoriju un priekšstatu saistību ar māksliniecisko darbību un mākslas vēsturi apraksta latviešu filozofs Andris Rubenis (Rubenis, 2017).

Skolēnam ieteicams piedāvāt izprast stilistisko paņēmieni izmaiņu saistību ar paradigmu maiņu un pasaules uzskatiem, piemēram, analizējot baroka arhitektūras formas. Centrisko, simetrisko kompozīciju vietā (vai līdztekus tām) ienāk spirāliskas vai eliptiskas (piemēram, Dž. Bernīni veidotā kolonāde Sv. Pētera katedrāles laukumā Romā), kas atspoguļo gan tālaika jaunās zinātnes atziņas (planētas riņķo ap sauli pa eliptiskām orbītām), gan cilvēka un Dieva attiecību nozīmīgumu (elipses konstruēšanā tiek izmantoti divi centri). Nevis cilvēks ir visas Dieva radītās pasaules vienīgais centrs (dažu renesanses humānistu doma), nevis viss pasaulē notiek TIKAI pēc Dieva gribas, kas visu jau iepriekš izlēmis (pārspīlēts teocentrisms, predestinācijas

uzskats kalvinismā), bet pasaules vēsture ir cilvēka un Dieva kopdarbs. Elipses forma ar diviem centriem sasaucas arī ar sava laika filozofisko domu, ko raksturo Renē Dekarta duālisms: *res extensa* un *res cogitans*. Filozofs uzskatīja, ka pasauli veido divas dimensijas: domāšana jeb garīgā dimensija un izplatība jeb fiziskā dimensija. (Rubenis, 2012, 102–110)

2.3. tabula. **Procesi un tendences kultūrā un mākslā Eiropas vēsturē** (A. Mūrnieks)

IDEĀLAIS	PASAULE	CILVĒKS
6.–10. gs. – <i>agrie viduslaiki</i> ; kultūra klosteros; ikonas, mozaikas; miniatūras; vienbalsība mūzikā: gregoriskie dziedājumi, notācija (G. d'Areco), Bizantijas arhitektūra; karolingu māksla	11.–14. gs. – <i>attīstītie viduslaiki</i> ; romānika/gotika , katedrāļu celtniecība, vitrāžas; polifonija mūzikā; universitātes un mistēriju izrādes pilsētās; Dantes <i>Comedia divina</i> ; Džoto	15.–16. gs. – <i>vēlie viduslaiki</i> ; renesanse , Petrarkas dzeja, Bokačo, novele; S. Botičelli, L. Vinči; portrets; V. Šekspīra teātris, <i>Comedia dell'Arte</i> ; madrigāls mūzikā; F. Rablē, R. Erasms; renesanse arhitektūrā
16. gs. – reformācija ; askētisms dzīvē un mākslā; korālis; sprediķis; "vanitas"; A. Dīrers; T. Mora "Utopija"; manierisms kā pāreja mākslā uz baroku; kontrreformācija un baroka sākumi; Mikelandželo Buonarroti	17. gs. – <i>vadošais stils baroks</i> ; baroks baziliku arhitektūrā, Dž. Bernīni, P. P. Rubenss; Rembrants van Reins; operas un baleta izveide; teātris, Moljēra komēdijas; Servantesa Dons Kihots, Versaļa, parku kultūra	18. gs. – <i>vadošais stils klasicisms</i> ; klasicisms piļu arhitektūrā; klasicisma estētika; rokoko stils, A. Vato; baroka stils mūzikā: J. S. Bahs, oratorija; klasicisms mūzikā: simfonija, V. A. Mocarts; Robinsona Krūzo un Gulivera ceļojumi; Voltēra sarkasms
19. gs. – romantisms ; heroisms, L. Bēthovens; Dž. Bairons; klasicisma noriets, Ž. Engrs; ampīrs; ģēniju kults, J. V. Gēte; V. Igo; R. Vāgners; opera; Dž. Verdi; T. Žeriko; prerafaelīti; nacionālās "skolas" mūzikā: F. Šopēns, F. Lists, E. Grīgs, B. Smetana, M. Gļinka	19. gs. – reālisms ; ainava; romāns: O. Balzaks; Č. Dikenss, Ļ. Tolstojs, A. Dimā; F. Dostojevskas urbānisms; reālisms mūzikā: "vērisms", M. Musorgskis, Ž. Bizē; Ž. Verna zinātniskā fantastika; G. Kurbē, Ž. F. Millē; fotogrāfija	19. gs. <i>beigas</i> , 20. gs. <i>sākums</i> – dekadence , eklektika; impresionisms ; O. Renuārs, K. Monē; K. Debisī; postimpresionisms: van Gogs; jūgendstils; naturālisms, E. Zolā; Š. Bodlērs; O. Vailds; simbolisms; vēlīnais romantisms mūzikā: G. Mālers, R. Štrauss; izklaide: operete, džezs, "lubu žurnāli"
20. gs. <i>pirmā puse</i> – ideoloģiju ietekme mākslā: sociālistiskais reālisms, M. Gorkijs, V. Lācis; plakāts; nacionālreālisms; radio; futūrisms, modernisms ; F. Kafka; atonālisms; kino: S. Eizenšteins, L. Rifenštāle	20. gs. <i>otrā puse</i> – zinātniskā fantastika; kļūst populārs abstrakcionisms, sirreālisms; popārts; jauniešu subkultūras, hipīji; rokenrols un rokmūzika, "The Beatles"; modes industrija; kino industrija; televīzija, "seriāli"	20. gs. <i>beigas</i> – 21. gs. <i>sākums</i> – postmodernisms , <i>body art</i> , performance, hepenings; absurda teātris; instalācija, kolāža; dizains; "realitātes šovs", klips, reklāma; subkultūras; brīvdabas koncerti; virtuālā vide, sociālie tīkli; "radošās industrijas"

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Noteikt kādā konkrētā kultūrā mainīgo (tikai noteiktā laika posmā aktuālo) un paliekošo, maz mainīgo, būtisko (raksturojot ar piemēriem no Eiropas kultūras vēstures un mākslas).
2. Salīdzināt viena mākslas virziena vai stila māksliniekus (viņu daiļdarbus) no dažādiem mākslas veidiem, piemēram, mūzikas un vizuālās mākslas (piemēram, salīdzināt 19. gadsimta impresionistus K. Monē (glezniecība) un K. Debisi (mūzika) vai 16./17. gadsimta mijā Servantesa de Saavedras (proza) un V. Šekspīra (drāma) varoņtēlus, vai 19. gadsimtā R. Vāgneru (mūzika) un F. Dostojevski (proza). Salīdzināt viena sižeta daiļdarbus, piemēram, H. Ibsena (drāma) un E. Grīga (mūzika) "Pēru Gintu" u. tml.).
3. Salīdzināt viena laikmeta liecības kādā vienā mākslas jomā par līdzīgu tematiku, piemēram, literatūrā D. Defo "Robinsons Krūzo" un Dž. Svifta "Gulivera ceļojumi", vizuālajā mākslā Leonardo da Vinči un Mikelandželo Buonarroti gleznas.
4. Salīdzināt viena laikmeta dažādu ideoloģiju ietekmi uz mākslu, piemēram, S. Eizenšteina un L. Rifenštāles filmas vai PSRS un nacistiskās Vācijas plakātus.
5. Izveidot tabulu, kurā atspoguļotas izmaiņas māksliniecisko izteiksmes līdzekļu lietojumā kādā vienā mākslas veidā (pēc skolēnu izvēles), izmantojot 2.3. tabulā piedāvāto Eiropas kultūras vēstures mikrolaikmetu struktūrshēmu.

Patstāvīgais darbs temata nobeigumā

Saskatīt kultūras zīmju un simbolu izpausmes daudzveidīgās audiovizuālās izpausmēs – reklāmās, TV, kino un foto mākslā, interpretēt to nozīmi. Mērķtiecīgi un kritiski analizēt, kā sociālie un citi mediji savā saturā izmanto dažādu kultūras vēsturisko periodu kultūras fenomenus (patstāvīgā darba izvērtēšanas kritēriji: a) prasme atlasīt atbilstošus piemērus, b) prasme argumentēti pamatot savu izvēli).

Literatūras saraksts

- Castoriadis, C. (1997) *World in Fragments*. Stanford University Press.
- Dirba, M. (2006) *Mijkultūru izglītības daudzveidība*. Rīga: RaKa.
- Gadamers, H. G. (2002) *Skaistā aktualitāte: māksla kā spēle, simbols un svētīti*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Gombrich, E. H. (1997) *Mākslas vēsture*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Holliday, A., Hyde, M., Kullman, J. (2004) *Intercultural Communication*. New York: Routledge Applied Linguistics.
- Kasīrers, E. (1997) *Apcerējums par cilvēku*. Rīga: Intelekts.
- Klīve, V. V. (1995) *Ticības ceļos*. Rīga: Zinātne.
- Kūle, M. (2006) *Eirodzīve*. Rīga: LU FSI.
- Macihs, L. (2008) *Dievs un vēsture: ebreju skatījums uz vēsturisko procesu. Sarunas X*. Rīga: Jaunā akadēmija.
- Mūrnieks, A. (1998) *Ieskats kultūras un reliģiju vēsturē. I daļa. Aizvēsture. Austrumu civilizācijas*. Rīga: RaKa.
- Mūrnieks, A. (2000) *Ieskats kultūras un reliģiju vēsturē. II daļa. Eiropas kultūras saknes*. Rīga: RaKa.
- Rubenis, A. (2012) *Jaunās domāšana vēstneši, pravieši un pamatlicēji 17. gs.* Rīga: Zvaigzne ABC.
- Rubenis, A. (2017) *Mākslas vēstures priekšvēsture*. Rīga: Andris Rubenis.
- Siliņš, I. (1999) *Lielo patiesību meklējumi*. Rīga: Jumava.
- Tumans, H. (2015) *Pirmie globalizācijas projekti vēsturē. Lekcija ciklā "Domāsim kopā!"*. Rīga: Atjaunotne.lv. I daļa. Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=GvMBuFvgY70> [skatīts 23.03.2020.]; II daļa. Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=aHBmcsQ9fvU> [skatīts 23.03.2020.].

- Tumans, H. (2015) *Sengrieķu kultūras ideāls: no Ahilleja līdz Aleksandram Lielajam*. Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=O1LLXQ9f38U> [skatīts 23.03.2020.].
- Tumans, H. (2015) *Varoņi un varonība Senajā Grieķijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Зубов, А. (2017) *История религии. Кн. 1. Доисторические и внеисторические религии*. Москва: Рипол.
- Лосев, А. Ф. (1993) *Бытие. Имя. Космос*. Москва: Мысль.

3. Kultūras mantojums un tradīcijas

A. Mūrnieks

3.1. Kultūras mantojums (materiālais un nemateriālais), tradīcijas un inovācijas

Kultūra – vārda dziļākajā nozīmē – ir tas, kas veidojas un pastāv cilvēku apziņā (vērtības, ideāli, priekšstati, tēli-varoņi, rīcības modeļi utt.) vai pateicoties tai. Tāpēc, stingri ņemot, tādas “materiālas kultūras” nav. Ir lietas, ko cilvēki radījuši un kas iemieso kādai kultūrai nozīmīgu jēgu, – tādas kā instrumenti, celtnes, apģērbi, teksti, saimniekošanas sistēmas u. tml. Bez cilvēkiem, kas zina šo jēgu, tās tomēr zaudē savu autentisko nozīmi (piemēram, bez cilvēku prasmes lasīt nozīmi zaudē grāmata). Savukārt bez šādiem kultūras “materializējumiem” jeb “iemiesojumiem” (grāmatās, gleznās, tehnikā, ēkās, filmās u. tml.) kultūra diez vai pastāvētu. Svarīgi skolēnam šo paradoksālo sakarību palīdzēt izprast, tālāk analizējot konkrētu institūciju darbību.

Lai gan “materiālais” un “garīgais” kultūrā viens bez otra nepastāv, tomēr ērtības labad tādi jēdzieni kā “nemateriālais kultūras mantojums” ir ieviesti pat starptautiskā līmenī. Latvijā nemateriālais kultūras mantojums ir definēts atsevišķā portālā. Tiek deklarēts, ka “Nemateriālais kultūras mantojums (NKM) ir kultūras piederības, identitātes un pašapziņas avots. Tas ietver sevī paražas, spēles un mutvārdu izpausmes formas, zināšanas un prasmes, kā arī ar tiem saistītus instrumentus, priekšmetus, artefaktus un kultūrtelpas, ko kopienas, grupas un dažos gadījumos – atsevišķi indivīdi – atzīst par sava kultūras mantojuma daļu. Šo nemateriālo kultūras mantojumu, kas tiek nodots no paaudzes paaudzē, kopienas un grupas nemitīgi rada no jauna atkarībā no apkārtējās vides, mijiedarbībā ar dabu un savu vēsturi. Tas veido identitātes un pēctecības izjūtu, tādējādi veicinot cieņu pret kultūras daudzveidību un cilvēka radošo darbību” (Nemateriālais kultūras mantojums). Kā redzams no dotās definīcijas, šajā mantojumā ietilpst gan materiālas lietas (instrumenti, priekšmeti, artefakti), gan tas, kas piemīt konkrētiem cilvēkiem kā viņu garīgās vai garīgi fiziskās prasmes (definīcijā minētās “zināšanas un prasmes”). Ar šī mantojuma saglabāšanu nodarbojas Latvijas Nacionālais kultūras centrs. Garīgā un materiālā attiecības kultūrā var labāk izprast, ja ir iepazītas kultūras funkcijas.

Kultūras funkcijas

1. **Informācijas nodošanas (konservatīvā) funkcija** (pārmantot tradīcijas, saglabāt un aktualizēt pagātnes mantojumu, nodrošināt apmaiņu ar informāciju). Semiologs Jurijs Lotmans (*Юрий Михайлович Лотман, 1922–1993*) par kultūru uzskata neģenētiskas informācijas kopumu, kas ietekmē (nosaka) cilvēka uzvedību.
2. **Jaunrades, novatoriskā funkcija** (izkopt jeb kultivēt, pārveidot vidi, attīstīt, pilnveidot, radīt jauno, izzināt pasauli). Tas nozīmē pārveidot vidi atbilstoši cilvēku vajadzībām un vēlmēm vai arī pielāgoties tai. Šī kultūras funkcija vairāk saistīta ar dažādiem

artefaktiem jeb ideju materializējumiem konkrētos rīkos, izgudrojumos, pielāojumos, tehniskās vai mākslinieciskās jaunrades rezultātos (“produktos”). Dažādas kultūras atšķir tas, uz ko tiek likts akcents – vai nu vairāk uz adaptāciju vidē, vai uz aktīvu tās pārveidi. Neviena cilvēku sabiedrība nevar pilnībā īstenot tikai vienu vai otru scenāriju. Ikviens sabiedrība veido savu specifisko kultūras vidi, taču neviena sabiedrība un kultūra nespēj iztikt bez dabas vai pilnībā mainīt to, kas jau atrodams dabā, jo civilizācijas tikai izmanto dabas resursus savā labā.

3. **Socializācijas un sabiedrības regulācijas funkcija** (vienot, saliedēt sabiedrību, palīdzēt iekļauties tajā, regulēt cilvēka uzvedību). Ekonomikas un kultūras pētnieks Pjērs Burdjē (*Pierre Bourdieu*, 1930–2002) uzskata, ka simboli ir nozīmes tīkli, kas dod *regularitāti*, *vienotību* un sistemātiku grupas darbībām. Alfrēds Krēbers (*Alfred Louis Kroeber*, 1876–1960) domā, ka kultūra sastāv no iekšēji pastāvošām un ārēji izteiktām *normām*, kuras nosaka *uzvedību*, kas tiek apgūta un nodota ar simbolu palīdzību. Uz kultūras sistēmām var skatīties, no vienas puses, kā uz cilvēka darbības rezultātiem, no otras puses – kā uz tās (darbības) *regulētāju*. Emils Dirkems (*Emile Durkheim*, 1858–1917) – viens no socioloģijas pamatlicējiem – uzskatīja, ka sabiedrību vieno tieši aizliegumi jeb tabu (polinēziešu *taboo* – ‘maģiski reliģisks aizliegums kaut ko darīt, piemēram, neēt kādu produktu, neapmeklēt kādu nolādētu vai – gluži otrādi – svētu vietu utt.’). Ja kādā sabiedrībā tās tabu jeb aizliegumu sistēma izjūk, tad sabiedrība nonāk krīzē vai pat iznīkst, domāja E. Dirkems (Durkheim, 1965). Sociologs Bronislavs Maļinovskis (*Bronislaw Malinowski*, 1884–1942) uzsvēris, ka kultūra ir visplašākais cilvēku *uzvedības* konteksts. Varētu teikt, ka kultūra piedāvā “uzvedības scenāriju” kompleksu, ko cilvēks iepazīst un mācās no bērnības. Protams, ir iespējams to mainīt, ignorēt, noliegt, mēģināt veidot citu. Taču šajā ziņā cilvēka brīvība tomēr ir vismaz daļēji ierobežota tāpēc, ka savas dzīves sākumposmā ikviens ir bijis pakļauts tās kultūras ietekmei, kurā viņš audzis.
4. **Aksioloģiskā funkcija** (novērtēt, piedāvāt vērtēšanas kritērijus, pārmantot vērtības, palīdzēt atrast jēgu dzīvei). Alfrēds Krēbers uzsver, ka būtisku kultūras kodolu veido tradicionālās (vēsturiski izveidojušās) *idejas*, vispirms tās, kurām tiek piedēvēta īpaša *vērtība*. ASV antropologs Klifords Ģircs raksta: “Kultūras jēdziens apzīmē vēsturiski pārmantotu, simbolos iemiesotu *jēgas modeli*, no paaudzes paaudzē pārņemtu jēdzienu sistēmu, kas izpaužas simboliskās formās, ar kurām cilvēki cits citam nodod, ilgi glabā un attīsta zināšanas par dzīvi un *attieksmi pret to*.” (Ģircs, 1998, 92)

Savukārt Metjū Arnolds (*Matthew Arnold*, 1822–1888) izmanto vārdu “kultūra” plašā un vispārīgā nozīmē: “kultūra ir ceļš uz mūsu *pilnību*, ko mēs sasniedzam, iepazīstot visas mūs interesējošās tēmas, *vislabāko*, kas tika izdomāts un pateikts pasaulē” (Arnold, 1869). Kultūra šeit tiek interpretēta kā virzība uz vislabāko, uz pilnību, uz ideālo. Kultūrā(s) var atrast priekšstatus par to, kas tieši būtu pilnība cilvēkam. Tātad kultūra lielā mērā ir jebūtības sfēra, virziena rādītājs, kā cilvēkam un sabiedrībai augt.

Visas minētās funkcijas ir cieši saistītas. Entonijš Gidenss (*Anthony Giddens*, 1938) uzskata, ka “kultūra ietver sevī vērtības (ideālus), kuru nesēji ir noteiktu grupu pārstāvji; uzvedības

normas (principi un noteikumi, kuri jābūtības formā tiek atzīti), kuras šie cilvēki ievēro; materiālos labumus (priekšmetisko pasauli), kurus tie rada” (Giddens, 2002, 22).

Kultūra kā materiālo un garīgo faktoru kopums

Kā redzams no pēdējās definīcijas, kultūrā materiālais un garīgais aspekts ir cieši saistīti. Tomēr “nemateriālajā kultūras mantojumā” pamatā ierakstītas tieši tādas dzīves formas, kas saistītas ar informācijas nodošanas (tradīciju saglabāšanas) un daļēji jaunrades funkcijām (šeit nav minēti tehniskās jaunrades gadījumi).

Šķiet, ka būtiskāka ir tieši pirmā funkcija (informācijas nodošanas un apmaiņas, konservatīvā). Kāpēc? Tāpēc, ka cilvēks nevar viens pats (bez citiem) izaugt, attīstīties, bet gan izveidojas tikai sabiedrībā, pārņemot to, kas *jau bijis*, kas pastāv kultūrā (valoda, tehnika, dzīves uzskati, dažādas prasmes, attieksmes un vērtības).

Abas dimensijas, proti, tradīcija un novatorisms (jaunā meklējumi), ir svarīgas. Būtiska ir proporcija starp tām. Valodniece un folkloras pētniece Janīna Kursīte uzskata, ka optimālā attiecība starp jauninājumiem un normatīvo, paradumā sakņoto ir viens pret divi par labu tradīcijai, lai kāda kultūra varētu sekmīgi attīstīties, bet saglabātu savu identitāti (Kursīte, 2016, 195). Tradicionālajās kultūrās šī proporcija, iespējams, ir pat 90% par labu tradīcijai, tomēr arī tad ir vismaz 10%, ko var mainīt tradīcijas ietvaros (par tradicionālo kultūru skat. 3. nodaļu).

Kultūras mantojumu – vārda šaurākajā izpratnē – veido galvenokārt mākslas formas un artefakti (dziesmas, dejas, gleznas, rotas, mīklas, pasakas, sakāmvārdi), kā arī dzīvesveida un uzvedības formas (paražas, rotaļas, rituāli, svētki, sveicienu žesti u. tml.) un praktiskas prasmes (amati, tradicionāli saimniekošanas veidi, celtniecības paņēmieni, ēdieni u. tml.).

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Raksturot katru kultūras funkciju ar konkrētiem piemēriem a) Latvijas kultūrā, b) kādā Eiropas valsts kultūrā, c) kādā senatnes kultūrā, d) kādā no Latvijas un Eiropas tālākā kultūrā (civilizācijā).
2. Pamatot, kuras Latvijas kultūras vērtības ir būtiskas, noskaidrot, kāds ir valsts atbalsts to saglabāšanai un attīstībai, cik liela ir sabiedrības līdzdalība šo vērtību aktualizēšanā un kāda ir privātā sektora iesaistīšanās šo vērtību uzturēšanā.
3. Prognozēt minēto vērtību (piemēram, nemateriālā kultūras mantojuma, konkrēti, piemēram, Dziesmu svētku) nākotnes perspektīvas, pastāvēšanas riskus un iespējamus problēmu risinājumus (piemēram, izmantojot SVID analīzes principus).

3.2. Mantojuma saglabāšana un pilnveide (attīstība), vēsturiskais un laikmetīgais

Latvijas kultūras mantojuma apzināšanas un saglabāšanas jomā zināmu skaidrību vieš divi saraksti: Latvijas kultūras kanons ar 99 vērtībām (Latvijas kultūras kanons) un Nemateriālā kultūras mantojuma saraksts (Nemateriālais kultūras mantojums).

2016. gada 1. decembrī Latvijā stājās spēkā Nemateriālā kultūras mantojuma (turpmāk – NKM) likums. Kopš 2017. gada tiek veidots Latvijas Nemateriālā kultūras mantojuma saraksts, kurā 2017. gadā iekļautas sešas nemateriālā kultūras mantojuma vērtības, 2018. gadā – astoņas, 2019. gadā – trīs vērtības. Latvijas NKM sarakstā iekļautas **divas** nemateriālā kultūras mantojuma vērtības – **Baltijas Dziesmu un deju svētku** tradīcija un simbolisms un **Suitu kultūrtelpa** –, kas ir iekļautas arī *UNESCO* starptautiskajos sarakstos. Latvijas nemateriālā kultūras mantojuma sarakstā var atrast 19 tradīcijas (kas nosauktas par vērtībām).

Viens no veidiem, lai apzinātu šeit minēto, ir piedāvāt skolēniem klasificēt sarakstā minētās tradīcijas pēc to piederības, piemēram, reliģiskām, amatniecības, mākslas, folkloras tradīcijām vai īpašiem vides veidiem. Latvijas kultūras kanons atšķirībā no Nemateriālā kultūras mantojuma saraksta ir plašāks. Šeit sastopamas septiņas sadaļas: Tautas tradīcijas (13 vienības), Arhitektūras un dizaina joma (18 vienības), Skatuves mākslas nozare (15 personības un individuālu personību radītās mākslas izpausmes), Vizuālās mākslas joma (15 konkrētu personību radīti konkrēti darbi), Literatūras nozare (14 vērtību izlase ietver tos darbus, kas veidojuši latviešu literatūru un turpinājuši to iespaidot), Mūzikas nozare (12 individuāli skaņraži un skaņdarbi), Filmu nozare (12 filmas).

Kā redzams, ar kultūru šeit domāti seši mākslas veidi + tradicionālas kultūras formas (tautas tradīcijas, folkloras). Skolēnam varētu piedāvāt dažādu veidu uzdevumus, kā analizēt, papildināt šādus sarakstus un diskutēt par tiem.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Iepazīt un analizēt Latvijas kultūras kanonu – a) vienojoties ar klases biedriem vai nelielās grupās par to, ar kādiem vēl artefaktiem, paražām, vietām vai cilvēku pieredzēm papildināt minēto sarakstu, b) argumentēti aizstāvēt savu viedokli, c) vienoties par 1–2 lietām, ko varētu ieteikt kanona papildināšanai kā klases viedokli.
2. Turpinot šādā virzienā skolēnu pētniecisko darbību, a) atrast un izpētīt savā tuvākajā apkārtnē (dzimtajā pilsētā, novadā, ciematā) tradīcijas, paražas un cilvēkus, kuru pieredze vai sasniegumi būtu izceļami, b) veidot sava novada vai pilsētas kultūras kanonu, c) izstrādāt šī kanona kritērijus.
3. Analizēt un diskutēt par Latvijas kultūras kanona un Nemateriālā kultūras mantojuma saraksta izveidē izmantotajiem kritērijiem.
4. Veidot katram klasē a) sarakstu ar pēdējā gada laikā piedzīvotajiem jaundarbiem un notikumiem mākslā (filmām, koncertiem, ierakstiem, izstādēm, mākslas darbiem, izrādēm), b) izveidot sarakstu ar, pēc personiskajām domām, oriģinālākajiem un veiksmīgākajiem no tiem, c) salīdzināt klasē šādus individuālos sarakstus un no tiem izveidot kopējo veiksmīgāko piecu mākslinieku veikumu, debiju vai oriģinālo, iespaidīgāko mākslas darbu un notikumu sarakstu.

Patstāvīgais darbs temata nobeigumā

legūt informāciju par Latvijas kultūras kanonā iekļautajiem artefaktiem, novērtēt to kompleksu saikni ar citām kultūras vērtībām. Pamatot, kuras kultūras vērtības ir personiski nozīmīgas, un modelēt tām atbilstošas pārmantošanas iespējas (patstāvīgā darba vērtējuma kritēriji: a) prasme saistīt vērtības ar artefaktiem – nosakot, kuras vērtības konkrētie artefakti atspoguļo, b) prasme argumentēti pamatot savu viedokli).

Literatūras saraksts

- Arnold, M. (1869) *Culture and Anarchy*. 3rd ed. New York: Macmillan.
- Dirkhem, E. (1965) *The Elementary forms of Religious life*. New York: Perigree Books.
- Giddens, A. (2002) *Runaway World*. London: Profile Books Ltd.
- Gīrcs, K. (1998) *Kultūru interpretācija*. Rīga: AGB.
- Kursīte, J. (2006) *Zīmju simboliskā daba. Sarunas VII*. Rīga: Jaunā akadēmija.
- Latvijas kultūras kanons*. Pieejams: <https://kulturaskanons.lv/list/> [skatīts 23.03.2020.].
- Latvijas Nacionālais kultūras centrs*. Pieejams: <https://www.lnkc.gov.lv/> [skatīts 23.03.2020.].
- Nemateriālais kultūras mantojums*. Pieejams: <https://www.lnkc.gov.lv/nozares/nematerialais-kulturas-mantojums/> [skatīts 23.03.2020.].

4. Kultūras daudzveidība un globalizācija

A. Mūrnieks

4.1. Kultūras daudzveidība – atšķirīgais un līdzīgais

Kultūras atšķiras savā starpā. Tas ir acīmredzami. Taču vai tās līdzinās cita citai? Kas ir nemainīgais visās kultūrās? Vai cilvēcei un ikvienam atsevišķam cilvēkam ir kaut kas kopīgs ar citiem, kas varētu mūs vienot?

Līdzīgo var meklēt vērtībās. Taču vērtība, lai tā pastāvētu, ir jāpieņem vismaz vienam indivīdam, plašāk – sabiedrībai. Personiskās vērtības kļūst par kultūras vērtībām, ja tām piekrīt daudzi, ideālā gadījumā – vairākums. Taču vērtēšanā iesaistīta cilvēka brīva izvēle, subjektīva attieksme. Skolēnam var piedāvāt šādu jautājumu: vai ir kaut kas tāds, kas ir aktuāls visiem, ko pārdzīvo ikviens cilvēks neatkarīgi no kultūras un sabiedrības, kurā tas dzīvo, neatkarīgi no savām subjektīvajām izvēlēm?

Lai atbildētu uz iepriekš minēto jautājumu, ieteicams izmatot G. Hofstede pieeju. Viņš uzskata, ka cilvēka psihe tiek ietekmēta trīs veidos jeb līmeņos (Hofstede, 1991, 6). Kultūras pētniece Māra Dirba savā grāmatā “Mijkultūru izglītības daudzveidība” piedāvā G. Hofstede uzskatu ilustrācijai izmantot piramīdu, kurai ir trīs pakāpieni. Tie nozīmē pašprogrammējumu, kultūras ietekmes līmeni un universālo jeb vispārcilvēcisko programmējumu (Dirba, 2006, 18).

1. Cilvēks piedzimst noteiktā sabiedrībā, kas ietekmē un veido viņa apziņu un paradumus ar tai raksturīgās **kultūras** palīdzību. Tātad cilvēks kļūst par cilvēku, iekļaujas sabiedrībā (socializējas) – pieņemot savas ģimenes un dzimtās vietas (valsts, tautas) kultūras normas, paražas, vērtības, simbolus, varoņus, uzvedības modeļus un estētiskos kritērijus. Tas notiek automātiski un dabiski, iemācoties dzimto valodu, sekojot tām tradīcijām, kas tiek praktizētas ģimenē, skolā, sabiedrībā. Sociālās vides kultūra programmē ikvienu cilvēku.

2. Taču cilvēkam ir arī brīva izvēle, kurus savas vides kultūras elementus akceptēt, kuras vērtības pieņemt kā savas un kuras noraidīt. Tātad katrs sevi zināmā mērā veido (programmē) pats – **individuālā** līmenī. Mūsdienās šīs iespējas ir plašākas nekā senatnē, kad cilvēki pamatā dzīvoja vienā sabiedrībā, vienas kultūras vidē.

Mūsdienās ikvienam ir iespējas iepazīt un pieņemt dažādu kultūru piedāvājumus, pateicoties gan komunikāciju un tehnikas attīstībai, iespējai ceļot, iegūt informāciju plašsaziņas līdzekļos, internetā, gan dažādu sabiedrību pārstāvju migrācijai. Tātad cilvēks vairs nedzīvo tikai vienas sabiedrības un vienas kultūras programmējuma apstākļos.

Mūsu izvēlei ir pieejami dažādu kultūru elementi. Tas rada arī papildu problēmas: 1) neizlēmību un 2) neizvēlību. Pirmajā gadījumā cilvēki atturas izvēlēties kādas konkrētas vērtības, veidot savu pasaules uzskatu – baidoties kļūdīties, baidoties pazaudēt kādu no ļoti daudzām iespējām, kas pieejamas. Viņi atliek izvēli, izvēlas plūst pa straumi, lietojot tikai to, ko piedāvā masu kultūra, reklāmas un izklaides industrija. Otrajā gadījumā (neizvēlība) bez kritiskas analīzes

mēģina savienot neiespējamo (dažādus ticējumus, klišejas, ezoterikas mācības, aizspriedumus vai nepamatotas jaunas idejas u. tml.) neiedomājamās kombinācijās, dažkārt pat veselajam saprātam bīstamā priekšstatu un stereotipu kokteili. Tādēļ nepieciešams palīdzēt skolēnam veidot savu pasaules uzskatu, savu personisko vērtību sistēmu apdomīgi, kritiski izvērtējot piedāvājumus, salīdzinot dažādas kultūras un tendences tajās, analizējot to priekšrocības, sasniegumus, kā arī trūkumus un vājās puses.

3. Visbeidzot jāatzīst, ka tomēr ir problēmas, kas ir kopīgas visai cilvēcei un ikvienam cilvēkam neatkarīgi no kultūras un sabiedrības, kurā viņš dzīvo. Tās ir **vispārcilvēciskās** jeb universālās problēmas, kas programmē cilvēku apziņu zināmā veidā, liek viņam šīs kopīgās problēmas – tā vai citādi – risināt. Vispārcilvēciskais programmējums satur divu veidu problēmu kopumus: 1) kā izdzīvot, adaptēties dabas vidē, 2) kā risināt eksistenciālās problēmas (kā atrast dzīves jēgu).

Izdzīvošanas problēmas ir acīmredzamas (Maslow, 1943). Tā ir nepieciešamība nodrošināt sev pārtiku, siltumu, dzīves telpu, drošību, dzīvības aizsardzību. Ar izdzīvošanas problēmām un nepieciešamību adaptēties apkārtējā vidē un/vai vides pielāgošanu savām vajadzībām nodarbojas visas sabiedrības (piemēram, radot vai izvēloties dominējošo pārtikas ieguves veidu; no šejienes iespējams klasificēt sabiedrības un kultūras pēc ekonomiskiem kritērijiem: mednieku-vācēju, zemkopju, lopkopju, industriālās sabiedrības). Taču līdztekus šīm fiziskajām vajadzībām ir arī citas, kas izriet no cilvēka pastāvēšanas pamatnosacījumiem, kuri ietekmē apziņu.

Eksistenciālās problēmas attiecas uz nepieciešamību cilvēkam saprast un attaisnot savu pastāvēšanu, atrast motivāciju dzīvot. Tās ir tikpat nozīmīgas kā izdzīvošanas problēmas un izriet no dažiem fundamentāliem garīgās dzīves jautājumiem. Kas es esmu? Kāpēc dzīvoju? Kas būs pēc nāves? Kāpēc neizdodas būt tādām, kāds pats vēlētos būt? Kāpēc pastāv ciešanas? Kā būt patiesi laimīgam? Vai pasaulei ir kāds dziļāks pamats un cēlonis?

Eksistenciālās problēmas saistītas ar trīs pretrunīgām pieredzēm, ko piedzīvo ikviens cilvēks: 1) nāves neizbēgamības apziņa, no vienas puses, un dzīvotgriba, alkas pēc nemirstības – no otras puses, 2) konflikti, atsvešinātība, nesaticība ikviena cilvēka dzīvē un sabiedrībā vispār, no vienas puses, un alkas pēc saskaņas, draudzības, mīlestības un vienotības (ar citiem) – no otras puses, 3) personiskas nepilnvērtības, iekšējas sašķeltības, skaudības, nemiera, nespējas sekot saviem ideāliem, vilšanās sevī un vainas izjūta, no vienas puses, un alkas pēc pilnības, spējas īstenot iecerēto, brīvības, iekšējas harmonijas un labestīguma – no otras puses.

Pirmā problēma ir ontoloģiska, saistīta ar cilvēka esamību, tās robežām. Otrā ir sociāli ētiskā problēma. Trešā ir individuāli personiska, iekšēja, daļēji psiholoģiska (antropoloģiska) problēma. Pirmo tiecas risināt reliģija un filozofija, otro – ētika un visa sociālā sistēma, trešo mūsdienās uzņemas risināt psihoterapija, rakstura audzināšana, padomu došana, līderība. Senatnē visas trīs problēmas palīdzēja risināt kultūrā pastāvošo reliģiski filozofisko priekšstatu un vērtību sistēmas.

Tātad visiem cilvēkiem (neatkarīgi no piederības kādai civilizācijai, reliģijai vai pasaules uzskatam) ir kopīgas problēmas. Atšķiras atbildes, bet ne pamatjautājumi. Un tas dod pamatu solidaritātei un kopībai cilvēku starpā.

To, ka eksistenciālās problēmas ir tikpat nozīmīgas kā izdzīvošanas problēmas, pierāda vēsture un arheoloģija. Ja cilvēka pamatvajadzību skaitā būtu tikai izdzīvošanas problēmu risināšana,

tad cilvēces vēstures sākumā būtu periods, kad cilvēki vispirms apmierinātu savas fizioloģiskās un fiziskās vajadzības un tikai pēc tam ķertos pie augstāka līmeņa vajadzību (pēc A. Maslova piramīdas) apmierināšanas. Bet vēsture liecina par ko citu. Vienmēr un visos laikos cilvēki ir tiekušies risināt arī eksistenciālās problēmas – radot mītus un poēmas, mākslas darbus, reliģiskus priekšstatus, vērtības un rituālus. Pirmās akmens būves, kā arheoloģiski konstatēts, nav radītas cilvēku fizisko vajadzību apmierināšanai vai ekonomisku problēmu risināšanai. Tās nav noliktavas, dambji vai pilis, bet gan apbedījumi, kapenes, tempļi, megalīti un piramīdas. Tas liecina par to, ka kopš pašiem senākajiem laikiem aktuālas bijušas arī garīgās vajadzības un pastāvējuši dažādi mēģinājumi tās apmierināt. Viens no pēdējo gadu pārsteidzošākajiem atradumiem ir Gobekli Tepe (*Göbekli Tepe*) komplekss (Harari, 2018, 71–73) mūsdienu Turcijā (attēli un informācija: https://en.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6bekli_Tepe; <https://allthatsinteresting.com/gobekli-tepe>). Šajos izrakumos atrastas akmens būves rituālu vajadzībām ar māksliniecisku dekoru, ciļņiem. Tās uzceltas jau ilgi pirms lauksaimniecības izveidošanās. (Зыбов, 2017, 114–325) Par to, ka ļaudis bija jau izveidojuši savu sarežģītu priekšstatu sistēmu par dzīvi pēc nāves, liecina neandertāliešu apbedījumi paleolīta laikmetā pirms vairākiem simtiem tūkstošu gadu (Taivans, Taivāne, 2003, 26–28). Vēl pārsteidzošāki ir alu gleznojumu paraugi vēlajā paleolītā.

Tas nozīmē, ka cilvēces un kultūras pastāvēšanā un attīstībā svarīga loma ir ne tikai izdzīvošanai un ekonomiskajai labklājībai, bet arī garīgajai dzīvei, kultūrai, kas risina eksistenciālās problēmas un palīdz cilvēkam veidot motivāciju dzīvot, atrast savas dzīves jēgu, mērķi (Mūrnieks, 1998, 46–50). Veidojot izpratni par kultūru un kultūras izpausmju daudzveidību, svarīgi šos faktus apspriest un analizēt dažādas teorijas par cilvēces attīstību, kultūras un reliģijas faktoru nozīmi tajā.

Visās civilizācijās un kultūrās ir konstatējami mēģinājumi gan izskaidrot pasaules rašanos un uzbūvi mītos (mūsdienās tam kalpo zinātne), gan tiekties pēc skaistā mākslas darbos, gan meklēt visam esošajam kādu dziļāku pamatu, bet morāli augstvērtīgai rīcībai – atalgojumu (reliģijās). Tas nozīmē, ka pētniecība un zinātkāre (zinātne), skaistuma pārdzīvojums un jaunrade (māksla), kā arī dzīves jēgas meklējumi (reliģija, filozofija) raksturīgi visai cilvēcei. Tieksšanās pēc patiesā, skaistā un labā pazīstama ikvienas sabiedrības kultūrā. Šāda ievirze ir pierādījums tam, ka cilvēce savos centienos ir vienotāka, nekā varētu domāt! Vispārcilvēciskās, visu valstu akceptētās vērtības var atrast arī mūsdienu politikā nozīmīgākajā dokumentā: ANO cilvēktiesību deklarācijā.

Cilvēku savstarpējo attiecību zelta likumu – “Nedari otram to, ko negribi, lai dara tev” (Bībele, Pāvila vēstule romiešiem 13:9) – pazīst visas lielās civilizācijas un reliģijas. Kristiešu svētajos rakstos – Bībeles Jaunajā Derībā teikts: “Mīli savu tuvāko kā sevi pašu” (Bībele, Pāvila vēstule romiešiem 13:9) un citviet: “Tad nu visu, ko jūs gribat, lai cilvēki jums dara, tāpat dariet arī jūs viņiem” (Bībele, Mateja evaņģēlijs 7:12). Jūdaismā ir pazīstama atbilde, ko esot devis kāds skolotājs, atsaucoties uz lūgumu izstāstīt Toru (jūdaisma svētos rakstus) tik īsā laikā, cik cilvēks var izturēt, stāvot uz vienas kājas. Skolotājs atbildējis, citējot zelta likumu: “Kas nepatīk tev, to nedari citam”. (Bībele, Mozus 1. grāmata 25:17) Budistu tekstos atrodama atziņa “Nedari citiem to, ko pats uzskati par ļaunu (sliktu)”. Hinduisti izsakās līdzīgi: “Nedari otram to, kas radītu sāpes tev pašam”. Islāmā pastāv uzskats, ka “nevar nosaukt par ticīgo to cilvēku, kurš nenovēl savam brālim vai mātai to pašu, ko pats vēlas sev”. (Kalme u. c., 2002, 83)

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Raksturot G. Hofstedes cilvēka psihes programmējuma līmeņus ar konkrētiem piemēriem no viņu vai ģimenes locekļu dzīves.
2. Izveidot tabulu, kuras vienā ailē būtu to parādību uzskaitījums, kas raksturo civilizāciju, un otrā ailē – to, kas raksturo kultūru, diskutēt par to, kādas kultūras vērtības un pasaules priekšstati sekmējuši civilizācijas (dažādu civilizāciju) attīstību (atsevišķu jomu, piemēram, zinātnes, politiskās sistēmas, ekonomikas, izaugsmi) un kāpēc.
3. Atrast pierādījumus un argumentus uzskatam, ka eksistenciālās problēmas senatnē (paleolītā, neolītā, pirmajās civilizācijās, Eiropas civilizācijā) bijušas tikpat svarīgas kā ekonomiskās un izdzīvošanas problēmas.

4.2. Globalizācija, konflikti, cieņa un dialogs starpkultūru komunikācijā

Ja dažādām kultūrām ir tik daudz kopīgu vērtību, kāpēc notiek konflikti, kari un vardarbība? Atbildi uz šo jautājumu meklē gan sociālās zinātnes, gan psiholoģija, gan filozofija. Parasti vardarbīgie tautu, cilšu un valstu konflikti ir politiski. Dažkārt, cenšoties izskaidrot cilvēku un kultūru tikai no bioloģiskā viedokļa, tiek pieņemts, ka agresivitāte ir cilvēkam dabiski piemītoša (iedzimta?). Dažādas teorijas un ideoloģijas tiecas cilvēku un sabiedrību attiecību problēmas izskaidrot ar ekonomiskiem cēloņiem (cīņa par resursiem, senatnē – laupīt, atņemt īpašumus, mūsdienās – iegūt kontroli pār naftu vai citiem izrakteņiem) un kundzību (senatnē – paverdzināt kaimiņu ciltis vai tautas), šķiru cīņu (marksismā), rasu teorijām (rasismā un nacismā), pagātnes mantojuma ietekmi (pagātnē notikušie konflikti starp tautām kļūst par vēsturiskās atmiņas daļu, kas tiek nodota pēcnācējiem līdz ar negatīvu attieksmi pret šo tautu pārstāvjiem), ģeogrāfiskajiem apstākļiem (ģeopolitika). Tomēr pilnībā apmierinošas atbildes pagaidām nav.

Viens no skaidrojumiem, kāpēc cilvēki no dažādām sabiedrībām nesaprotas savā starpā, ir saistīts ar atšķirībām šo sabiedrību kultūrās tieši dziļāko pamatpieņēmumu līmenī (skat. 2. nodaļu) par to, kas īsti ir cilvēks, kāda ir pasaule un kas ir pati augstākā vērtība, visas esamības pamats.

Salīdzinājumā ar situāciju pirms 100 un 200 gadiem cilvēce tomēr kļuvusi vienotāka, īpaši pēc postošā Otrā pasaules kara. Ir nodibināta Apvienoto Nāciju Organizācija (1945. gadā). Šobrīd ANO veido 193 dalībvalstis un divas novērotājvalstis. Arī ekonomiskie un savstarpējo sakaru procesi kļuvuši intensīvāki. Tas mūsdienā cilvēci ļauj raksturot ar vārdiem “globālais ciemats” – tas ir kultūrpētnieka Māršala Maklūena (*Marshall McLuhan*, 1911–1980) termins, kas pirmo reizi lietots grāmatā “Gūtenberga galaktika” 1962. gadā (McLuhan, 1962).

Apmaiņa ar precēm un vērtībām un saikne starp dažādām tautām, valstīm un kultūrām pēdējā gadsimta laikā ir pastiprinājusies. Šos procesus mēdz saistīt ar globalizāciju. Globalizācija ir daudzšķautņains process, saistīts ar ekonomiskām, sociālām, tehnoloģiskām, politiskām un citām izmaiņām, kuru rezultātā vairums pasaules valstu un ģeogrāfisko reģionu kļūst savstarpēji ciešāk saistīti, taču arī vairāk atkarīgi cits no cita. Par globalizāciju var uzskatīt preču, darbaspēka,

naudas un informācijas apmaiņas pieaugumu, kas paplašinās, pateicoties komunikācijas un informācijas līdzekļu attīstībai un izplatībai, – aptverot gandrīz visu pasauli. Praksē globalizācija izpaužas pieaugošā preču un pakalpojumu, kā arī kapitāla, naudas un iedzīvotāju plūsmā starp valstīm. Arī intensīvāka informācijas un zināšanu, kā arī tehnoloģijas un inovāciju izplatīšanās pasaulē raksturo globalizācijas procesu. 1) Pēdējās simtgades laikā ir izgudroti jauni enerģijas veidi (atomenerģija) un tehnoloģijas (datortehnoloģijas, biotehnoloģijas, nanotehnoloģijas). 2) Izplatījušies jauni transporta veidi (lidaparāti, cauruļvadi), komunikāciju (kabeļu, satelīta TV, internets) un saziņas veidi (mobilais tālrunis, sociālie tīkli), datu glabāšanas, apstrādes un pārneses veidi (disketes, datorprogrammas, CD, zibatmiņas). 3) Notikusi kapitāla koncentrācija, pārvietošanās ātrums un jaunas formas (virtuālā nauda). Globalizācija pavērusi iespējas brīvi ceļot, saņemt daudzveidīgu informāciju, apmainīties ar domām (t. sk. internetā), pārcelties uz citu valsti darba meklējumos, mainīt dzīvesvietu, savu identitāti, dibināt uzņēmumu jebkurā valstī, pārsūtīt un izņemt naudu gandrīz jebkurā vietā, mācīties ārzemēs.

Kultūras jomā globalizācija nozīmē pamatā Rietumu masu kultūras ekspansiju visā pasaulē. Visur dominē kinoindustrijas produkcija, Holivudas grāvēji, popmūzika un Rietumu modes tendences. Masu kultūras mērķis: izklaidēt. Nacionālo kultūru mērķis: audzināt, apgūt vērtības. (Tumans, 2015)

Globalizācijas radītie riski: 1) politiskā spriedze (“zelta miljards” – Rietumu sabiedrībai piederīgie, kas patērē 80% planētas resursu, un pārējā cilvēce, kas izmanto tikai 20%; augstprātība, no vienas puses, un skaudība, no – otras puses); 2) civilizāciju konflikta un terorisma draudi (Hantingtons, 2012); 3) sociālā spriedze vienas sabiedrības ietvaros, nepārtraukta konkurence (“žurku sacīkstes”); 4) tradicionālās reliģiozitātes krīze; 5) morālā krīze, morālais relativisms (cilvēki vairs netic iespējai skaidri nošķirt labo no ļaunā); 6) lokālo kultūru (mazo tautu un valodu) izzušana; 7) ekoloģiskā krīze un planētas resursu izsīkšana; 8) demogrāfiskā krīze Rietumvalstīs – sakarā ar labklājības pieaugumu un orientāciju uz patērēšanu un dažādu izklaides veidu baudīšanu, nevis bērnu radīšanu un audzināšanu; 9) iespējamā ekonomiskā un finansiālā krīze (neierobežoti drukātas naudas dēļ, virtuālās naudas, kurai nav preču seguma, pieauguma dēļ).

Visvairāk izmantot globalizācijas procesā radušās iespējas varējuši tie, kuriem jau bija nauda un vara. Nabadzīgās valstis ir kļuvušas vēl nabadzīgākas. Globalizācijas procesā daudziem ir iespējas piedalīties, taču lielākajai daļai cilvēku nav iespējams to ietekmēt. No vienas puses, pieaugusi nepieciešamība risināt kopējās problēmas, piemēram, ekoloģiskās. No otras puses, ir pavērusās arī iespējas manipulēt ar resursiem, informāciju un varu līdz tam nebijušā mērogā.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Analizēt globalizācijas ieguvumus un trūkumus (grupu darbā vai veidojot individuāli ieguvumu un trūkumu tabulas, izmantojot SVID analīzi).

2. Meklēt risinājumus globālajām problēmām (izsakot viedokļus par globalizācijas procesu un cilvēces nākotni; sarīkot disputus, kuros viena skolēnu grupa meklē argumentus globalizācijas aizstāvēšanai, bet otra – kritikai).
3. Veidot domu kartes, uzskaitot faktorus, kas veicina unifikāciju, vienvēidību, kultūru izzušanu vai arī paver attīstības iespējas.
4. Izlasīt grāmatas ("antiutopijas"), kurās autori iztēlojas cilvēces nākotni, un salīdzināt tajās aprakstītos scenārijus (piemēram, Oldesa Hakslija "Brīnišķīgā jaunā pasaule", Džordža Orvela "1984", Mišela Velbeka "Pakļaušanās").

4.3. Kultūru dialoga principi

Mūsdienās dažkārt sastopama virspusēja un situatīva pieeja sadarbības veidošanā starp sabiedrībām un kultūrām (iepažīstot tikai attiecīgo kultūru svētkus, tērpus, ēdienus, ārējo izturēšanos, paražas, modelējot virspusējas saskarsmes situācijas un iespējamās izturēšanās veidus tajās). Otrs virziens – dziļāka dialoga meklējumi, analizējot atšķirību cēloņus un meklējot kopīgas vērtības, kas varētu būt papildu arguments cieņai citam pret citu. Dialogs nozīmē: nevairīties runāt par pasaules uzskatu problēmām, arī par neērtiem vēstures jautājumiem. Kultūru dialogs var notikt tad, ja ir ko dot un ir ko ņemt, pretējā gadījumā iespējama vien virspusēja saskarsme un vēsi toleranta vienaldzība kā pret savām, tā arī pret citu cilvēku vērtībām. Galvenā bīstamība kultūru saskarsmē ir primitivizēšana. To veicina unificētā masu kultūra, kas nereti apdraud kultūras, kuras balstās uz nacionālajām un etniskajām tradīcijām. Kultūru haotiskas difūzijas process jāšķir no dialoga. Dialogā starp Rietumu un Austrumu kultūrām, piemēram, svarīgi apzināties atšķirības, kas izriet no to pamatā esošajām reliģijām. (Mūrnieks, 2018)

Pretstatā postmodernisma relatīvismam un masu kultūras unifikācijas tendencēm, 20. gadsimta sākumā ir izveidojies filozofijas virziens un kustība, kuras uzmanības centrā ir DIALOGS – starp cilvēkiem, valstīm un kultūrām. Dialogs sākotnēji nozīmē sarunu (sengrieķu *dia* – 'divi', *logos* – 'vārds'). Dialoga principi saistās ar divām vērtību orientācijām. 20. gadsimtā ebreju izcelsmes filozofs Martins Bubers, kurš dzīvoja Vācijā, izvirzīja domu par divām vērtību orientācijām (Buber, 2000). Runa ir par diviem attieksmju tipiem pret pasauli, Dievu un cilvēkiem.

Pēc M. Bubera domām, pirmā vērtību tendence ir bijusi apgaismības un vairāku citu jauno laiku ideoloģiju pamatā. Tā ir monoloģiskā jeb scientiskā orientācija. Monoloģā darbojas tikai subjekts (vai nu atsevišķs cilvēks, vai vesela sabiedrība). Visa pasaule tiek uztverta kā objekts, kuru subjekts var netraucēti izmantot savām vajadzībām. Rezultāti šādai pieejai bijuši gan sekmiņīgi (zinātniski tehniskā revolūcija), gan bīstami un graužoši (ekoloģiskās problēmas, atsvešinātība starp cilvēci un dabu, starp indivīdiem sabiedrībā).

Otrā vērtību tendence nozīmē dialogu. Tā ir integrāla, jo iesaista ļaudis un kultūras līdzvērtīgā komunikācijā. Tiek atzīts, ka ikviens dialoga dalībnieks ir unikāls, bezgala vērtīgs.

M. Bubers uzskata, ka monologu raksturo vārdi "es – tas". Tā ir egoistiska attieksme, kurā par indivīda savtīgo interešu objektiem kļūst gan citi cilvēki, gan pasaule, gan Dievs. Turpretī dialoga pamatā ir attieksme, ko raksturo vārdu pāris "es – tu". (Bubers, 2010) Dialoga partneris

tiek atzīts par unikālu vērtību, kuras dēļ ir jāierobežo savas iegribas, jāuzpurējas. Attieksmes “piederēt” vietā ir orientācija uz “būt”, tas nozīmē: mīlēt, piedot, līdzī ciest, palīdzēt. Cilvēks nedrīkst kļūt par līdzekli kāda cita vajadzību apmierināšanai. Cilvēks nav lieta, viņš ir partneris dialogā. Pret ikvienu personu jāizturas ar cieņu, kā pret savu otro “es”. Divus gadsimtus iepriekš šo principu jau bija pamatojis Imanuels Kants. Tas nozīmē nevis iedomāties sevi kā pasaules centru, kas noved pie egoisma, bet gan saskatīt attiecības kā svarīgāko cilvēciskas pastāvēšanas faktoru. Dialoga nepieciešamību 20. gadsimtā uzsvēruši filozofi Karls Jaspers, Ēriks Fromms, Žaks Maritēns, bet praktiskā darbībā iemiesojuši Alberts Šveicers, Mahatma Gandijs, Martins Luters Kings, Kalkutas Terēze. (Jermolajeva u. c., 2002, 306–308)

Dialoga principu ieviešana politikā ir nākotnes cerību atslēga. Viens no dialoga veidiem ir kultūru dialogs, kurā viena kultūra ieklausās otras balsī, lai nevis pazaudētu savu identitāti, bet – bagātinātos. Arī daba ir sava veida dialoga partneris, cilvēka izdzīvošanas avots un sabiedrības pastāvēšanas pamats. Tas nozīmē attiekties pret vidi nevis tikai no patērēšanas pozīcijām, bet ar cieņu un saudzējoši.

Visbeidzot ikviens cilvēks veido ar mākslas darbu un tā autoru netiešu iekšēju dialogu, apdomājot to, kā mākslas darbs uzrunā viņu personiski, kādas izjūtas un pārdomas izsauc. Mākslas darbs aktualizējas un iegūst jaunas nozīmes tā skatītāju vai klausītāju apziņā. Īpaši tas attiecas uz ģeniāliem mākslas darbiem – šedevriem, jo parasti tie atspoguļo ne tikai sava laika aktualitātes, bet skar dziļākās eksistenciālās problēmas.

Dialoga metode nozīmē arī ievērot, ka pastāv pretrunīgi uzskati, vērtības un tendences, ko nevaram ignorēt, kas jāatzīst par katras kultūras neatņemamu sastāvdaļu. Dialogu var īstenot arī izglītības satura organizācijā. Tas nozīmē piedāvāt mācību saturu vismaz dažkārt kā divu tēmu, divu vērtību sistēmu pretstatu vai sadursmi, piemēram, pēc sava rakstura krasi kontrastējošā V. A. Mocarta un L. Bēthovena mūzika, Mikelandželo Buonarroti tēlu titānisms un Rafaēla idil-liskums vizuālajā mākslā, dionīsiskā un apoloniskā pretstats sengrieķu kultūrā un reliģijā, eros un agape – divas mīlestības izpratnes (Platona filozofijā un kristietībā), Ķīnas un Indijas atšķirības kultūras vēsturē, antīkās pasaules un Bībeles tradīcijas mijietekmes Rietumeiropas kultūrā. Arī mākslas darbu tēlus var parādīt skolēnam kā pretstatus, piemēram, Spīdola un Laimdota Raiņa “Ugunī un naktī”, Anitra un Solveiga H. Ibsena lugā “Pērs Gints” (ko varam interpretēt kā savaldības un acumirkliņas baudas, uzticības un izklaides, sevi ziedojošas varonības un piedzi-vojumu alku sadursmi).

Dialogs ir iespējams starp cilvēkiem, starp dažādām kultūrām, bet tas nav iespējams starp labo un acīmredzamu ļaunumu, nihilismu, destrukciju. Cilvēcības pretmeti, amorāla uzvedība, augstprātība, vardarbība, asiņaini konflikti, naidis un zaimi nav pelnījuši iecietību, tie jānoraida, argumentēti parādot, kādu postu tie var atnest vai jau ir radījuši. Svarīgi skolēnam parādīt dialoga principus – gan nepieciešamību pēc cieņas pret citādo, gan arī iecietības robežas (attiecībā pret apzināti ļaunu, destruktīvu, aizskarošu vai manipulatīvu rīcību, kultūras un morāles universālo vērtību noliegšanu).

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Uzrakstīt sarakstu ar iespējamiem pārpratumiem un situācijām, kuras var izsaukt nesaprašanos, satiekoties cilvēkiem no atšķirīgām sabiedrībām (piemēram, krievi un latvieši, lauciniekiem un pilsētniekiem, dažādām fanu grupām u. tml.), izveidot noteikumu sarakstu, kas būtu jāievēro, kontaktējoties ar citas kultūras pārstāvjiem.
2. Izveidot sarakstu ar faktoriem un jomām, kurās var rasties pārpratumi (dažādas valodas, atšķirīgas ideoloģiskās pārliecības, partejiskā piederība, reliģiskie uzskati, dzimumu atšķirības, piederība pie dažādām kārtām, atšķirības turībā, apģērbā, reakcijas ātrumā un veidā – uz notiekošo, attieksmē pret laiku un tā plānošanu).
3. Izpētīt G. Hofstedes klasifikācijas (Hofstede, 1984), kurās valstis tiek grupētas pēc to kultūrās sastopamajām vērtībām un attieksmēm – varas distance (augsta vai zema); atkarība vai neatkarība no kolektīva (individuālisms), noteiktas dzimumu lomas ("vīrišķa" sabiedrība) vai strikti nenodalītas dzimumu lomas ("sievšķa" sabiedrība), attieksme pret nenoteiktību (augsta vai zema), attieksme pret laiku (ilgtermiņa, īstermiņa plānošana) (Dirba, 2006, 41–49).
4. Salīdzināt vēstures mācību priekšmetā apzinātos procesus Senās Romas civilizācijas norieta periodā ar analogiskiem procesiem mūsdienu globalizācijā, meklēt to, kas ir kopīgs un kas atšķirīgs.
5. Atrast mākslas darbus (šedevrus), kas pārdzīvojuši savu laiku un joprojām ir aktuāli mūsdienās, analizēt un diskutēt, kāpēc tā.
6. Minēt piemērus, kad pagātnē radīti mākslas darbi, tēli, sižeti tiek izmantoti (piemēram, reklāmās) un/vai pārveidoti (piemēram, jauniestudējumos, filmās, kolāžās), piemērojot tos mūsdienu patērētāju izpratnei; diskutēt, vai un cik tālu to būtu ieteicams darīt, ņemot vērā ētiskus apsvērumus un cieņu (galveno dialoga principu) pret to radītājiem.

Patstāvīgais darbs temata nobeigumā

Analizēt kultūras daudzveidības un unifikācijas radītās pretrunas 21. gadsimtā un salīdzināt ar līdzīgiem procesiem vēsturē (patstāvīgā darba vērtēšanas kritēriji: a) prasme atrast un analizēt analogiskus procesus vēsturē, b) prasme argumentēti aizstāvēt savu viedokli).

Literatūras saraksts

- Apvienoto Nāciju organizācija. (1948) *Vispārējā cilvēktiesību deklarācija* (pieņemta un pasludināta ar ANO Ģenerālās Asamblejas 1948. gada 10. decembra 217. A (III) rezolūciju). Pieejams: <http://www.tiesibsargs.lv/lv/pages/tiesibu-akti/ano-dokumenti/ano-vispareja-cilvektiesibu-deklaracija> [skatīts 23.03.2020.].
- Bībele. (2012) Rīga: Latvijas Bībeles biedrība.
- Buber, M. (2000) *I and Thou*. Edinburgh: T. and T. Clark, 1937, 1st Scribner Classics ed. NY: Scribner.
- Bubers, M. (2010) *Es un Tu*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Dirba, M. (2006) *Mijkultūru izglītības daudzveidība*. Rīga: RaKa.
- Hakslis, O. (1999) *Brīnišķīgā jaunā pasaule*. Rīga: Atēna.
- Hantingtons, S. (2012) *Civilizāciju sadursme*. Rīga: Jumava.
- Harari, J. N. (2018) *Sapiens. Cilvēces īsā vēsture*. Rīga: Zolnera izdevniecība.
- Hofstede, G. (1984) *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. 2nd ed. Beverly Hills CA: SAGE Publications.
- Hofstede, G. (1991) *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: Mcgraw-Hill.

- Hofstede, G., Hofstede, G. J., Minkov, M. (2010) *Cultures and Organizations: Software of the Mind. Intercultural Cooperation and Its Importance for survival*. Pieejams: https://e-edu.nbu.bg/pluginfile.php/900222/mod_resource/content/1/G.Hofstede_G.J.Hofstede_M.Minkov%20-%20Cultures%20and%20Organizations%20-%20Software%20of%20the%20Mind%203rd_edition%202010.pdf [skatīts 23.03.2020.].
- Jermolajeva, J., Jermolajevs, V., Mūrnieks, A. (2002) *Kultūras vēsture 20. gs*. Rīga: RaKa.
- Kalme, L., Miezīte, A., Ūdre, A., Milts, A., Mūrnieks, A., Sīka, Ē. (2002) *Ētika vidusskolai*. Rīga: RaKa.
- Maslow, A. H. (1943) A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, pp. 370–396. Pieejams: https://en.wikipedia.org/wiki/Abraham_Maslow [skatīts 23.03.2020.]; latviski: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:MaslowsHierarchyOfNeeds-lv.svg> [skatīts 23.03.2020.].
- McLuhan, M. (1962) *Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Mūrnieks, A. (1998) *Ieskats kultūras un reliģiju vēsturē. 1. Aizvēsture. Austrumu civilizācijas*. Rīga: RaKa.
- Mūrnieks, A. (2018) Kultūras jēdziens. Kultūru tipoloģija. No: Kultūras pedagogu biedrība. *Kulturoloģija*. Mācību materiāli. Pieejams: http://www.kulturaspedagogi.lv/wp-content/uploads/2019/09/6.tem_AM_Skolot.pdf [skatīts 23.03.2020.].
- Orvels, Dž. (2016) *1984*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Taivans, L., Taivāne, E. (2003) *Reliģiju vēsture. Eksperimentāla mācību grāmata*. Rīga: RaKa.
- Tumans, H. (2015) *Pirmie globalizācijas projekti cilvēces vēsturē* (lekcijas 2. daļa). Rīga: Atjaunotne.lv. Pieejams: <http://atjaunotne.lv/articles/pirmie-globalizācijas-projekti-cilveces-vesture> [skatīts 23.03.2020.].
- Velbeks, M. (2016) *Pakļaušanās*. Rīga: Jānis Roze.
- Зубов, А. (2017) *История религии. Кн. 1. Доисторические и внеисторические религии*. Москва: Рипол.

5. Kultūra un modernās tehnoloģijas

A. Mūrnieks

5.1. Kultūra e-vidē

Jaunas iespējas, ko paver datortehnoloģijas un internets, ietekmējušas kultūras procesus vairākos veidos. Veidojušies jauni mākslinieciskās izpausmes veidi (piemēram, datorizains). Mainījušies arī cilvēku dzīves paradumi un vērtības. Skolotājam svarīgi 1) pašam apzināties tās iespējas, ko paver dators un internets, un iemācīties tos lietot, lai varētu izmantot kā līdzekļus kultūras un mākslas parādību demonstrēšanai skolēniem; 2) piedāvāt skolēnam kritiski izvērtēt savu rīcību virtuālajā vidē un trenēt spējas virtuālajā vidē adekvāti komunicēt un īstenot savas mākslinieciskās izpausmes; 3) palīdzēt analizēt to, kas dzīvē mainās jauno tehnoloģiju iespaidā, kā mainās cilvēku attieksmes, priekšstati, gaume, paradumi, tai skaitā baudīt mākslu. Tieši pēdējais trešais aspekts ir svarīgs *kultūras pamatu* apguves nodarbībās.

Šajā pēdējā aspektā nodalāmas divas darbības jomas: 1) apzināt un pētīt laikmetīgās mākslas izpausmes virtuālajā vidē; 2) apzināt un vērtēt izmaiņas kultūras dziļākajos slāņos (attieksmēs, vērtībās, cilvēka pašizpratnē un saskarsmē).

Virtuālās dzīves fenomens

Par virtuālo realitāti un tās vidi dēvē reālās pasaules datorgrafiksimulāciju (Bourdea, Coiffet, 2003). Šī reālās vides simulācija ļauj pieredzēt konkrēto situāciju, vietu vai notikumu līdzīgi tam, kā cilvēks justos, piedzīvojot to klātienē. Viens no pašizpausmes veidiem mūsdienās ir sava virtuālā tēla radīšana un demonstrēšana.

Savs **profils** internetā (sociālajos tīklos, savs blogs, paša veidota vietne) paver individuālas pašizteiksmes iespējas, kā arī ar tā palīdzību palīdz komunicēt, ietekmēt citu ļaužu priekšstatu par sevi. Cilvēks kļūst it kā par sevis radītāju (*self creation*), faktiski sava virtuālā tēla radītāju. Viena no jaunajām pašizpausmēm ir selfijs jeb pašinš (pašbilde, pašportrets). Nikolass Mirzojevs min šādu selfija definīciju: “pašrocīgi uzņemts fotopašportrets, kas fotografēts ar viedtālruni vai tīmekļkameru un augšupielādēts kādā sociālo mediju vietnē” (Mirzojevs, 2017, 32).

Kādas izmaiņas kultūrā un dzīves izpratnē izraisa šīs jaunās iespējas?

Vairāk nekā gadu tūkstoti Eiropas kultūrā valdīja priekšstats, ka 1) Dievs radījis cilvēku “pēc sava tēla”, lai cilvēks augtu Dieva līdzībā, līdzinātos Dievam. Šāda pieeja kulminēja īpaši vairāku renesanses laika humānistu un mākslinieku dzīves izjūtā. Savukārt modernitātes kultūrā un ideoloģijās, sākot ar 19. gadsimtu, dominējušas divas citas pieejas. Tika uzsvērta vai nu a) cilvēka saistība ar dzīvnieku pasauli, no kuras cilvēks evolucionējis (sociāldarvinisms, rasisms, nacisms, bioloģiskās kultūras izpratnes teorijas), vai b) cilvēka saistība ar sabiedrību, uzskatot, ka cilvēks ir tikai sabiedrisko attiecību produkts, sabiedrība rada un veido cilvēku (sākot ar Džona Loka filozofiju; šādu pieeju pārstāv arī marksisms, sociālais konstruktīvisms, feminisms). Metamodernismā un postpostmodernismā, pateicoties jauno tehnoloģiju piedāvājumam,

parādās jaunas iespējas: 2) cilvēks it kā var radīt pats sevi. Pareizāk sakot, var savu tēlu uzkonstruēt virtuālajā vidē un dzīvot tajā, pavadot lielāko daļu sava laika. Būtībā tiek veidota maska, parasti izskaistinot savu tēlu, veidojot “ideālo sevi”.

Maskas pazīst gandrīz visas kultūras, taču pārsvarā kā neikdienišķu pārvērtību (karnevālos, dažādos svētkos, latviešu tradīcijās: budēļu, ķekatu paražās Ziemassvētkos). Parasti maskas tiek lietotas sakrālajos rituālos (piemēram, slavenie masku teātra rituāli Bali salā, sengrieķu tragēdijās, kabuki teātris Japānā u. tml.).

Mūsdienās turpretī maskas veidošana kļūst par ikdienas sastāvdaļu – savs profils, sevis projekcija virtuālajā vidē. Tas nozīmē ne tikai dalīties sociālajos tīklos ar labākajiem notikumiem savā dzīvē, ceļojumiem, asprātību, bet arī izveidot un izvietot uzlabotas fotogrāfijas. Iespējams arī viltus profils. Dažkārt parādās mēģinājumi vienkārši melot, uzdodot vēlamo par īstenību, vai krāpties, izmantojot neīstus profilus, izplatot nepatiesu informāciju u. tml.

Pati aizraušanās ar fotogrāfijām, selfijiem saistāma ar vēlmi apturēt laiku un fiksēt mirkli. Šāda vēlme pastāvējusi arī senāk, parasti filozofijā, mākslā un reliģijā, meditācijās, kontemplācijās, izkopjot īpašu iekšēju apziņas stāvokli u. tml. Taču mūsdienās minētā tendence saistīta tieši ar ārējiem, tehniskiem paņēmieniem un masveidību.

Problēma ir tajā, ka sevis veidošana virtuālajā vidē visbiežāk ir šķietama. Netiek izkoptas reālas prasmes, apgūtas jaunas zināšanas vai iegūtas vērtīgas pieredzes, bet gan izaugsmes procesi nereti pat tiek kavēti kaut vai tā iemesla dēļ, ka dzīve virtuālajā vidē aizņem daudz laika. Tiek pievērsta uzmanība nevis reālai sevis attīstībai, bet gan sevis demonstrēšanai. Turklāt šī pašizteiksme ir pilnībā atkarīga no citiem, no vērotājiem, sekotājiem. Cilvēks vairs it kā nav neatkarīga, brīva personība, bet gan rotaļlieta citu cilvēku acīs, atkarīgs no citu attieksmes, iegribām, noskaņojumiem. Svarīgi šo īpatnību izskaidrot skolēniem. Var gan nākties sastapties arī ar pretestību, īpaši no to puses, kuri ir kļuvuši atkarīgi no interneta vides.

Skolēniem var piedāvāt šo parādību (sevis demonstrēšanu virtuālajā vidē un tiekšanos pēc atzinības) salīdzināt ar teātra uzplaukumu baroka laikā, ar teatralizētu, mākslotu izturēšanos vispār. Tikai atšķirībā no teātra, kur skatītājs un pati izrāde ir atkarīga no režisora (arī lugas autora, aktieriem), virtuālas dzīves gadījumā pats tās veidotājs ir režisors, autors un aktieris vienlaikus, bet auditorija – interneta lietotāji un viņu subjektīvā reakcija. Tas šo iespēju lietotājus – īpaši gados jaunos – padara atkarīgus no viņu sekotāju vērtējuma, bieži vien tendencioza. Jaunietis var piedzīvot arī apvainojumus, mobingu, frustrāciju u. tml. Parādās dažādas problēmas: nedrošība par sevi, ja cilvēks pilnībā identificēties ar savu masku – savu profilu internetā, jo to var izdzēst, var uzlauzt mājaslapu u. tml. Maskas kā kultūras fenomena nozīmes pētītas vietnē *Learner.org* (skat. sadaļā *Annenberg learner*: <https://learner.org/subject/arts/>; tuvāk: <https://learner.org/series/art-through-time-a-global-view/ceremony-and-society/>).

Virtuālā dzīve kā mūsdienu utopija

Lai skolēniem palīdzētu aptvert virtuālās dzīves parādību plašākā kultūras vēstures kontekstā, to ieteicams salīdzināt ar iepriekšējo laikmetu ļaužu meklējumiem pēc ideālās pasaules.

Antīkajā Grieķijā šādu absolūto, pilnīgo realitāti filozofs Platons piedāvāja saskatīt ideju valstībā, kas esot pieejama tikai cilvēka prātam. Viduslaikos un arī vēlāk ļaudis cerēja uz mūžīgo

dzīvi un visu ilgu piepildījumu Dieva valstībā – laiku beigās. Cerēja uz pasaules transformāciju kādā jaunā, labākā kvalitātē, kur būs “jaunas debesis un jauna zeme”, kur vairs nebūs ļaunuma un netaisnību. Jaunajos laikos savukārt ļaudis sapņoja par ideālu sabiedrību kādā tālākā nākotnē tepat uz zemes. Nākotnē iespējamās ideālās sabiedrības modelēšanai izveidojās utopijas žanrs (pirmo reizi grāmatu ar šādu nosaukumu uzrakstīja valstsvīrs un reformācijas pretinieks Tomass Mors 1516. gadā). Filozofijas virziens pozitīvisms un scientisms (zinātnes ideoloģija), balstoties uz tehnoloģiju panākumiem, prognozēja, ka, attīstot zinātni un tehniku, tiks atrisinātas visas cilvēces problēmas un tāpēc ļaudis dzīvos pārticībā, labklājībā un laimē. Vairākas modernā laika ideoloģijas (komunisms, nacisms, fašisms) solīja, ka šādu ideālu sabiedrību – “paradīzi zemes virsū” – būs iespējams izveidot jau ļoti drīzā nākotnē. Ideālo nākotnes utopiju vārdā 20. gadsimta ideoloģijas pieļāva savu pretinieku un pat veselu tautu (holokausts) vai šķiru iznīcināšanu. Diemžēl šādas strauju pārmaiņu programmas un ideoloģijas lika smagi vilties.

Šķiet, ka utopijas nišu ļaužu apziņā mūsdienās sāk ieņemt virtuālā realitāte. To var traktēt kā sava veida “paradīzi” internetā, pasauli, kurā pats vari sevi radīt un citiem likt uztvert sevi kā varoni. Var veidot draudzības saites ar cilvēkiem jebkurā zemeslodes vietā bez riska vilties, satiekot tos reālajā dzīvē. Interneta draugu meklēšanai ir savi portāli (piemēram, *draugiem.lv*) un tērzētavas. Rūpes par zīdaiņu kopšanu var imitēt atbilstoša spēlīte, tātad iztiekot bez reāliem bērniem un ģimenes. Tā vietā, lai veiktu smagu fizisku darbu sakņu dārzā, var spēlēt virtuālu “fermu”. Var iejusties dažādu varoņu lomās, skatīties filmas, video spēlēs iekarot pasauli, celt mājas, veidot pat jaunas civilizācijas, cīnīties ar virtuālajiem ienaidniekiem u. tml. Viens no uzdevumiem, ko piedāvāt skolēniem, ir diskutēt par to, kādas negatīvās blaknes var būt, pilnībā iedzīvojoties šādā virtuālajā “paradīzē”.

Pats pievilcīgākais un arī diskutablākais laika pavadīšanas veids internetā ir **video spēles**, arī **azartspēles**. Var būt spēļu veidi, kas notiek ar cilvēku iesaistīšanos reālās darbības, bet izmantojot interneta iespējas (piemēram, pokemonu meklēšanas spēle *Pokémon Go*). Ar interneta starpniecību var notikt dažādi konkursi un festivāli. To dalībnieki vēlāk var satikties arī realitātē. Internetu izmanto arī dažādas **fanu kustības** – masu kultūras zvaigžņu sekotāji un sporta līdzjutēji, veidojot savas apvienības. Internetā atrodami **e-žurnāli** ar Āzijas tautu komiksiem, piemēram, japāņu manga.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Izstrādāt katram savu un apspriest klasē labas un drošas rīcības principu kopumu (ētikas kodeksu), kas regulētu izturēšanos sociālajos tīklos.
2. Uzrakstīt pārdomas par tematiem: a) “Cilvēks – domātājs, vērotājs vai radītājs?”, b) “Veidot sevi vai demonstrēt”.
3. Veidot tabulu, salīdzinot baroka laika teātri un teatralizācijas elementus elites pārstāvju uzvedībā, manierēs ar mūsdienu virtuālās dzīves raksturu un paradumiem.

5.2. Kultūra un plašsaziņas līdzekļi (masu mediji)

Mūsdienu kultūras un plašsaziņas līdzekļu ciešā saistība būs labāk izprotama, ja tās izpēte neapstāsies tikai pie mūsdienu parādībām, bet tiks apskatīta vēsturiskā perspektīvā. Pats informācijas nodošanas veids ir daļa no kultūras, ņemot vērā kultūras būtisko funkciju: informācijas saglabāšanu, iegūšanu un dalīšanos ar to. Izsekojot plašsaziņas līdzekļu attīstības vēsturei, svarīgi palīdzēt skolēniem izprast, ka process bijis ilgstošs, tas pavēris milzīgas iespējas, bet allaž bijis saistīts arī ar riskiem, centieniem izmantot jaunus iedarbīgos saziņas līdzekļus savtīgiem, bet dažkārt pat necilvēciskiem mērķiem un manipulācijām ar cilvēku apziņu.

Plašsaziņas līdzekļi vēsturiskā attīstībā

Plašsaziņas līdzekļi Eiropā bijuši pastāvīgā attīstībā, sākot ar 17. gadsimtu, lai gan iespēju plaši izplatīt informāciju teksta veidā pavēra jau J. Gūtenberga izgudrojums 15. gadsimtā – iespieddruka (savukārt Ķīnā imperatora rīkojumu un galveno ziņu drukāšana bija pazīstama jau no 8. gadsimta). Taču tikai 17. gadsimtā Eiropā parādās pirmie **laikraksti** (1609. gadā Strasburgā un Augsburgā). Laikraksti jeb avīzes (itāļu *aviso* – ‘paziņojums’) ir periodiski iznākoši, uz papīra (vai cita piemērota materiāla) drukāti jaunāko ziņu, notikumu un komentāru apkopojumi ar vienu nosaukumu. Nākamajos trīs gadsimtos tie kļuva par galveno jaunumu un notikumu uzziņas veidu, īpaši 19. gadsimtā, kad laikrakstos tika izmantotas nesen atklātās **fotogrāfijas** iespējas, papildinot ziņas ar fotoattēliem. 20. gadsimta sākumā par patstāvīgu plašsaziņas līdzekli kļuva **radio**, pateicoties daudzu zinātnieku pakāpeniski atklātajām iespējām nosūtīt un saņemt radioviļņu signālus. Tas 1901. gadā Guljelmo Markoni deva iespēju jau pārraidīt radio ziņojumu pāri Atlantijas okeānam. Bet 1904. gadā tika patentēta elektronu lampa – ierīce, kas ļāva no radiosignāla izfiltrēt skaņas frekvences. Jaunais plašsaziņas veids deva iespēju momentā noraidīt informāciju (dzīvu cilvēka balsi vai mūziku) milzīgam cilvēku skaitam, ja vien tiem bija radio uztvērēji. Radio kļuva ne tikai par ziņu pārraižu vai izklaides veidu, bet arī par politiskās cīņas ieroci, ko sevišķi izmantoja komunistiskā PSRS un nacistiskā Vācija. Politisko vadoņu iedvesmojošās runas tiešraidē hipnotizēja miljoniem cilvēku.

Par tikpat spēcīgu politiskās cīņas ieroci kļuva kino. **Kino jeb kinematogrāfija** (sengrieķu κίνημα, *kinema* – ‘kustība’ un γράφειν, *grāphein* – ‘rakstīt’) – kustīgu attēlu fotografēšanas vai filmēšanas process, ko veic elektroniski, izmantojot attēla sensoru, vai ķīmiski, izmantojot gaismas jutīgu materiālu, piemēram, kinolenti. 1895. gadā Ogists un Luī Limjēri patentēja pašu izgudroto kameru un projektoru, kas bija pārvietojams. Pirmā sižetiskā filma – “Ceļojums uz mēnesi” – tika uzņemta 1902. gadā. Kinematogrāfija drīz vien kļuva gan par mākslas, gan par izklaides nozari. Pēc samērā ilga melnbaltā mēmā kino perioda izveidojās skaņas filmas (pirmā 1922. gadā), kurās skaņa un attēls vienlaikus iedarbojās uz filmas baudītāju. Parādījās krāsu filmas (sākumā bija pieejamas tikai divas krāsu kombinācijas), pirmā pilnvērtīgā krāsu filma – 1934. gadā. Kino milzīgās iespējas starpkaru periodā izmantoja abas totalitārās valstis – PSRS un Vācija, savukārt ASV kļuva par vadošo valsti izklaides filmu jomā.

Līdztekus attīstījās jauns izgudrojums – **televīzija** (grieķu τηλε, *tēle* un latīņu *visio* – ‘tālā redzēšana’, saīsināti – TV) jeb tālrāde, kas ir telesakaru sistēma vai process, lai raidītu un uztvertu kustīgus attēlus un skaņu attālumā, izmantojot elektriskos vai elektromagnētiskos signālus. Pirmo publisko televīzijas pārraidi 1926. gadā nodemonstrēja skotu izgudrotājs Džons Logijs Bērds. Pirmā tiešā translācija no Berlīnes olimpiskajām spēlēm notika 1936. gadā. Televīzijas pārraides uztvēra ar televizoru, kas kļuva par svarīgāko priekšmetu sākumā pārsvarā turīgu cilvēku mājās, bet vēlāk arī strādnieku dzīvokļos, kur televīzijas pārraides un filmas, bet vēlāk **seriāli** kļuva par ikdienas izklaides veidu pēc darba. Sākot ar 1950. gadu, tirdzniecībā parādījās krāsu televizori.

Taču visi iepriekšējie plašsaziņas līdzekļu veidi **nedeva iespējas** klausītājam vai skatītājam **piedalīties** saziņā. Viņi bija pasīvi informācijas uztvērēji un patērētāji, kas bija atkarīgi no laikrakstu žurnālistiem, redaktoriem, izdevējiem, no kinofilmu režisoriem, radio pārraižu un televīzijas raidījumu veidotājiem, to gaumes, vēlmēm, interesēm un uzskatiem. Turklāt lielākajā daļā valstu plašsaziņas līdzekļus kontrolēja politiķi ar cenzūras palīdzību vai – netiešā veidā – finansētāji (īpaši kinoindustrijā). Šajā ziņā **interneta** izgudrošana pavēra milzīgas iespējas gan iegūt atgriezenisko saiti, gan tā lietotājiem – komunicēt savā starpā tieši. Internets ir publiski pieejama savstarpēji saslēgtu datortīklu vispasaules sistēma, kas pārsūta datus, izmantojot interneta protokolu (IP). Tas ir veidots no tūkstošiem mazāku komerciālu, akadēmisku un valdību tīklu, kas ietver elektronisko pastu, tērzēšanas retranslēšanu, datņu pārraidi, tīmekļa dokumentus, sociālos tīklus. 20. gadsimta 90. gados tika lēsts, ka datu plūsma publiskajā internetā katru gadu palielinās par apmēram 100%. Šo izaugsmi skaidro ar to, ka internetam nav centrālās pārvaldes. Tas ļauj internetam strauji izaugt, arī pieļaujot nepatentēta atvērta rakstura interneta protokolu veidošanos, un liedz iespēju kādai kompānijai pārņemt pārāk lielu kontroli pār internetu. 2011. gadā kopējais interneta lietotāju skaits bija 2,095 miljardi, kas veido 30,2% no visiem pasaules iedzīvotājiem. Internetā var lasīt gan **ziņu portālus**, kas pamazām aizstāj laikrakstus – piedāvājot aktuālo informāciju, gan piedalīties komunikācijā ar citiem cilvēkiem sociālajos tīklos, kas arī kļūst par informācijas un ziņu avotiem. Nepieciešams tikai interneta pieslēgums, kas kļūst par kultūras atslēgu, un dators vai viedtālrunis, savdabīgs logs uz virtuālo pasauli – logs, kura lomu renesanses laikā (arī pēc tam) pildīja glezna, bet 20. gadsimtā – kino vai TV ekrāns.

Sociālie tīkli

Galvenā virtuālās dzīves forma ir sociālie tīkli. Sociālie tīkli plašākā nozīmē ir sociālas struktūras, kas sastāv no sociālajiem dalībniekiem (aktoriem), piemēram, privātpersonām vai organizācijām. Mūsdienās ar jēdzienu “sociālie tīkli” saprot struktūras, kas izmanto interneta iespējas savā darbībā. Taču jēdziens ir veidojies senāk, ar to saprotot sociālas mijattiecības dažādās sabiedrības grupās (skolu klasēs, darba kolektīvos u. tml). Tās parasti veidojas vieglu jeb maigu iedarbību rezultātā, balstās uz savstarpēju atbalstu, uzticēšanos, simpātijām, līdzdalību kopējās aktivitātēs. Izšķir egocentriskos un sociocentriskos tīklus. Tie veidojas pēc cilvēku interesēm, vajadzībām, sociālā statusa, var izšķirt gan tādas, kas apvieno ļaudis, ņemot vērā politiskās, ekonomiskās, izklaides, saskarsmes vajadzības un intereses, gan formālos un neformālos, horizontāli vai vertikāli

strukturētos. Tātad svarīgi parādīt skolēniem, ka jēdziens “sociālie tīkli” nav sinonīms jēdzieniem “sociālie mediji” vai “sociālo tīklu portāli”, lai gan ikdienas valodā mūsdienās tas tieši to arī nozīmē.

Sociālie mediji (angliski *social media*, *social networking services*) tiek definēti kā “interaktīvas datorautomatizētas tehnoloģijas, kas veicina informācijas, ideju, karjeras interešu un citu izpausmes veidu radīšanu un apmaiņu, izmantojot virtuālās kopienas un sociālo tīklošanos” (Kietzmann u. c., 2011). Mēdz izšķirt kopumā 13 sociālo plašsaziņas līdzekļu veidus: blogi, uzņēmējdarbības tīklu vietnes, sadarbības projekti, uzņēmumu sociālo tīklu vietnes, forumi, mikroblogi, fotoattēlu koplietošanas vietnes, produktu/pakalpojumu pārskatīšanas vietnes, sociālās grāmatzīmju vietnes, sabiedriskās spēles, sociālo tīklu vietnes, video koplietošanas vietnes, “virtuālās pasaules” (Aichner, Jacob, 2015). Sociālie mediji izmanto interaktīvas interneta lietojumprogrammas. Teksta ziņas vai komentāri, digitāli fotoattēli vai video un dati, kas izveidoti, izmantojot tiešsaistes mijiedarbības, ir sociālo plašsaziņas līdzekļu pastāvēšanas pamats. Lietotāji veido savus profilus (tos uztur sociālo mediju organizācijas) un tos izmanto kā bāzi darbībai internetā. Profilu uzturētāji savieno vai ļauj savienot savus profilus – tā veidojas saskarsme internetā.

Vēsturiski par sociālo mediju saknēm var uzskatīt 1840. gada telegrāfu, kas savienoja ASV pavalstis un pilsētas. 1960. gadā ieviestā sistēma, kas tika izstrādāta Ilinoisas Universitātē un pēc tam komerciāli izplatīta, piedāvāja agrīnas sociālo mediju funkciju formas ar 1973. gada jauninājumu: ziņojumu un foruma lietojumprogrammu. *GeoCities* bija viena no pirmajām sociālo mediju vietnēm (1994), kam sekoja *Classmates* (1995) un *Six Degrees* (1997). *Six Degrees* ir pirmā sociālās tīklošanās vietne, jo tajā bija iekļauti profili, draugu saraksti un skolas piederība, ko varēja izmantot reģistrētie lietotāji. Mobilie sociālie mediji balstās uz specifisko interneta programmu izmantošanu mobilajās ierīcēs, piemēram, viedtālruņos un planšetdatoros.

Facebook. Viens no populārākajiem tīkliem Latvijā, feisbuks (latviešu valodas burtiskā tulkojumā – “seju grāmata”), ir tiešsaistes sociālā tīkla tīmekļa vietne, kas tika atvērta 2004. gadā. Lietotāji var pievienoties tīkliem, kas sakārtoti pa pilsētām, darbavietām, skolām un reģioniem, sazināties ar citiem cilvēkiem. Viņi arī var pievienot draugus, sūtīt elektroniskās vēstules un publicēt ziņas par sevi. Citu, Latvijā pašu veidoto tīklu *draugiem.lv* pēdējā laikā vairāk lieto vecāka gadagājuma cilvēki. To 2004. gadā radīja latvieši Lauris Liberts, Agris Tamanis un Mārtiņš Pikšens. 2007. gada pavasarī *draugiem.lv* lietotāju skaits sasniedza vienu miljonu, no kuriem vairāk nekā puse bija interneta lietotāji no Latvijas. Līdz 2014. gadam *draugiem.lv* bija vienīgais vietējais sociālais medijs Eiropas Savienībā, kura apmeklētība savā valstī bija lielāka nekā sociālajam tīklam *Facebook*. **Instagram** ir tiešsaistes mobilais fotogrāfiju un video koplietošanas un sociālā tīkla pakalpojums, radīts 2010. gadā, kas ļauj lietotājiem uzņemt gan fotogrāfijas un tās izmainīt, gan arī video (sākumā 15, vēlāk 60 sekunžu ilgumā), dalīties ar tiem dažādos sociālajos tīklos, piemēram, *Facebook*, *Twitter*, *Tumblr*. To var lietot arī anonīmi lietotāji. 2012. gadā *Instagram* nopirka *Facebook*. **Tviteris (twitter)** ir 2006. gadā izveidota virtuālas saziņas un mikroblogošanas tiešsaistes sociālā tīkla tīmekļa vietne domu apmaiņai un aktualitātēm, kurā cilvēki var sūtīt un lasīt savas un citu rakstītas īsas ziņas – tvītus (angļu *tweets*, burtiski – ‘čivinājumi’). Agrāk

ziņas bija līdz 140 zīmju apjomā. Tagad apjoms ir palielināts, var nosūtīt ziņu līdz 280 zīmēm. Ir anonīmie konti, no kuriem nereti tiek rakstīti agresīvi komentāri. **TikTok** (抖音 *Dǒuyīn*) vietne izgudrota Ķīnā 2012. gadā, bet darbojas ASV, tajā ir iespējas ievietot tekstus un video, kas ilgst 15–30 sekundes. Tie mēdz būt smieklīgi, ievietoti tiek arī izziņas materiāli, dejas. Pusaudži filmē sevi, izdomā kustības mūzikas pavadījumā, ir iespēja deformēt uzfilmēto. Var būt anonīmi lietotāji. **TikTok** piesaista jauniešus, to īpaši izmanto influenceri. **LinkedIn** ir interneta sociālais tīkls profesionāļiem ASV, lai meklētu darba devējus, darbiniekus, biznesa partnerus, apmainītos ar informāciju. Sācis darbu 2003. gadā. Tajā ir arī iespējams izveidot savu CV. Šo vietni 2016. gadā nopirka kompānija *Microsoft*.

Blogs jeb emuārs ir tīmekļa žurnāls (angliski *blog* no *web log*) jeb tīmekļa lietotne, ar kuru tiek veidoti, kārtoti un parādīti regulāri ieraksti vienā tīmekļa vietnē. To parasti uztur viena persona, kas tajā publicē rakstus par sev svarīgām tēmām, ikdienas notikumiem, kā arī ievieto attēlus vai video materiālus. Emuāri var būt gan individuālas dienasgrāmatas, gan politisku kampaņu, uzņēmumu un kopienu žurnāli. Vairākumā šo tīmekļa žurnālu apmeklētāji var ierakstīt un lasīt komentārus, veidojot noteiktu lasītāju loku. **Mikroblogs** – lietotājs raksta maza apjoma blogu, kurā tiek atainotas pašreizējās darbības, ieteikumi. Spilgts piemērs mikroblogiem ir *Twitter*, kas ir mikroblogo sistēma, kura sastāv no īsiem un konkrētiem ziņojumiem. Dažādas platformas piedāvā iespējas blogeriem, piemēram, **Tumblr** ir mikroblogošanas platforma un sociālais tīkls, kurā pieļaujama arī pornogrāfiska un erotiska rakstura informācija. Viena no iespējām, kā veicināt kritiskas analīzes prasmes, ir piedāvāt skolēniem salīdzināt dažādus sociālos tīklus, to iespējas, īpatnības un riskus, kā arī trenēt atšķirt viltus ziņas no pārbaudītiem avotiem.

Kopumā dažādi sociālie tīkli internetā paver iespējas reklāmām un mārketingam e-vidē. **Influenceri** (angļu *influencer marketing* – ‘ietekmes mārketing’) ir salīdzinoši jauna parādība. Influenceri tiecas kļūst par viedokļu līderiem, lai ieteiktu saviem sekotājiem noteiktus produktus, viņi gūst savu ietekmi, izmantojot sociālo tīklu iespējas, īpaši *Instagram* un *YouTube*.

YouTube ir video koplietošanas tiešsaistes sociālā tīkla tīmekļa vietne, izveidota 2005. gadā, kurā tās apmeklētāji var ievietot, glabāt, skatīties un izmantot dažādus video failus. Šos failus lietotāji var novērtēt, pie katra faila norādīts arī tā skatījumu skaits. Šajā tīmekļa vietnē tiek veikta arī cenzūra. Dažas valstis ir bloķējušas pieeju šai tīmekļa vietnei, piemēram, Ķīna un Maroka 2008. gadā, Taizeme 2006. un 2007. gadā un citas valstis. Lietotāju un apmeklētāju auditorija *YouTube* ir milzīga, tā aptver visus kontinentus. Šajā vietnē var atrast ierakstus, sākot no klasiskās mūzikas un beidzot ar bērnu video spēlītēm. Taču pret *YouTube* ir pretenzijas autortiesību aizsardzības organizācijām. Cits sociālās un kultūras ietekmes gigants ir **Netflix** (netflikss) – vietne, kurā tiek piedāvātas filmas, kurām labākie scenāristi raksta scenārijus. Sākotnēji (dibināta 1997. gadā ASV) tā bija filmu un televīzijas seriālu straumēšanas platforma un kompānija, atbildīga par interneta straumēšanas servisu un DVD piegādi pa pastu. *Netflix* straumēšanas mājaslapa ir viena no lielākajām straumēšanas lapām. 2013. gadā *Netflix* sāka piedalīties filmu un televīzijas pārraižu veidošanā. Filmās, seriāli var radīt atkarības, jo sērija beidzas ar spriedzes momentu, kas liek gaidīt nākamo sēriju, lai uzzinātu, kas notiks. Atšķirībā no TV seriāliem,

kurus parasti skatās televizorā, netfliksa piedāvājumus var skatīties, braucot transportā, jebkurā vietā, kur pieejams internets un ja ir viedtālrunis.

Taču vislielākais spēlētājs internetā ir uzņēmums **Google** (*Google Inc.*), kas ir ASV akciju sabiedrība, dibināta 1998. gadā (šobrīd ietilpst uzņēmumu grupā *Alphabet Inc.*). Tā izstrādā un pārvalda populārāko interneta meklētājprogrammu *Google Search*. 2019. gadā uzņēmumā strādāja 114 096 darbinieki. Vārds *Google* ir radies no nepareizi izrunāta vārda “gugols” (angļu *googol*), ar ko apzīmē skaitli 1 ar 100 nullēm. *Google* ir tieši ietekmējis tiešsaistes kultūru. Nesen vairākās angļu valodas vārdnīcās ticis ievietots darbības vārds *google*, ar ko apzīmē informācijas meklēšanu internetā. *Google* piedāvāto servisu darbību nodrošina vairākas serveru fermas, no kurām katra sastāv no tūkstošiem vienkāršu, lētu datoru. Lai arī uzņēmums oficiāli neizpauž pilnīgu informāciju par tās rīcībā esošajiem serveriem, tiek lēsts, ka 2006. gadā *Google* serviss kopumā darbināja ap 450 000 datoru, kas savienoti klasteros, kuri izvietoti datu centros visā pasaulē. Kompānija saņem pārmetumus no autortiesību aģentūrām, cilvēktiesību un personiskās informācijas neaizskaramības aizstāvjiem un cilvēkiem, kurus satrauc tas, ka vienās rokās ir koncentrēti tik iespaidīgi informācijas līdzekļi un ļaužu ietekmēšanas iespējas.

Savukārt informācijas satura jomā viena no vispopulārākajām vietnēm pasaules tīmeklī ir **Vikipēdija** (*Wikipedia*) – brīva daudzvalodu enciklopēdija ar bezmaksas saturu, kuras ikdienas darbību nodrošina bezpeļņas organizācija *Wikimedia Foundation*. Nosaukums “Vikipēdija” ir hibrīdvārds, kas cēlies no vārdiem “wiki” un “enciklopēdija”. Vikipēdijas rakstus brīvprātīgi veido tās dalībnieki. Jebkuru no šiem rakstiem, izņemot aizsargātos, var labot ikviens, kam ir pieeja Vikipēdijai. Tādēļ arī informācijas kvalitāte ir dažāda, gadās kļūdas vai nepilnības saturā. To nemēdz uzskatīt par akadēmisku, pilnībā uzticamu zināšanu avotu. Vikipēdijas kritiķi norāda uz tās sistemātisko aizspriedumainību un nesaskaņotību, kā arī uz to, ka rakstus var labot arī tādi cilvēki, kam nav zināšanu konkrētajā jomā

Salīdzinoši jauna parādība interneta vidē ir mēmes. **Mēme**, mēms jeb mīms (angļu *meme*, veidots no grieķu μίμημα – ‘līdzība, tāpatība’) ir ideja, uzvedība vai kāds cits kultūras elements, kas izplatās masu kultūrā, mūsdienās parasti ar interneta starpniecību. Mēmēs saskata analogiju ar gēniem, jo tie pavairojas (piedzimstot arvien jauniem cilvēkiem) un to mutāciju (izmaiņu) procesi esot līdzīgi. Mēmes aizstāj anekdotes. Anekdotēs svarīga ir runa, retorika, prasme izstāstīt, mēmē visu aizstāj attēls un teksts. Ja saproti kontekstu, nāk smieklī (videomateriāls par mēmes fenomenu: https://www.youtube.com/watch?v=4Fvb_avKctU). Latvijā ir vairākas vietnes, kas izmanto mēmes (Laucinieku mēmes: https://www.facebook.com/LauciniekuMemes/?eid=ARBkw5FJaXqc6wQBwAYVQ94e2kgGkRba9QEBz1wKYZAVIpfdY9RM-4FoXfwHQEdB_d3w2K0m9HDhuQUzk; Kurzemnieku mēmes: https://www.facebook.com/Kurzemniek-memes-405779169760838/?eid=ARAcHLuKgliW-RXcNYjIg_I-Pl_o5PmVGL-JEOnKOUAN-rp2g12ZPSLCW5HSiDQzqAVYuzj2ntgzLIVsQ).

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Izmantot SVID analīzes principus, lai izvērtētu ieguvumus un trūkumus dzīvei sociālajos tīklos, kā arī salīdzināt dažādu sociālo tīklu un platformu piedāvājumus.
2. Izlasīt Oskara Vailda romānu "Doriana Greja portrets" un diskutēt, vai un kāda ir līdzība romānā ietvertajai idejai ar mūsdienās vērojamām situācijām virtuālajā vidē.
3. Sarīkot diskusiju (vai disputu) par tēmu "Kāpēc nepieciešama cenzūra internetā?" vai "Cenzūra 16.–20. gs. un mūsdienās".

5.3. Modernās tehnoloģijas kultūras izpētē

Mūsdienu datortehnoloģijas paver iespējas iepazīt kultūras mantojumu un kultūrvēsturiskas vietas attālināti – virtuālajā realitātē. Skolēniem var piedāvāt iepazīt **360 grādu foto un video platformas**. Tajās var skatīties dokumentālas filmas 360 formātā. Svarīgi ir iepazīt aplikāciju *Google Arts & Culture* (<https://artsandculture.google.com/>). Tajā piedāvāta iespēja savā tālrunī vai planšetē projicēt mākslas darbus virtuāli jebkurā vietā (sadaļa *Art projector*). Piemēram, atrast savam interjeram atbilstošus mākslas darbus, gleznas ar līdzīgu krāsu paleti, kas harmonētu ar sienas fonu, uz kuras glezna varētu atrasties. Nofotografējot sevi un veidojot selfiju, var atrast savu līdzinieku mākslā, atrast sev līdzīgus prototipus mākslā (gleznās, skulptūrās).

Iespējams iepazīt ievērojamas vietas ar kultūras mantojuma nozīmi, izmantojot *YouTube* vai *Within* aplikāciju un daudzas citas. **Virtuālās ekskursijas** pa mākslas muzejiem visā pasaulē (Ufici galerija Florencē piedāvā iespēju "reāli" pastaigāties pa ekspozīciju zālēm, līdzīgi arī Kapitolijs muzejs Romā, Luvras muzejs Parīzē). Virtuālas ekspedīcijas (ekskursijas), izmantojot **virtuālās brilles**. Vairākas iespējas piedāvā vietne *World heritage 360* (piemēram, saitē <https://www.nrw-tourism.com/unesco-panoramas> iespējams virtuāli apmeklēt pilsētas un vērot to panorāmas, arī saitē <https://www.360cities.net/>). Var sākt ar izglītojošu filmu "The man behind Notre dame" ar virtuālu ekskursiju pa katedrāli *Notre Dame de Paris* pirms ugunsgrēka (gan *YouTube*, gan *Within*, gan tiešsaistē, uzliekot virtuālās brilles: <https://www.youtube.com/watch?v=zLuVsFGXukc>).

Multimediālas izstādes ir viens no mūsdienu fenomeniem mākslā. Gleznas it kā atdzīvojas. Ir pieejama digitālā mākslas galerija *Digital Art House* Rīgā, Skolas ielā 2. Vietnē *Google Street view* arī iespējams izpētīt ievērojamas pilsētas, to arhitektūras pieminekļus, muzejus u. tml.

UZDEVUMI

Patstāvīgais darbs temata nobeigumā

Īstenot pētniecības un līdzdalības aktivitātes atmiņas institūcijās (muzeji, arhīvi, bibliotēkas). Mērķtiecīgi atlasīt, lietot un salīdzināt daudzveidīgus digitālus avotus (digitāli arhīvi, muzeji, bibliotēkas) kultūras satura apguvei (patstāvīgā darba vērtēšanas kritēriji: a) prasme veidot prezentācijas, iesaistot atmiņas institūcijas, b) argumentācijas pamatotība, salīdzinot digitālos avotus).

Literatūras saraksts

- 360 Cities. (2019) About 360 Cities. Pieejams: <https://www.360cities.net/about> [skatīts 23.03.2020.].
- Aichner, T., Jacob, F. (2015) Measuring the Degree of Corporate Social Media Use. *International Journal of Market Research*, 57(2), pp. 257–275.
- Bourdea, G. C., Coiffet, P. (2003) *Virtual reality technology*. 2nd ed. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- Giddens, J., North, S., Carlson-Sabelli, L., Rogers, E., Fogg, L. (2012) Using a virtual community to enhance cultural awareness. *Journal of Transcultural Nursing. Official Journal of the Transcultural Nursing Society*, 23(2), pp. 198–204.
- Jermolajeva, J., Jermolajevs, V., Mūrnieks, A. (2002) *Kultūras vēsture 20. gs.* Rīga: RaKa.
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P., Silvestre, B. S. (2011) Social media? Get serious! Understanding the Functional Building Blocks of Social Media. *Business Horizons*, 54(3), pp. 241–251.
- Mirzoevs, N. (2017) *Kā raudzīties uz pasauli*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.

6. Kultūra un radošās industrijas

A. Mūrnieks

6.1. Kultūras produkts un patēriņš

Lai skolēnam atklātu “radošo industriju” un kultūras saistību, nepieciešams noskaidrot apstākļus un iemeslus, kāpēc sadarbība starp ekonomiku un kultūru ir aktualizējusies tieši 21. gadsimtā. Ieteicams kopā ar skolēniem izvērtēt gan šādas sadarbības ieguvumus, gan riskus, tādējādi veicinot kritiski analītiskās domāšanas prasmes. Tāpēc vispirms jāizveido īss pētāmo parādību raksturojums.

Globalizācijas rezultātā (20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā) pieauga pieprasījums ne tikai pēc izklaides, bet pēc tādas kultūras, kurā viss būtu salīdzinoši viegli pieejams, taču dažāds, atšķirīgs, vismaz kaut kādā mērā individualizēts. Līdz ar pasludināto vienlīdzību ļaudis no ikviena sabiedrības slāņa gribēja baudīt visu to, kas agrāk bija pieejams salīdzinoši mazam turīgo cilvēku slānim. 20. gadsimtā izklaides industrijas piedāvājums pārsvarā bija vienveidīgs (cirka izrādes, plašām tautas masām domātas filmas, sporta sacensības, modes apģērbi, radio pārraides, vēlāk TV seriāli, mūzikas ieraksti, sporta sacensību translācijas), bet tagad bija pieprasījums pēc tā, lai ļaužu vēlmes un intereses tiktu apmierinātas nevis ar tipveida, bet oriģinālāku, interesantāku, dažādāku produkciju. Jaunais, ko gaidīja no kultūras un mākslas, bija: raibāks kolorīts, neparastāki elementu salikumi, vienlaikus – dažādu veidu robežu nojaukšana. Līdzīgi atšķirību izzušanai starp sabiedrības kārtām, tautām un šķirām (vismaz ārēji), arī dažādos mākslas veidos robežas starp “augsto mākslu” un masu kultūru kļuva neskaidras, tai skaitā starp lietišķo mākslu, modes un dizaina jomu, no vienas puses, un elitārām mākslas parādībām, no otras puses. Visbeidzot, bija izveidojusies kopēja ekonomiskā un finansiālā telpa (pateicoties norēķinu sistēmai internetā), kurā valstu robežas vairs nav svarīgas. Vērā ņemamas saglabājas vēl vienīgi lielo civilizāciju (Indijas, Ķīnas, islāma zemju, Latīņamerikas) īpatnības. Tām kaut kādā mērā masveida produkcija bija jāpielāgo.

Kopš 21. gadsimta sākuma arvien ciešāk mijiedarbojās ekonomika un māksla. Bija jāsavieno pretējas lietas: masveidība un oriģinalitāte. Atšķirīgajam vai pat vienreizīgajam tomēr vajadzēja būt plaši pieejamam. Ieguldīt izklaides un modes industrijā kļuva arvien izdevīgāk. Ar kultūru saistītās aktivitātes kļuva pelnošākas, bet ražošanā un tirdzniecībā, lai precī varētu pārdot, bija vajadzīgi radošāki risinājumi (tirgus piesātinājuma dēļ). Bija nepieciešami oriģināli dizaineri, reklāmu speciālisti, kas produkciju spētu iedarbīgi piedāvāt patērētājam. Turklāt sadzīviskiem pakalpojumiem, istabu iekārtojumam, ēku un auto dizainam, restorānu un tūrisma piedāvājumam vajadzēja būt gan ērti sasniedzamam, pieejamam pietiekamā daudzumā, gan atšķirīgam, daudzveidīgam, konkurējot ar tādiem pašiem vai līdzīgiem piedāvājumiem.

Bija nepieciešams **apvienot radošumu ar ekonomiku**, ar dažādām industrijas jomām.

Jēdziens “radošās industrijas” attiecas uz plašu ekonomisko un kultūras aktivitāšu loku, kas saistītas ar zināšanu, informācijas un novatorisku risinājumu veidošanu un izmantošanu. Radošo industriju jomu piemēri – TV un radio pārraides, reklāma, prese, arhitektūra, dizains, programmatūra, spēļu industrija. Šīs nozares tradicionāli bijušas Kultūras ministriju darbības un atbildības laukā, lielākoties pateicoties to saistībai ar pārējo kultūru. Lai gan radošās industrijas spēj radīt dažādus ar mākslas aktivitātēm saistītus produktus, tomēr vairāk ir piederīgas kopējai ekonomikai, nevis specifiski kultūras jomai. Jēdziens bieži tiek attiecināts arī tieši uz “kultūras industriju”. Kultūras industrija – tā ir komerciāla ražošana, tirdzniecība, kultūras komerciāls piedāvājums – izdevējdarbība, filmu, skaņu ierakstu industrija u. tml. Latvijā jēdziens “radošās industrijas” tiek lietots ar plašāku nozīmi – tā ir darbība, kas balstās uz individuālo vai kolektīvo radošumu, prasmēm un talantu, kas, radot un izmantojot intelektuālo īpašumu, spēj celt labklājību un radīt darbavietas. Radošās industrijas rada, attīsta, ražo, izmanto, attēlo, izplata un saglabā ekonomiskās darbības, kultūras un izklaides produktus. Šī jēdziena sākumi meklējami 20. gadsimta pēdējā desmitgadē. Radošās industrijas ir aktivitātes, kurām, radot un izmantojot intelektuālo īpašumu, ir potenciāls veidot produktus ar augstu pievienoto vērtību. Jaunā tipa radošumu mēdz raksturot ar trīs vārdiem: tehnoloģijas, talanti, tolerance (visi trīs sākas ar burtu t). Pie radošajām industrijām pieskaita reklāmu un mārketingu, dizainu, kino, arhitektūru, vizuālās mākslas veidus, mūziku, izdevējdarbību, televīziju, radio un interaktīvos medijus, datorspēles un interaktīvo programmatūru, kultūras mantojuma apguvi (muzeji, galerijas, bibliotēkas, tradicionālās amatniecības izstrādājumi, svētki u. tml.) – piedāvājot tā baudīšanu gan klātienē, gan attālināti (internetā).

Situāciju, kādā veidojies radošo industriju fenomens, raksturo 1) jauno tehnoloģiju intensīva piesaistīšana un izmantošana, 2) jau esošo zināšanu milzīgais apjoms un jaunu zināšanu ģenerēšana, 3) diezgan augsts neskaidrību līmenis par nākotni, par notiekošo procesu virzieniem, dažādu cilvēkdarbības veidu un risku samezģļojumi.

Kultūra arvien vairāk mūsdienās tiek saistīta nevis ar idejām un vērtībām, bet ar produktiem, ko cilvēki patērē, ko var nopirkt. Produkts ir kaut kas konkrēts (prece vai pakalpojums), turklāt parasti iegūstams bez garīgas piepūles, ērti lietojams. Vērtību un pasaules uzskata meklējumi ir sarežģītāks un neviennozīmīgs process, kas negarantē rezultātus. Tāpēc tas ļaužu apziņā atkāpjas it kā otrajā plānā, priekšplānā izvirzoties produktiem un precēm, iespaidiem un izjūtām, ko sniedz masu kultūra, izklaide un radošo industriju piedāvājumi. Tās ir sekas tam, ka 1) zudusi ticība universālai patiesībai, tās atklāšanas iespējamībai, 2) tradicionālās sabiedrības struktūras (nacionāla valsts, tauta, ģimene, reliģija) un to vērtības ir vājinājušās, 3) ir pieaugušas iespējas izklaidēties, ceļot, izmēģināt dažādas pieredzes, kas aizņem arvien vairāk laika, pamazām aizstājot to vietu dzīvē, ko agrāk ieņēma darbs. Uzmanības pārbīde kultūrā no pamata pieņēmumiem par esamību, normām un vērtībām – uz artefaktiem un produktiem apvērš iepriekšējo kultūras izpratnes paradigmu it kā otrādi (skat. kultūras struktūru G. Hofstedes vai F. Trompenāra izpratnē diagrammas modeļos 2. nodaļā).

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Apzināt un salīdzināt mākslas funkcijas Eiropas civilizācijā līdz 20. gadsimtam un mūsdienās.
2. Pētīt kultūras patēriņa procesus Latvijā, izmantojot Kultūras ministrijas mājaslapā atrodamo informāciju, kā arī konkrētus pētījumus (piemēram, Kultūras patēriņa un līdzdalības ietekmes pētījums: https://www.km.gov.lv/uploads/ckeditor/files/kultura_timekli/petijumi/LKA%20ZPC_Kult%C5%ABras%20pat%C4%93ri%C5%86%C5%A1%20un%20%C4%ABdzdal%C4%ABba%202018.pdf) un citu aptauju datus.
3. Izveidot profesiju sarakstu, kas saistītas ar kultūru, dažādiem mākslu veidiem un radošajām industrijām, izvērtēt katras profesijas priekšrocības un problēmas.

6.2. Kultūra un radošā uzņēmējdarbība

Tautsaimniecībai visā pasaulē kļūstot konkurētspējīgākai un produktīvākai, ekonomiskās veiksmes atslēga arvien vairāk kļūst atkarīga no radošās izdomas un prasmēm. Iepriekšējos gadsimtos saimnieciskās darbības galvenie virzītājspēki ir bijuši cilvēka darbaspēks un kapitāls. Savukārt 21. gadsimtā – “informācijas laikmetā” – noteicošais drīzāk ir talanta, iztēles un zināšanu apvienojums: radošums.

Senāk ļaudis nodarbojās ar ekonomiku – strādāja, pelnot iztikas līdzekļus un uzlabojot savus dzīves apstākļus, lai pēc tam brīvā brīdī lasītu romānus, ietu uz teātri, apmeklētu izstādes vai klausītos koncertus – baudītu kultūru, kas cilvēku izrautu no ikdienišķās sadzīves problēmu pasaules un iztēlē ļautu nodoties piedzīvojumiem, ko palīdzēja iztēloties grāmatas, izrādes, gleznas. Ģeniāli mākslas darbi arī ļāva pieskarties skaistajam, diženajam un cēlajam dziļākos mākslas pārdzīvojumos.

Mūsdienu ļaužu dzīvē savukārt vērojamas divas citas tendences. Pirmā: nekur neiet, bet baudīt visu uz vietas, savā tuvākajā apkārtnē vai mājās ar TV, radio, datora, interneta starpniecību un izmantojot preču piegādes mājās pakalpojumu. Otrā tendence: vismaz reizi vai pāris reizes gadā izbaudīt neparasto tālākos un eksotiskākos ceļojumos un piedzīvojumos (safari Āfrikā, ceļojums uz Kailaša kalnu Tibetā, Lielo kanjonu, Lasvegasu ASV u. tml.). Pat vidēji turīgi ļaudis to var atļauties tāpēc, ka pieaugusi darba samaksa un attīstījušies transporta līdzekļi (vilcienu un lidmašīnu satiksme), tūrisma firmu piedāvājumi un kredītu iespējas. Abās tendencēs ir iespējas izvērsties “radošo industriju” piedāvājumam.

Kultūra mūsdienās veidojas nevis ap idejām, vērtībām un cilvēkiem kā agrāk, bet drīzāk ap vietām un lietām. Pašas vietas, objekti, iespēju koncentrācija ap tiem un nauda (investīcijas) piesaista cilvēkus ar radošiem risinājumiem. Viņu novatoriskās idejas vai nu izmanto lokālā mērogā, vai tās ievieš liela apjoma ražošanā un patēriņā. Viens no piemēriem lokāliem projektiem, kas saistīti ar konkrētas vides izmantošanu un pārveidošanu, ir “TabFab” komplekss Rīgā (<https://architizer.com/projects/tabfab-creative-quarter/>). Tas ir kvartāls, kurā atrodas samērā elitārais Jaunais Rīgas teātris un citas iestādes. Tajā tiek meklēti interesanti arhitektoniski

risinājumi, bet pats komplekss izveidots bijušās tabakas fabrikas teritorijā, izmantojot tās nosaukumu un pielāgojot vecās telpas.

Tiek veidoti atsevišķi rajoni pilsētās, kuros darbojas vietējo mākslinieku darbnīcas, veikaliņi, radošu cilvēku tikšanās vietas, kafejnīcas, frizētavas, izstāžu zāles. Tā, lai viss būtu koncentrēts vienviet un pavērtos iespēja tuvas distances komunikācijai, veidotos lokālas apmeklētāju un patērētāju grupas. Tam piemērs ir Kalnciema kvartāls Pārdaugavā, kur regulāri notiek brīvdažas mūzikas koncerti, mākslas izstādes, pasākumi ģimenēm un bērniem, teātra izrādes, izglītojoši semināri un katru sestdienu arī tirgus (https://lv.wikipedia.org/wiki/Kalnciema_kvart%C4%81ls). Kvartālā esošās koka ēkas iekļautas *UNESCO* Pasaules mantojuma sarakstā.

Savukārt starptautiskās korporācijas un firmas piesaista radošus jaunus cilvēkus produktu pilnveidei un reklamēšanai, nereti saistot savu produkciju ar konkrētu sportistu, populāru mūziķu vai kinozvaigžņu tēliem. Ekonomika piesaista, pieprasa un atalgo radošumu. Savukārt radošās industrijas, ietekmējot un rosinot ekonomiku, var būt nozīmīgs faktors pilsētu attīstībai. Tās bieži kalpo kā jaunu pilsētas reģionu attīstītājas, rada jaunas darbavietas un piesaista attiecīgajai pilsētai iedzīvotājus.

Skolēnam būtu jārada izpratne, ka kultūra mūsdienās nav tikai resursus patērējoša nozare, bet arī pelnoša. Tiesa gan – radošie cilvēki un pati māksla līdz ar to lielā mērā zaudē 1) savu dziļumu (jo tas parasti nevar sekmēt pakalpojumu un produktu plašu noietau), 2) neatkarību (jo arvien vairāk kļūst atkarīgi no ekonomiskā pieprasījuma un pasūtījuma) un 3) sociāli kritisko funkciju. Tas gan ir bijis vērojams arī iepriekš – lielu organizāciju un bagātu cilvēku ietekmes pieaugums uz procesiem kultūrā (piemēram, miljardieru ģimenes Rokfelleru fonds vai Sorosa fondi visā pasaulē). Kultūra un māksla mūsdienās arvien vairāk pielāgojas ekonomikas, dažādu industriju un peļņas diktātam, nevis tiecas cilvēkos atmodināt cilvēcību, uzsvērt pasaules uzskatu nozīmi un aktualizēt dzīves jēgas meklējumus. Tā ir tendence, kuru vērts apspriest ar skolēniem īpaši.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Izpētīt radošo industriju konkrētas izpausmes savā tuvākajā apkārtnē, kādā konkrētā pilsētā, apmeklējot noteiktus kvartālus vai ielas, kurās ir liela dažādu kultūras pasākumu un iespēju koncentrācija; apkopot katram savus iespaidus īsos stāstos, nolasīt tos, apspriežot ieguvumus un pieredzi; aprakstīt, kas tieši šajā pieredzē atšķiras no tradicionālu kultūras pasākumu (koncertu, muzeju, teātra izrāžu, baznīcu, operu u. tml.) apmeklēšanas.
2. Pētīt privāto iniciatīvu (t. sk. privāto fondu) un valsts ietekmi uz izklaides un mākslas veidu un pasākumu attīstību un kvalitāti, izmantojot SVID analīzes principus.

Patstāvīgais darbs temata nobeigumā

Radīt konkrētai mērķauditorijai paredzētu kultūras produktu (preci vai pakalpojumu) ar māksliniecisku un/vai izklaides vērtību (patstāvīgā darba vērtēšanas kritēriji: a) oriģinalitāte, b) atbilstība mērķauditorijai).

Literatūras saraksts

- Caves, R. E. (2000) *Creative Industries: Contracts between Art and Commerce*. Harvard University Press.
- Howkins, J. (2001) *The Creative Economy: How People Make Money From Ideas*. London: Penguin Books Limited.
- Landry, Ch., Bianchini, F. (1995) *The Creative City*. Demos. Pieejams: <http://www.demos.co.uk/files/thecreative-city.pdf> [skatīts 27.03.2020.].
- Lorenz, P., Moutchnik, A. (2016) *Corporate Social Responsibility in the UK Creative Industries: Building the Missing Link*. Pieejams: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00550-016-0405-8> [skatīts 27.03.2020.].
- Mirzojevs, N. (2017) *Kā raudzīties uz pasauli*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Флорида, Р. (2005) *Креативный класс: люди, которые меняют будущее*. Москва: Издательский дом «Классика-XXI».

7. Kultūra un politika

A. Mūrnieks

7.1. Kultūras vērtības un kultūras institūcijas (t. sk. nevalstiskās organizācijas)

Skolēnam būtu jārada izpratne, ka politikā kultūras jēdzienu parasti saprot tā šaurākajā nozīmē, proti, kā sinonīmu vārdam “māksla” vai kā tikai ar garīgo darbu saistītas norises. Lai nonāktu pie izpratnes par kultūras politiku, viens no veidiem ir piedāvāt skolēniem analizēt Latvijas Kultūras ministrijas (turpmāk – KM) funkcijas. To var darīt, izmantojot gan to, kas skolēniem jau zināms (par Dziesmu svētku, dažādu mākslas iestāžu atbalstu, ko veic KM), gan konkrētus likumus, Ministru kabineta noteikumus un KM mājaslapu, kurā var atrast ministrijas funkciju un uzdevumu aprakstu (<https://www.km.gov.lv/lv>), kā arī pētot KM stratēģiju (https://www.km.gov.lv/uploads/ckeditor/files/KM_dokumenti/KMstrat_2017-2019_27062017.pdf).

Izveidojot tabulu ar KM funkcijām, to var sadalīt trīs ailēs. Vienā ailē uzrakstīt to, kas attiecas uz dažādiem mākslas veidiem (teātris, mūzika, dejas, vizuālā māksla, arhitektūra, kino). Otrajā ailē uzrakstīt to, kas nav tieši saistīts ar mākslu (plašsaziņas līdzekļi, muzeji, bibliotēkas). Trešajā ailē minēt to, kas saistīts ar sabiedrības integrāciju. Tas ļaus nonākt pie secinājuma, ka KM īsteno mākslas un informācijas nodošanas, apmaiņas un uzglabāšanas atbalstu, ko nodrošina valsts. Tas vēlreiz apstiprinās domu, ka kultūrā būtiska ir tieši informācijas pārmantošanas un saglabāšanas (konservatīvā) funkcija. Taču svarīga ir arī jaunrades funkcija (dažādie mākslas veidi, to attīstība, ko atbalsta KM). Ārpus KM funkcijām paliek praktiskās dzīves jomas, kurās arī jāsaskaras gan ar informācijas apmaiņu, radišanu un pārmantošanu (ar to, piemēram, nodarbojas Izglītības un zinātnes ministrija un tās pakļautībā esošas iestādes), gan ar jaunradi (piemēram, tehnisko jaunradi). Mazāk izvērstā būs sabiedrības integrācijas funkcija. Šajā jomā jāuzsver KM darbība, kas saistīta ar mazākumtautību biedrībām. (Kultūras ministrijas darbības stratēģija 2017.–2019. gadam, 20)

Skolēnam ieteicams radīt izpratni, ka ievērojama loma kultūras attīstībā ir arī privātajam sektoram un iniciatīvām. Bez valsts kultūru un mākslu var atbalstīt privātie mecenāti, uzņēmumi, bankas, kā arī nevalstiskās organizācijas, piemēram, mazākumtautību biedrības (Kultūras ministrijas Mazākumtautību nevalstisko organizāciju pārstāvju konsultatīvā komiteja: <https://www.km.gov.lv/lv/integracija-un-sabiedriba/mazakumtautibas/konsultativa-komiteja>), mākslinieku un citu radošo profesiju biedrības (Radošo savienību padome: <http://www.makslinieki.lv/>), fondi dažādu iniciatīvu atbalstam (piemēram, Borisa un Ināras Teterevu fonds: <https://www.teterevufonds.lv/>).

Valsts un privāto iniciatīvu kopīgs atbalsts kādām nacionāla līmeņa kultūras izpausmēm ir sevišķi auglīgs, jo tas vieno un pilnveido pilsonisko sabiedrību, iedzīvinot līdzdalības principu, piemēram, Dziesmu svētku kustībai Latvijā ir gan valsts atbalsts, gan dažādu uzņēmumu un banku atbalsts.

Valstis var atšķirties pēc tā, cik lielu atbalstu kultūrai sniedz pati valsts (t. sk. pašvaldības) un cik – privātais sektors. Daudzās Eiropas valstīs dominē valstiski organizēts un finansēts atbalsts kultūrai un mākslai. Citādi ir Amerikas Savienotajās Valstīs. Tajās ir izkoptas privātu ziedojumu un fondu tradīcijas. Pat ievērojami orķestri (piemēram, Bostonas simfoniskais orķestris, kuru vada latviešu diriģents Andris Nelsons: <https://www.bso.org/>) un organizācijas iztiek ar privātajiem ziedojumiem, jo ziedot savas pilsētas vai visas valsts kultūras dzīvei ir prestiži. To dara daudzi bagāti cilvēki, piemēram, iepriekš minētais miljardieru ģimenes Rokfelleru fonds (Rokfelleru fonda mājaslapa: <https://www.rockefellerfoundation.org/> un informācija par fondu: https://en.wikipedia.org/wiki/Rockefeller_Foundation). Katrai no abām pieejām ir savas priekšrocības un trūkumi. Gan privātā kapitāla, gan valsts politikas ietekme, piemēram, uz mākslu, var apdraudēt radošās pašizpaušmes brīvību vai ievirzīt to noteiktu sabiedrības grupu vai politiski motivētu pasūtījumu virzienā. Valsts atbalsts tomēr nodrošina prognozējamu un stabilāku kultūras un mākslas institūciju darbību un palielina mākslinieku drošību par savu rītdienu. Skolotājam jāizvērtē, vai un cik dziļi šo aspektu apspriest ar skolēniem.

Svarīgi radīt izpratni gan par mākslinieka radošo brīvību, gan par atbildību sabiedrības priekšā, kā arī par sabiedrības attieksmi pret mākslas radīšanas procesu (Maritēns, 1994). Skaidrs, ka pilnīgi bez jebkāda atbalsta māksla nespētu pastāvēt un attīstīties, taču visai sarežģīti ir sabalansēt sabiedrības intereses (īpaši ja tās izmanto savā labā politiski spēki kā argumentu mākslas ievirzīšanai sev vajadzīgā gultnē) ar māksliniekiem nepieciešamo brīvību radošajā procesā. Viens no apspriežamajiem jautājumiem var būt par cenzūras (tiešas un netiešas, arī pašcenzūras) pastāvēšanu gan senatnē, gan mūsdienās.

Mūsdienās pastāv arī milzīgi mākslas un izklaides industrijas uzņēmumi un uzņēmumu apvienības. Īpaši to var teikt par kinoindustriju, piemēram, var analizēt Holivudas (ASV) un Bolivudas (Indijā) uzņemto filmu skaitu un finansējumu apjomus, kas tiek tērēti to uzņemšanai un iegūti no to izrādīšanas (informācija par Holivudu (*Hollywood*): https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_the_United_States un https://en.wikipedia.org/wiki/Hollywood_cinema_in_21st_century; par Bolivudas (*Bollywood*) kinoindustriju Indijā: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bollywood>). Skolēnam svarīgi izprast, cik lielā mērā kinoindustrija ietekmē cilvēku apziņu un kultūru, radot un demonstrējot cilvēku attiecību paraugmodeļus, ko filmu skatītāji mēdz atkārtot savā dzīvē, atbalstot vai sagraujot konkrētus priekšstatus un vērtības. Ieteicams pārrunāt ar skolēniem par kino kā ieroci politiskajās cīņās, piemēram, totalitārisma režīmos PSRS un nacistiskajā Vācijā.

Ja pēta kultūras un mākslas atbalstu vēsturiskā aspektā, tad ieteicams ar dažiem piemēriem parādīt, ka visās senajās civilizācijās un arī Eiropas vēsturē valsts un reliģija bijuši galvenie mākslas pasūtītāji, lai gan pastāvējuši arī privātie pasūtījumi (Eiropas vēsturē īpaši, sākot ar renesanses laiku). Kultūras vērtības lielā mērā ir bijušas atkarīgas no laikmeta kultūras paradigmas, no dominējošajiem vērtību kritērijiem, skaistuma ideāliem, estētikas teorijām, reliģiskajiem priekšstatiem un ideoloģiju pretenzijām. Taču svarīgi parādīt skolēnam, ka visā bagātajā kultūras mantojumā var nodalīt tematus, problēmas un vērtības, kas atrodamas universāli visās civilizācijās. Tā ir ar eksistenciālajām problēmām saistītā tematika – dzīvības un nāves, mīlestības un

naida, patiesības un melu, līdzietības un cietsirdības, altruisma un patmīlības, piedošanas un atriebības, miera un kara, ciešanu un laimes alku, apspiestības un brīvības alku, pienākumu un patvaļas pretstatu sadursmes, arī spilgtas personības un mietpilsonības, pūļa un oficiālās varas sadursmes.

Katrā laikmetā var meklēt vadošos mākslas veidus un žanrus (piemēram, renesansē – dzeja un glezniecība, barokā – teātris un arhitektūra, romantismā – mūzika un romāns u. tml.). Atsevišķi var nodalīt izklaides un zemākajiem sabiedrības slāņiem domāto mākslas formu izpēti, tāda ir, piemēram, komediantu (histrionu, vagantu, skomorohu) darbība un karnevāliskā kultūra viduslaikos (Бахтин, 1990), *Commedia dell'Arte* izrādes – 16. un 17. gadsimtā, kabarē – 19. gadsimta beigās, mūzikli – 20. gadsimtā, cirka māksla pēdējo trīs gadsimtu laikā, kā arī kontrkultūras tendences, piemēram, “andergraunda” (angļu – *underground*) mūzika PSRS režīma apstākļos.

Atsevišķa uzmanība būtu pievēršama tieši “smieklu kultūrai”, jau minētajai komēdijai, karikatūras žanram, klaunu priekšnesumiem, anekdotēm, mēmiem – mūsdienās, kā arī komiskajam kino. Šajā jomā privātā iniciatīva dominējusi. Tāpēc, ka senatnē nelielas ceļojošo komediantu trupas bija privāti uzņēmumi, tās bija pilnībā atkarīgas no publikas ieinteresētības viņu priekšnesumos. Mūsdienās kinoindustrijas jomā komisku filmu vai seriālu radīšana ir komerciāli izdevīgi projekti, kuros labprāt tiek ieguldīta privāto investoru nauda.

Kultūras vērtību maiņu var izsekot, arī salīdzinot komisko tēlu (varoņu un antivaroņu) raksturus, kas demonstrē to, par ko smējušies cilvēki konkrētā periodā. Cilvēki parasti visgarāk smejas paši par sevi, par savām apzinātajām vai neapzinātajām ilgām, bailēm, aizspriedumiem, aroganci, muļķību, liekulību un citām īpašībām. Komiskie tēli šīs īpašības uzskatāmi un pārspīlēti attēlo. Tātad komiskie žanri vairāk liecina par reālo situāciju un cilvēku patiesajām tieksmēm un vēlmēm nekā “augstā māksla”, kas vairāk koncentrējas uz jūtību, t. i., ideālo, uz ko konkrētā sabiedrība vēlējusies tiekties. Komiskie tēli arī nereti izsmej varas struktūru un institūciju (t. sk. kultūras institūciju) vājās vietas, kļūdas, iedomību, varaskāri, formālismu vai nekompetenci, rīcības neatbilstību oficiāli deklarētajām vērtībām. Komisko tēlu – kā laikmeta kultūras liecību – analīze varētu būt interesants un saistošs tematiskais lauks skolēniem.

UZDEVUMI

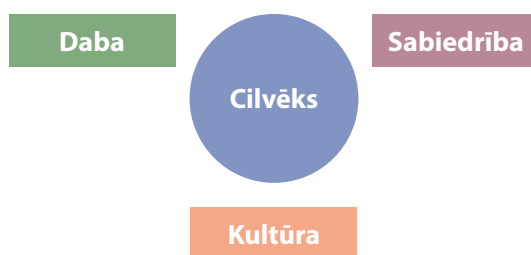
Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Salīdzināt kultūras funkcijas ar Latvijas Kultūras ministrijas darbības virzieniem un stratēģiju.
2. Noskatīties fragmentus no vairākām filmām ar komiskiem tēliem kā liecībām par konkrētiem periodiem 20. un 21. gadsimta vēsturē, piemēram, Čārlija Čāplina “Klaidoni” (20. gadsimta 20.–30. gadi), filmas ar Luiju de Finesa policijas komisāru (20. gadsimta 60.–70. gadi) un ar Rovana Atkinsona misteru Bīnu (20. gadsimta 90. gadi, 21. gadsimta sākums); analizēt, kādas rakstura iezīmes, aizspriedumus un situācijas parodē, izsmej, demonstrē minētie tēli, ko tas liecina par sabiedrību, tās vērtībām un kultūru filmas tapšanas laikā.

3. Pētīt privāto un valsts ieguldījumu dažādu kultūras jomu, izklaides un mākslas veidu un pasākumu atbalstīšanā, veidojot izvērtējuma tabulas ar sasniegumiem, ieguvumiem, riskiem un perspektīvām vienā un otrā gadījumā.
4. Salīdzināt kino lomu nacistiskajā Vācijā un PSRS, diskutēt par kopējo un līdzīgo tajās, kā arī par cenzūras un pašcenzūras lomu radošajās izpausmēs senatnē un mūsdienās, par politikas ietekmi uz kultūru un mākslu.

7.2. Kultūra un izklaide, elitāra un masu kultūra

Cilvēks dzīvo trīs viņa esamību nosakošās dimensijās: dabā, sabiedrībā un kultūrā. Tas parādīts 7.1. attēlā.

7.1. attēls. Cilvēka esamības dimensijas (A. Mūrnieks)

Cilvēcei tās vēsturē un arī lielākajai daļai mūsdienu cilvēku tomēr nav pieticis ar šo trīs dimensiju ierobežojumiem. Viņi ir meklējuši kādu dziļāku, drošāku pastāvēšanas pamatu pasaulei un augstāku mērķi savai eksistencei. Šie meklējumi izpaužas reliģijā. Taču, tā kā reliģijas parasti pretendē uz to, ka parāda ceļu uz tādu realitātes līmeni, kas atšķiras no cilvēkiem ikdienā pieejamās pasaules, turklāt ne visi cilvēki ir reliģiozi, tad šī “ceturta dimensija” jāpatur prātā kā iespējamība, taču pilnīgi droši to iezīmēt cilvēka esamības nepieciešamajos nosacījumos nevar.

Eiropas un arī citās civilizācijās visos laikmetos sabiedrībā (un jebkurā lielā kopienā) vienmēr var nodalīt divus slāņus: eliti (izlasi) un tautu jeb ļaužu vairākumu. Vissenākajos laikos, kā arī arhaiskajās cilšu sabiedrībās, kas mūsdienās vēl saglabājušās, elitāro slāni veido cilvēki, kas saistīti ar reliģiju (priesteri, šamaņi, dziednieki u. tml), tātad tie, kas nodarbojas arī ar iepriekš minēto cilvēka esamības “ceturto dimensiju”. Taču līdztekus ir pastāvējuši arī vadoņi, kas rūpējušies par sabiedrības drošību un iztiku: cilšu vadītāji, virsaiši, galvenie mednieki, vecajie. Tie veido otra tipa – laicīgās varas – eliti. Tātad divas sabiedrības pastāvēšanai svarīgās eksistenciālās problēmas un to risināšanas funkcijas – 1) izdzīvot, adaptēties vidē un 2) atrast savai dzīvei augstāku mērķi, jēgu un piepildījumu – vienmēr bijušas aktuālas.

Vairākās civilizācijās kopš seniem laikiem vērojamas trīs galvenās ļaužu kārtas: garīdznieki, kareivji un iztikas gādātāji (lauksaimnieki, mednieki, zvejnieki, lopkopji). Eliti veido pirmās divas kārtas, sabiedrības vairākumu – trešā kārta. Indijas kultūrā tos, kas piederīgi pie šādām trim kārtām (sanskritā: varnas), sauc par brahmaņiem, kšatrijiem un vaišjiem (Indiešu literatūra,

1985, 9). Valdnieki (radžas), kas Indijā nākuši no karotāju kārtas, tomēr vienmēr skaitījušies sociālajā hierarhijā zemāki par priesteriem. Dažās sabiedrībās ceturtnā kārta senos laikos bija vergi. Indijā zemāko kārtu sauc par šudrām. Tie ir vienkāršo darbu darītāji, kas kalpo augstākajām kārtām. Domājams, ka tie sākotnēji ir bijuši vietējie iedzīvotāji, kurus ienācēji no ziemeļiem – ārieši (indoeiropiešu valodu saimei piederīgas ciltis) – iekarojuši un pakļāvuši. Līdzīgi šāda kārta bijusi Senajā Grieķijā, konkrēti, Spartas pilsētvalstī (polisā) jeb Lakedaimonā. Šos ļaudis tur sauca par helotiem, viņu dzīvesvietās ienākušās doriešu ciltis (proti, spartieši) tos paverdzināja. (Mūrnieks, 2000, 131–132)

Eiropā viduslaikos pastāvēja trīs galvenās kārtas: garīdznieki, bruņinieki un zemnieki. Latīņu valodā tos sauca *oratores* (lūdzēji), *bellatores* (karotāji) un *laboratores* (roku darba strādātāji). Svarīgi skolēniem parādīt, ka šāda kārtu sistēma izriet no tālaika sabiedrības reālajām vajadzībām un ideāliem, tā raksturīga vairākām civilizācijām.

Saprotams, ka katrai no kārtām bija savas atšķirīgas kultūras vajadzības un mērķi. Garīdznieku uzdevums bija ne tikai lūgt Dievu, bet arī izglītēt citus, tāpat mācēt lasīt Svētos Rakstus (Bībeli), dziedāt, organizēt darbus, nodarboties ar slimnieku aprūpi, skaidrot reliģiskos tekstus un pārrakstīt grāmatas, īpaši pēdējās trīs funkcijas bija raksturīgas mūkiem. Daži no tiem specializējās arī svētbilžu gleznošanā. Viens no mūkiem – Gido d'Areco, piemēram, 11. gadsimtā izgudroja notāciju – kā grafiski pierakstīt mūziku. Mūkiem bija vairāk brīva laika garīgu darbu veikšanai, jo visu savu dzīvi viņi bija veltījuši kalpošanai Dievam un citiem cilvēkiem, sabiedrībai. Baznīcas un klosteri bija sabiedrības garīgās kultūras kopēji. Savukārt zemnieki uzturēja abas augstākās kārtas, nodrošinot tās ar pārtiku. Trešā kārta dzīvoja tradicionālajā kultūrā (skat. 3.1. nodaļu).

Cita funkcija bija bruņniecībai. Bruņinieku uzdevums bija aizsargāt pārējās kārtas no ārējiem apdraudējumiem: laupītāju, svešu zemju sirotāju vai citu valstu bruņinieku uzbrukumiem. Skaidrs, ka ne vienmēr un ne visi bruņinieki šo funkciju pildīja godprātīgi. Taču, lai viņu spēku un potenciālo vardarbīgumu savaldītu un pavērstu sabiedrībai vajadzīgā virzienā, bija jāizkopj ne tikai varonība, drosmē un izveicība karamākslā, bet arī vēlme palīdzēt citiem, līdzcietība un cēlums. (Gombrihs, 2007) Šim mērķim kalpoja dažādas kultūras formas, tradīcijas un rituāli. Īpaši valdnieku un lielo feodāļu galmos tika koptas izsmalcinātas augstākās sabiedrības uzvedības formas, noteikumi, dejas prasme, galantas manieres, dzeja, bruņinieku romāni (piemēram, par karali Arturu un apaļā galda bruņiniekiem, par mīlētājiem Tristanu un Izoldi, par Rolandu). Notika ne tikai turnīri, bet arī sacensības dzejā un mūzikā. Līdzīga situācija viduslaikos bija vērojama arī Japānā. Karotāju kārta – samuraji – tur ievēroja stigrus uzvedības noteikumus un goda kodeksu (busido), kas sakņojās budisma reliģiskajos principos, kā arī kopa dzejas prasmi.

Skolēniem jārada izpratne, ka tas, ko mūsdienās dēvē par “klasisko” kultūru un mākslu, veidojies tieši galmos, aristokrātijas vidē. Šajā vidē veidojušās mākslas tradīcijas, kur māksla ir pašmērķis, nevis tikai līdzeklis kādu citu mērķu īstenošanai. Atšķirībā no sakrālās kultūras, kuras mērķis bija tuvināt cilvēkus Dievam, galma kultūras uzdevums bija audzināt militāro eliti būt uzticīgiem savam valdniekam, Dievam un kalpot sabiedrībai, aizstāvot vājākos. Bruņinieku (trubadūru) vidē tika apdziedāta nesavtīga laicīgā mīlestība, uzpurēšanās augstu mērķu vārdā

un, protams, varonība kaujaslaukā. Uzplauka tā dēvētais “daiļās dāmas” kults. Tā pamatā: cieņa pret sievieti, ko kristietībā iemiesoja Svētās Marijas – Jēzus mātes, t. i., Dieva mātes, – tēls. Sieviete šajā kultūrā tika dievināta kā dzīvības radītāja, svētā. Bruņinieki izvēlējās kādu augstākās sabiedrības dāmu, lai visu mūžu tai kalpotu un viņas dēļ veiktu dažādus varoņdarbus. No šejienes līdz pat mūsdienām saglabājušās dažādas paražas un uzvedības manieres, kā vīrietim izturēties pret sievieti, piemēram, palīdzēt izkāpt no transporta līdzekļa, skūpstīt roku, palīdzēt uzvilkt mēteļi, pavadīt līdz mājām, vīrietim, ejot blakus sievietei pa ielu, atrasties braucamās daļas pusē u. tml.

Minēto trīs kārtu “harmoniju”, pēc viduslaiku teorētiķu domām, izjauca pilsētnieki. Tieši pilsētās veidojās cits kultūras tips. Uz dzīvi pilsētās arvien lielākā skaitā pārcēlās zemnieki. Tās auga līdz ar tirdzniecības un amatniecības attīstību. Pilsētas par savām rezidencēm nereti izvēlējās augstākie garīdznieki (biskapi) un feodāļi vai pat karaļi. Tātad šeit saplūda visu kārtu kultūru elementi. Tā kā lielākā daļa pilsētnieku bija aizņēmti ar ikdienas rūpēm, tad mākslai pievērsties nebija tik daudz iespēju un brīvā laika, kā tas bija klosteros vai bruņinieku galmos. Tāpēc pilsētnieku (tirgotāju, studentu, amatnieku, strādnieku) garīgās vajadzības bija jāapmierina ātrāk un vienkāršākā veidā. Uzplauka viduslaiku teātra formas (mistērijas), bieži uz ielām spēlēja ceļojoši mūziķi vai pilsētniekus izklaidēja komedianti. Līdz ar to veidojās kultūras vide, kur mākslai netika izvirzītas pārāk augstas prasības. Tas, ko mūsdienās sauc par “masu kultūru”, sakņojas pilsētu sabiedrības dzīvē. Te vērojama zināma demokratizācija un prasība pēc tiešuma, saprotamība (īpaši kopš renesanses laika), bet arī pazemināti vērtību kritēriji. Pilsētnieku prasības bija vērstas uz vienkāršu izklaidi. Lai gan praktiski visi pilsētnieki apmeklēja arī baznīcas, kā arī turīgākā pilsētnieku daļa centās daļēji līdzināties aristokrātijai savā uzvedībā, tomēr savā vidē viņi pazemināja prasības mākslai, piemēram, izrotāja savas māju sienas ar vienkāršām “klusās dabas” vai ainavu glezniņām, stāstīja cits citam jocīgus atgadījumus, stāstus par tālām zemēm u. tml. Vēlāk, sākot ar 17. gadsimtu, parādījās laikraksti, kafejnīcas, teātri, bet 19. gadsimtā – saloni, koncertzāles, operas un izstāžu zāles. Gan elitārā, gan masu kultūra pilsētās pastāvēja viena otrai blakus.

Kultūras stratifikācija Eiropas civilizācijā (sākot ar attīstītajiem viduslaikiem)	
<p>Reliģiskā (sagrālā) kultūra</p> <p>To veido garīdznieki, mūki (tie ir rituāli, dievnamī, klosteri, kapsētas, ikonas, sakrālā mūzika, reliģiskie teksti u. tml.)</p>	<p>Galma (klasiskā) kultūra</p> <p>To sākumā veido feodāļi, aristokrātija (pilis), vēlāk – intelektuālā elite (saloni, teātri, operas, koncertzāles, daiļliteratūra u. tml.)</p>
<p>Tautas (tradicionālā) kultūra</p> <p>To veido lauksaimnieki, zvejnieki, mednieki – laukos (tautasdziesmas, mīti, teikas, pasakas, sakāmvardi, dejas, rotaļas u. tml.)</p>	<p>Urbānā (masu) kultūra</p> <p>To patērē pilsētnieki (tirgotāji, ierēdņi, amatnieki, strādnieki) – pilsētās (pamatā izklaidei domātais: vienkāršas mākslas formas, izrādes, atrakcijas u. tml.)</p>

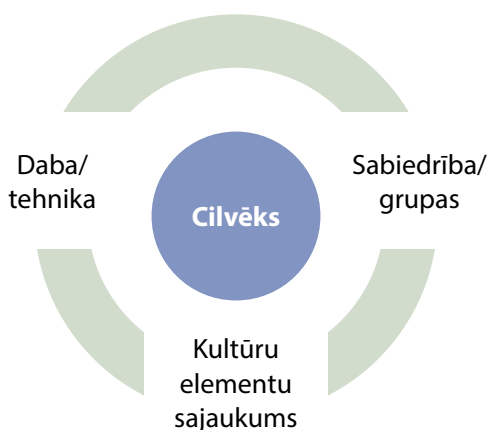
7.2. attēls. Dažādu kārtu kultūra Eiropā (A. Mūrnieks)

Mūsdienās pilsētu masu kultūra ir kļuvusi par sabiedrības vairākuma kultūru. Arvien lielāku lomu ieņem tieši izklaides industrija, rokmūzikas koncerti, realitātes un humora šovi, festivāli, atrakciju parki. Šajā jomā ir arī vislielākais privāto investīciju pieplūdums, jo ar izklaides veidiem, atrakcijām un popkultūras pasākumiem var labi nopelnīt.

Eiropas kultūrā un arī citviet vienmēr bijušas spraigas diskusijas par šo dažādo izklaides veidu attiecībām ar “augsto mākslu”, kas izvirza augstākus ētiskos un estētiskos kritērijus un paaugstinātas prasības gan šādas mākslas radītājiem, gan baudītājiem. Demokratizējoties sabiedrībām, zemākajiem sabiedrības slāņiem iegūstot arvien lielāku ietekmi, pieaudzis pieprasījums tieši pēc izklaides. Tas raksturīgs patēriņa sabiedrībām. Šādas tendences vērojamas ne tikai 21. gadsimtā, bet arī senāk, piemēram, hellēnisma laikmetā un Senās Romas impērijā, kad realitātes šovu vietu ieņēma asiņainas gladiatoru cīņas, publiski nāvessodi un piedauzīgas pantomīmas. (Mūrnieks, 2000, 215)

Kopā ar skolēniem pētot fundamentālās izmaiņas, kas atšķir mūsdienu situāciju kultūrā no pagātnē vērojamās, jāpievērš īpaša uzmanība cilvēka esamības nosacījumiem. Pirmā īpatnība: līdztekus dabai ir izveidojusies milzīga tehnisko izgudrojumu, pārveidojumu un tehnoloģiju vide, kurā dzīvo cilvēki. Tā ir pamatā urbāna vide, kurā cilvēks maz saskaras ar dabu tieši. Ļaudis var pavadīt visu dzīvi, neizejot pat no sava dzīvokļa, dzīvojot virtuālajā realitātē un to radot sev, izmantojot piegādes pakalpojumus pārtikas saņemšanai un strādājot attālināti. Tas cita starpā ir saistīts ar patēriņa pieaugumu un dabas piesārņojuma problēmu. Tātad līdztekus dabai jāreķinās ar hipertrofētu mākslīgo tehnikas vidi. Otra īpatnība ir tradicionālo sabiedrības struktūru (ģimenes, valsts, reliģijas) ietekmes vājināšanās, kas saistīta ar jauniem faktoriem sabiedrībā. Postmodernisms filozofijā un mākslā, globalizācija ekonomikā un komunikācijās, *New age* reliģijā un neolibēralisms politikā veido tendenci kopumu, kas raksturīgas 20. gadsimta beigām un 21. gadsimta sākumam. Ar “postmoderno” plašāk var saprast īpašu dzīves izjūtu, noskaņojumu un stereotipu kompleksu, ko vieno neticība tradīcijām (“lielajiem naratīviem” – izskaidrojumu stāstiem), kopīgām, universālām vērtībām. Līdztekus konstruktīvām, radošām izpausmēm šajā dzīves izjūtā ir tendences, kas ir pretējas iepriekšējo gadsimtu ievirzēm, jo – no postmodernisma viedokļa – jebko var aizņemt, samaisīt, izsmiet, izjaukt. Modē ir nenoteiktība, ironija, spēle, defragmentācija, dekonstrukcija, patības trūkums. Ģimeni var dekonstruēt (līdz partnerattiecībām), sabiedrību var defragmentēt (līdz nelielām subkultūru grupām), dzimumu var dekonstruēt (līdz seksuālo izpausmju dažādībām) un arī pašu cilvēku (līdz vientuļam patērētājam, kuram šķiet, ka viņš veido savu nozīmju lauku, lai gan faktiski tiek manipulēts ar “masu medijiem” un masu kultūru). Mērķis šādai tendencei ir atbrīvoties no jebkādiem ierobežojumiem. Tātad daudzi cilvēki vairs tik lielā mērā neizjūt savu piederību tautai, savai valstij, ģimenei, bet identificējas ar nelielām sabiedrības grupām un subkultūrām (sporta un masu kultūras zvaigžņu fani, feminisma piekritēji, LGTB, zaļie (ekoloģiskās kustības), vegāni, veģetārieši, emo, hipsteri, japiji, goti, reperi, rokeri, skinhedi, noteiktas interešu grupas sociālajos tīklos, globālo firmu produkcijas patērētāju kopienas u. tml.). Līdz ar to grūtāk ir runāt par konkrētu kultūru kā par vienojošo faktoru kādā sabiedrībā. Trešā īpatnība: vienas kopējas kultūras vietā drīzāk ir vērojama cilvēku (no vienas valsts vai tautas) piederība un iesaistīšanās dažādās nelielās sociālajās grupās, katrai

no tām ir savas specifiskas vērtības un kultūras elementi. Kultūras vidi vienā valstī veido vairāku bieži vien atšķirīgu kultūru un subkultūru elementi. Kultūra ir it kā defragmentējusies, veidojot tādu kā dažādu kultūru elementu kokteili jeb raibu mozaīku. Lai skolēnam to parādītu vizuāli uzskatāmi, var izmantot 7.3. attēlu.

7.3. attēls. Cilvēka esamības dimensijas mūsdienās (A. Mūrnieks)

Šādā situācijā grūti atrast kādas kopīgas vērtības, kas varētu vienot sabiedrību. Viena no retajām vērtībām, kas tādā gadījumā vēl atliek, ir iecietība jeb tolerance. Tas nozīmē paciest citu uzskatus un uzvedību, lai novērstu konfliktus. Taču nav vairs jēgas tos izvērtēt, jo dominē viedoklis, ka “katram ir sava patiesība”. Tas nozīmē, ka nevar pateikt, kā ir pareizi. Jebkurš uzskats vai izturēšanās veids (ja tas neapdraud citus cilvēkus fiziski) ir jāpiecieš kā vienlīdz pieņemams, jo nav vairs ticības kādai kopējai patiesībai vai pat iespējai tādu noskaidrot.

Kā tieši nedeklarēta, bet faktiski galvenā vērtība izvirzās nauda, maiņas līdzeklis, kas kļūst par universālu faktoru cilvēces pastāvēšanā ne tikai ekonomikā, bet visā cilvēku dzīvē. Ļaudīm, kuriem pieder vairāk naudas, ir neproporcionāli lielākas iespējas un vara.

“Britu pases īpašnieks var doties uz 167 valstīm, nelauzot galvu par vīzu, bet Irānas pase paver ceļu tikai uz 46 valstīm. Nauda turpretim var ceļot, kurp vien mēs vēlamies, pietiek tikai nospriest datora klaviatūras taustiņu”, raksta Mirzojevs (Mirzojevs, 2017, 14).

Reaģējot uz naudas varas un pieaugoša patēriņa tendencēm, cilvēki meklē kultūras izpausmes un uzvedības formas, ar kurām protestēt pret esošo situāciju. Tas izpaužas dažādās **kontrkultūras** parādībās. Tas var izpausties konkrētās akcijās (piemēram, akcija “Okupē Volstrītu”, protesti pret dzīvnieku mocīšanu, izmantošanu vai sliktiem dzīves apstākļiem, Grētas Tūnbergas darbība u. tml.) vai ilgstošākās un organizētākās kustībās (pret globalizāciju, par veselīgu dzīvesveidu, pret seksuālu izmantošanu, *Mee Too* u. tml.). Skolēnam var piedāvāt izpētīt konkrētas protesta formas un to iespējas: flešmobus, performances un dažādas mākslas akcijas, sākot ar *ready made* objektiem līdz vides mākslas izpausmēm. Laikmetīgās mākslas mērķi šādos gadījumos vairs nav tiekties pēc skaistuma ideāla īstenošanas, bet gan pievērst uzmanību kādai problēmai, pārsteigt, radīt izbrīnu ar neparastu skatījumu uz pazīstamām lietām un likt padomāt.

Svarīgi skolēniem parādīt, ka kontrkultūras fenomēns ir bijis pazīstams arī agrāk, piemēram, totalitāro režīmu valdīšanas laikā. Kontrkultūra vērsās pret esošo politiku vai visu sabiedrības vērtību sistēmu ar kritiku vai pat noliegumu. 20. gadsimtā spilgts kontrkultūras piemērs bija hipiju kustība tās pašā sākumā, kad tā bija vērstā pret ASV karu Vjetnamā. Tomēr gan šajā gadījumā, gan citos gadījumos sākotnējā protesta mērķi nereti tiek zaudēti vai nav vairs aktuāli un kontrkultūra komercializējas, kļūst par masu kultūras daļu, ko patērē plašas iedzīvotāju masas izklaides nolūkos.

UZDEVUMI

Topošajiem skolotājiem nepieciešams apgūt to, kā izvirzīt mērķi šīs satura vienības apguvei un kā to realizēt, piedāvājot skolēniem konkrētus uzdevumus (turpmāk daži piemēri šādiem uzdevumiem).

1. Salīdzināt parādības izklaides jomā hellēnisma periodā un Senajā Romā, nodalot dominējošos izklaides veidus ar līdzīgām parādībām 21. gadsimtā (vai citos vēstures periodos), diskutēt par to, kādu funkciju tie īsteno un kā palīdz manipulēt ar sabiedrības noskaņojumiem, tai skaitā atturot no aktīvas politiskas darbības.
2. Izpētīt, kuras no labas uzvedības manierēm, kas saglabājušās līdz pat mūsdienām, nākušas no viduslaiku un vēlāko laiku bruņniecības un galma paražām.

Patstāvīgais darbs temata nobeigumā

Apzināt un analizēt kultūrpolitikas dokumentus. Analizēt dažādus slāņus kultūrā to funkcionēšanas kontekstā (patstāvīgā darba vērtēšanas kritēriji: a) prasme saskatīt būtisko gan kultūrpolitikas dokumentu saturā, gan analizējot dažādu sabiedrības slāņu funkcijas un raksturīgākās izpausmes, b) prasme atrast atbilstošus un spilgtus piemērus, ilustrējot ar tiem dažādu slāņu kultūru, c) prasme argumentēt savu viedokli).

Literatūras saraksts

- Gombrihs, E. H. (2007) *Īsa pasaules vēsture jauniem lasītājiem*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Indiešu literatūra*. (1985) Sastādījis Viktors Ivbulis. Rīga: Zvaigzne.
- Latvijas Republikas Kultūras ministrijas darbības stratēģija 2017.–2019. gadam*. Pieejams: https://www.km.gov.lv/uploads/ckeditor/files/KM_dokumenti/KMstrat_2017-2019_27062017.pdf [skatīts 27.03.2020.].
- Maritēns, Ž. (1994) *Mākslinieka atbildība*. Rīga: Minerva.
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 241. *Kultūras ministrijas nolikums*. Pieejams: <https://www.km.gov.lv/lv/kultura/kultura-timekli/politikas-dokumenti/km-darbibu-regulejosie-dokumenti> [skatīts 27.03.2020.].
- Mirzoevs, N. (2017) *Kā raudzīties uz pasauli*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Mūrnieks, A. (2000) *Ieskats kultūras un reliģiju vēsturē II. Eiropas kultūras saknes*. Rīga: RaKa.
- Бахтин, М. М. (1990) *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. 2-е изд. Москва: Худож. лит. Pieejams: http://www.bim-bad.ru/docs/bakhtin_rablai.pdf vai http://www.infoliolib.info/philol/bahtin/rubler0_1.html [skatīts 27.03.2020.].

II DAĻA

8. Mākslas darbs laikmeta un kultūras kontekstā

A. Avotiņa

8.1. Forma un saturs

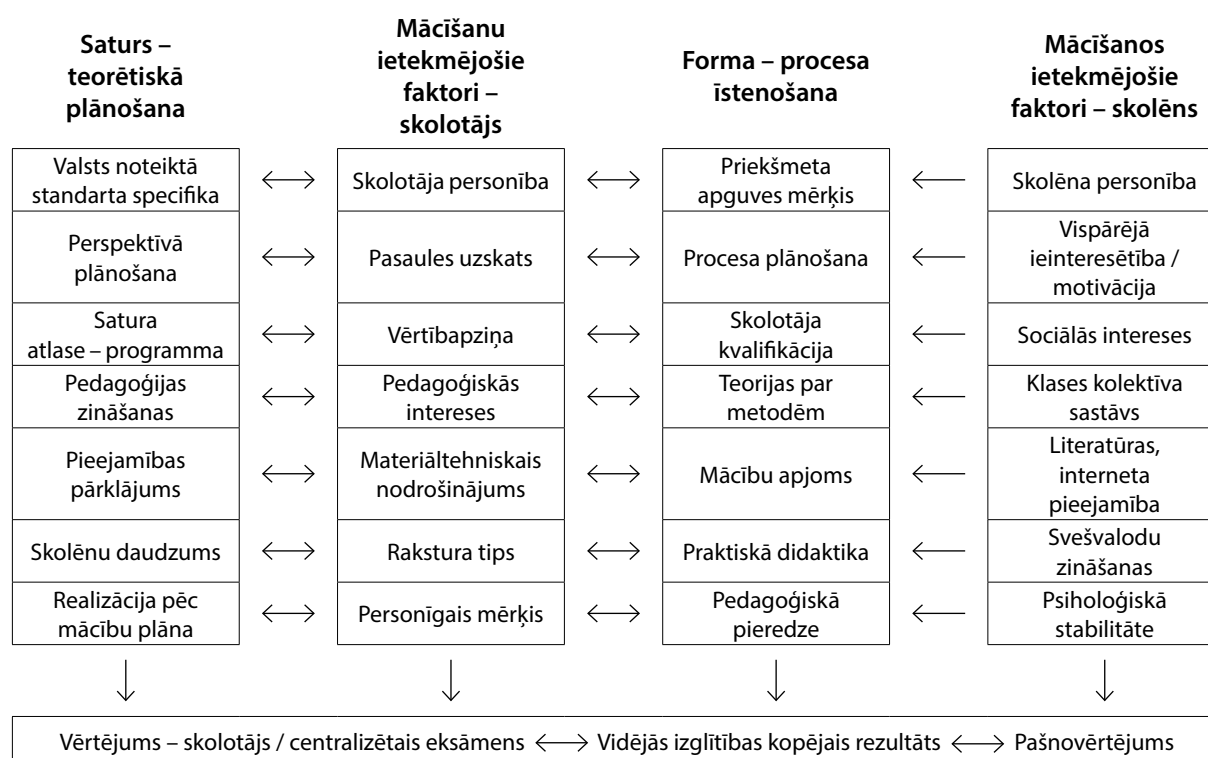
Līdzīgi kā grāmatas pirmajā daļā aprakstītie kultūras vēstures un teorijas pamatjautājumi ir saturs, kas integrējams visā kultūras un mākslas jomas mācību procesā, arī vizuālās mākslas vēsture veido nozīmīgu satura daļu. Bet tai nav iedalīta speciāla, atsevišķa tematiskā vieta. Tai jāvirzās cauri, sākot ar vispārēju iepazīšanos, mākslas darbu pētniecību un oriģinālu iepazīšanu, līdz pat 9. klasei, kuras laikā paredzēts apkopot visu zināmo un piecos tematos to atkārtot. (Vizuālā māksla, 2020) Literatūrā laikmetu pārskats un mūsdienu konteksti tiek plānoti 10. klasē, tātad skolēni vēlreiz nostiprina savus priekšstatus par stiliem un to secību. Šim darbam jāgatavojas jau visā posmā no 7. līdz 9. klasei. Lai to veiktu, nepieciešams regulāri izmantot mākslas periodu hronoloģisko laika karti. Tādu var gatavot kā mācību darbu visi kopā vai katrs savu atsevišķi. Padomus var gūt no dažādiem digitāliem resursiem, piemēram, no Metropolitēna muzeja piedāvātās Heilbruna laika kartes (*Heilbrunn Timeline of Art History*), un koncentrēties, piemēram, uz pieciem stiliem Eiropas mākslas vēsturē. Turpmāk, jau vidusskolā, iespējams dziļāk specializēties gan kursā “Kultūra un māksla I (vizuālā māksla)”, gan padziļinātajā izvēles kursā “Vizuāli plastiskā māksla”, par kuru detalizēta informācija atrodama 8.3. apakšnodaļā.

Mākslā gan formu, gan saturu nosaka laikmets, sociālā un politiskā situācija, ko raksturo gan kari, gan sabiedrības uzvedība. Vēsturnieki uzticas informācijai, ko ir saglabājuši teksti, bet mākslas zinātnieki – tam, kas saglabājies kā vizuāla liecība. Gan vienu, gan otru avotu analīzes rezultātā var izdarīt secinājumus par laikmetu un tam raksturīgāko pazīmju kopumu, ko ir pieņemts dēvēt par stilu. Vārda **stils** (latīņu *stilus* – ‘irbulis rakstīšanai’) nozīme burtiskā veidā ir saistīta ar rakstības vēsturi. Stils kā rakstu darbu paliginstruments bijis svarīgs līdz pat 12. gadsimtam, to gatavojuši no kaula, nereti iestiprinot smailu metāla galiņu, un lietojuši t. s. aklo līniju (tādu, kas drīzāk ir iespiestas nekā ievilkta) savilkšanai uz pergamenta lapas, kura, var teikt, tiek rotāta ar tekstu. Bet teksta un burta vizuālais izskats arvien ir bijis ne tikai mākslinieciska zīme, bet arī specifiska laikmeta liecība. Tā tas ir līdz pat mūsdienām, kad vizuāla zīme nereti ir teksta simbols un tā lietošana virtuālajā pasaulē jau kļuvusi pašsaprotama.

Sākot no postmodernisma, stila jēdziens vairs nav vienota laikmeta gara izpausme, bet drīzāk gan kāda patēriņa prece, jo *stils* ir nopērkams par konkrētu summu, un nereti tam vispār nav garīgās idejas seguma. Vēsturiski tomēr tas arvien ir bijis visai kompakts laikmeta

indikators – identitātes liecinieks, un arī mūsdienās skatījumā no kosmosa droši vien ir ieraugāmas šādas kopējas pazīmes, kuras vēsturiskā kontekstā, neapšaubāmi, būs iespējams uzskatīt par vispārējām un visai kompaktām. Rietumeiropas mākslas vēsturē ir definēti pieci lielie stili, katrs ar savām konkrētām vizuālām pazīmēm, atšķirīgām satura un formas attiecībām. Jautājums par satura un formas attiecībām var būt kā indikators, laikmeta zīme. Pārfrāzējot slaveno amerikāņu arhitekta Lūisa Salivana (*Louis Henry Sullivan*, 1856–1924) teicienu, ka forma seko funkcijai, iespējams apgalvot, ka funkcija mākslas darba gadījumā ir saturs, kuram seko forma. Un savā vienotībā tie veido stilu – romāniku, gotiku, renesansi, baroku un klasicismu, kas ietver visu klasiskās senatnes mantojuma apvienojumu. Visas pārējās izpausmes, kas ir bijušas pietiekoši spilgtas, bet vai nu reģionālas, vai īslaicīgas, vai sociāli lokālas, būtu jāsauc par virzieniem.

Satura un formas savstarpējā iedarbība ir nozīmīga arī mācību procesā, ko nosaka dažādi mācīšanu un mācīšanos ietekmējošie faktori. To iedarbība ir gandrīz neprognozējama, tāpēc tā netiek plānota, un to problemātika praktiski netiek risināta, jo tas ir pārāk sarežģīti (ja neskaita mēģinājumus to darīt konfliktsituācijās). Visus iespējamus ietekmes faktorus nav iespējams uzrādīt, tomēr skaidrības nolūkā tie jāiedala divās grupās. Vienu grupu veido mācīšanas faktori, kuri pieminēti jau ievadā un kuru cēlonis ir skolotājs – viņa personība, pasaules uzskats, vērtībapziņa, zinātniskās intereses, rakstura tips utt. Otrās grupas jeb mācīšanos ietekmējošo faktoru izraisītājs ir skolēns, viņa sociālās intereses, personība, iedzimtība, svešvalodu zināšanas, psiholoģiskā stabilitāte utt. Uzskatāmībai vizuāli tas strukturēts 8.1. attēlā. Bultu kustības abos virzienos norāda uz savstarpēju mijiedarbi. Mijiedarbes procesā iesaistīto faktoru kopējais skaits ir 28 (tas var arī mainīties un būt vēl lielāks), kas jau pats par sevi atklāj šīs sarežģītās problēmas nozīmi un risinājuma nepieciešamību. (Avotiņa, 2011)

8.1. attēls. Mācību procesu ietekmējošie faktori (A. Avotiņa)

Lai paskaidrotu 8.1. attēlā atveidoto, katra abstraktā faktora jēdziens ir jāpiepilda ar konkrētu saturu. No mākslas vēstures varētu minēt divus spilgtus piemērus.

Pirmais piemērs. Temats – “Viduslaiki”. 1000 gadu ilgs periods, kura pamatsaturs ir divi vēsturiskie stili – romānika un gotika. It kā precīzi norādīts saturs, bet tā atklāsmi noteiks vairāki skolotāja izraisīti t. s. blakus faktori. Piemēram, viņa praktisko darbu ietekmēs materiāltehniskā bāze. Rakstura tips noteiks pasniegšanas metodi, bet skolotāja pasaules uzskats un vērtēšanas noteiks galvenos akcentus. Tie var būt vērsti uz romānikai raksturīgo augsto klosteru kultūru un mākslas darbiem, kas šajā periodā radīti, vai arī uz gotikā dominējošo mistēriju un katedrāļu kultūras radīto mākslu. Iespējams arī trešais variants (un vēl daudzi), kad skolotājs, jau viduslaiku mākslu apskatot, visas skolēnu domas virza uz tuvo un ilgi gaidīto renesanses dzimšanu, akcentējot viduslaiku cilvēku drūmo apspiestības un nedrošības stāvokli, kas ir visai tradicionāla interpretācija. Pat detalizētas temata interpretācijas un uzskatu nostādnes gadījumā šo attieksmi var mainīt tāds faktors kā materiāltehniskā bāze, bet vēl svarīgāka par to šajā procesā ir forma, kuru nosaka skolotāja profesionālā kvalifikācija un pieredze. Tieši šie formas faktori noteiks, cik objektīvs būs process un līdz ar to, cik oriģināls “jaunizveidotais mākslas darbs” – izpratnes veidots galarezultāts. Tomēr arī šo rezultātu ietekmē (un nereti ļoti būtiski), piemēram, tāds faktors kā skolēnu klases sastāvs, kas ir pilnīgi objektīvs rādītājs, jo nav grozāms.

Otrais piemērs. Temats – “Renesanse”. Aptuveni 150 gadus ilgs atdzimšanas periods. Galvenā problēma ir, kas atdzimst un kā tas izpaužas. Interpretācijas iespējas atkal bezgalīgas. Atdzimt kaut kas var pozitīvā nozīmē, un var būt arī otrādi. Nenoliedzami sākas periods, kas ved prom no Dieva. Vai tas ir labi vai slikti, to ar savu interpretāciju komentē skolotājs. Reizēm tas netiek darīts, jo vieglāk ir runāt tikai par faktiem, piemēram, par jauniem tehniskiem un ģeogrāfiskiem atklājumiem. Uz visiem šiem jautājumiem katrs atbildēs citādi neatkarīgi no tā, ka programmā ir norādīts temats “Renesanse”. Arī šajā gadījumā galarezultātu ietekmē vairāki formas jautājumi – apguves mērķis, plānošana, apjoms, pieredze un didaktika un visi iepriekšminētie mācīšanu un mācīšanos ietekmējošie faktori. Kopumā redzams, cik daudz ir to faktoru, kuri ietekmē ne tikai mācības un vērtējuma precizitāti, bet arī galarezultātu. Tieši šos jautājumus ir risinājuši eksperti projekta “Kompetenču pieeja mācību saturā” ietvaros, veidojot gan jaunas sasniedzamo rezultātu grupas, gan jaunus programmu paraugus un demonstrējot, kā soli pa solim skolēns pats veido savu saturu katrā tematā. (Avotiņa, 2020) Skolotājs ir procesa vadītājs, bet neietekmē skolēnu domas, nevērtē pasaules uzskatu un identitātes izpaušmes. Te nonākam līdz formas jautājumiem.

Nozīmīgākais faktors procesā arvien ir bijis vērtējums. Gan formatīvs, gan summatīvs – kaut arī otrajam arvien bijusi lielāka loma. Reformas nostādne paredz izmaiņas šajās formālo vērtējumu proporcijās, plānojot arvien lielāku nozīmi formatīvajiem kritērijiem, ieskaitot skolēnu pašu darbību savu snieguma līmeņu pārbaudē. Līdz šim skolotāji bija gribējuši nodarboties ar procesa un realizācijas analīzi, bet laika un motivācijas dēļ objektīvi nenodarbojās. Vienīgais, kas ir bijis jāveic obligāti, ir gala vērtējumu – atzīmju – analīze. Tomēr svarīgāka par to ir realizācijas procesu ietekmējošo faktoru analīze, kā arī attiecīgu secinājumu ieguve un atbilstošu izmaiņu veikšana. Skolēna pašnovērtējums un darbības analīze retos gadījumos ir pašsaprotama,

regulāra vai mērķtiecīga. Bet tas ir vienīgais ceļš, kā nonākt pie mērķa, kas nav tikai atzīme. Līdz ar to skolēncentrētu mācību modelēšanai ir jāklūst par nozīmīgu faktoru. Īpaši tas attiecas uz sociālo un humanitāro mācību jomām, kurās, kā jau iepriekš piemēros noskaidrots, ir lielas satura subjektīvas interpretācijas iespējas. Tātad līdzās detalizēti izstrādātam teorētiskajam saturam primārais kvalitātes rādītājs tomēr ir realizācijas veids – procesa formas raksturs.

Secinājums – mākslas vēstures satura apguvē būtiska ir stila izpratne, kas ir formas un satura vienība. Lai izprastu stilu galvenās vizuālās pazīmes, ir jāpēta izteiksmes līdzekļi un to kombināciju ietekme uz gala rezultātu – kompozīciju. Lai šādas darbības nekļūtu par formālu paņēmienu, ieteicams izvēlēties piemērus no mazāk zināmiem mākslas darbiem. Tas mācību procesā ļauj izvairīties no vispārīnātiem priekšstatiem un stereotipiskām frāzēm par ļoti populāriem mākslas darbiem. Tā radušies pārāk brīvi, klišejski un vispārīnāti priekšstati, kas vājina redzes uzmanību. Unikālu kolekciju, gandrīz pusmiljonu – 406 000 mākslas darbu attēlu, piedāvā Ņujorkas Metropolitēna mākslas muzejs. Tā ir publiski pieejama, lietojama, nepārkāpjot autortiesības, un ļoti augstā kvalitātē ieskenēta, līdz ar to kļūst iespējama arī detaļu pētīšana. (*The Met Collection*)

8.2. Mākslas darbs satura un formas vienībā, stilu kontekstā

Romānika

Agrie viduslaiki Rietumeiropā ir sarežģīts laikmets, kas aptver gandrīz 500 gadu. Tajos izveidojas Eiropas valstis, nostiprinās kristietība, Kārļa Lielā valdīšanas laikā tiek pievērsta liela uzmanība izglītībai un sociālekonomiskām problēmām, un kā virsotne visam – romānika kā pirmā liecība par kompaktu un vienotu garīgu ideālu un tā iemiesojumu mākslas darbos. Romānikas nozīmi iespējams pamatot ar trim argumentiem.

Pirmais arguments – tieši no romānikas laika var sākt runāt par tādu Eiropu, kādu mēs to pazīstam, – kā pašsaprotamu vizuālu simbolu. Otrais varētu būt tas, ka, lai arī visai nosacīti, tomēr varam svinēt šā laikmeta tūkstošgadu jubileju, jo tā uzplaukums attiecas uz 11. gadsimta sākumu. Un trešais arguments – mūsdienu plurālisma, atšķirīgo indivīdu un demokrātiskās daudzības apstākļos sākam arvien nopietnāk ilgoties pēc miera un harmonijas jeb, runājot viduslaiku valodā, – pēc dievišķās ģeometrijas.

Romānika ir pirmais stils kristīgās Eiropas kultūrā laikā no 10. līdz 12. gadsimtam, kad notiek aktīva svētceļnieku kustība un ir pašsaprotama krusta karu ideja. Kaut arī reliģiskā vienotība, 1054. gadā kristīgajai pasaulei sašķēloties Rietumu un Austrumu kristīgajā Baznīcā, ir zudusi, Rietumu Baznīcai tas ir labs stimuls vēl vairāk koncentrēties kopīgiem mērķiem, saliedēties un stiprināt savu pārliecību. Mākslai šajā darbā tiek piešķirts ļoti ievērojams un oficiāli formulēts uzdevums – tai jāklūst par analfabētu evaņģēliju, t. i., uzskatāmi jāpauž kristīgā mācība un jāapgaismo lasītnepratēji (par tādiem tiek uzskatīti visi latīniski nelasošie). Cilvēku prātu *iluminēšana* (latīņu *illuminator* – ‘apgaismotājs’) notiek ļoti aktīvi – vizuāli izteiksmīgi un skaidri. Gluži kā Senajā Ēģiptē skaidri nolasāms attēls kalpo drīzāk par pašsaprotamu garīgu (nerezamu) tēlu simbolu nekā par redzamā atveidu. Analizējot tikai skaidri redzamo un nepārzinot

laikmeta identitātes būtību, tieši tā tas ir. Varbūt nespēja veltīt vairāk laika neredzamo lietu būtības izpētei arī mūsdienās ir lielākā mākslas uztveres problēma. Šodien to var attaisnot ar laika trūkumu, bet toreiz tam attaisnojuma nav – Baznīcas organizācija kā speciāla institūcija dara visu, lai katra prāts tiktu apgaismots.

Romānika ir stils, kuram raksturīga vienota un kompakta izpausme visos mākslas veidos – arhitektūrā, tēlniecībā, glezniecībā un grāmatu miniatūrās – grafikas dizainā. Pat mūzika šajā laikā demonstrē absolūtu pakļaušanos vienotai idejai – dziedāšana unisonā ir tās galvenā pazīme. Arī romānikas arhitektūrai raksturīgas monumentālas, smagnējas, pat masīvas formas, un to svarīgākā ārējā pazīme ir pusloka velve – klasisks konstrukcijas elements, kas kā stila racionālā būtība tiek pārņemts no antīkās Romas un perfekti savijas, kaut arī sākumā visai eklektiskā, tomēr vēlākajos gadsimtos pilnīgi nedalāmā vienībā ar fantastiskiem, tēlainiem un naturālistiskiem seno ķeltu un ģermāņu cilšu ornamentāli mitoloģiskiem motīviem. Šī šķietami nesavienojamo izpausmju kompakta vienība iekļauj sevī veselu asociāciju virkni – par pasaulīgā un dievišķā, par sievišķā un vīrišķā, par racionālā un iracionālā nedalāmo vienību. Līnijas skaidrība un tīra, lokāla krāsa, deformētas proporcijas un kustību dinamika, divdimensionāla, joslu kompozīcija un statisks miers, kuru pasvītro un izceļ atsevišķas dominantes – celtniecībā torņi, bet rokrakstu grāmatās – iniciāļi.

Romānikas stila svarīga pazīme ir ārkārtīgi plaša akmens celtniecība. Arhitektūra kļūst par dominējošo, tā nosaka arī visu pārējo mākslas veidu stilistisko pazīmju kopumu. Galvenais celtniecības objekts ir klostera komplekss, kuram raksturīgs funkcionāls ēku izvietojums, vienkārša un saprotama celtnu struktūra, loģiska formu un funkciju saderība, lietišķa skaidrība un harmoniska, līdzsvarota veselā un daļu proporcionalitāte. Katra celtnē un katra detaļā uzskatāmi un pārliecinoši pilda savu funkciju. Nekādas koķetērijas, ja nu vienīgi atsevišķās, skulpturālās detaļās – ieejas portālos – timpanonu (frontona vidējā plakne) un arhivoltu (profilēts, ornamentēts arkas loks) ciļņos, kolonnu kapiteļos un dzegās. Ģeometriskā skaidrība un proporcionālais līdzsvars pauž visam pāri stāvošo pārliecību par pasaules uzbūves nemainīgo matemātiku.

Gotika

Pēc vēsturisku dokumentu atstātām ziņām, tas ir stils, kas valda Eiropas arhitektūrā no 12. līdz 16. gadsimtam. Tas ir pārspilējumu, šausminošu vīziju, grotesku pārpilns stils, kuru bieži pretstata Itālijas renesansei kā *tīrā skaistuma* aizrautīgai meklētājai. Šī pretstatījuma aizsācējs ir itālis, mākslinieku biogrāfiju autors Džordžo Vazari (*Giorgio Vasari*, 1511–1574). Viņa vārdi ir tik pārliecinoši, ka tiek atkārtoti neskaitāmās publikācijās jau 450 gadu, un, kaut arī Itālijā ir ne mazums gotikas liecību, šeit parādās kāda globāla pretruna – tā, kura mulsina stilu pētniekus, jo ir vispārzināms, ka Eiropas kultūras saknes jāmeklē antīkajā estētikā (Vasari, 1550/2008). Bet tieši gotiku, kas pirmā visā savā krāšņumā demonstrē romānikā tapušās Eiropas varenību, itāļi esot nosaukuši par nebaudāmu barbaru mākslu, kurai viss skaistais un harmoniskais esot svešs. Lai saprastu un noskaidrotu šo priekšstatu cēloņus, ir jālasa latīniski – viduslaiku oficiālajā valodā, kuras prašana viduslaikos nodrošināja kontaktu ar apkārtējās pasaules varenajiem.

Mūsdienās lasīt latīniski atkal ir svarīgi, jo citādi grūti jāstrādā, lai Umberto Eko (*Umberto Eco*, 1932–2016) varētu patiesi saprast (Eko, 2009).

Gotikā tāpat kā romānikā arhitektūra ir dominējošais mākslas veids. Arhitektūras pazīmes ir ļoti izteiksmīgas un vispārzināmas – tās ir smailarkas, ribu velves, greznas nervīras, masīvi saišķu pilāri, slaidi arkbutāni un monumentāli kontrforsī – bet zināms arī, ka gandrīz viss nosauktais jau bijis agrāk izmēģināts. Atliek secināt, ka šo paņēmieni lielā koncentrācija ir tas, kas nav patieci itāļiem. Viņu skatījumā tā ir absolūta profanācija, tāpēc jau tam tiek dots barbaru cilts vārds. Nekā no atturīgas harmonijas, dievišķa miera, vispārināta skaistuma esences un vēsas elegances. Viss gotikā ir pārspīlēts – formu deformācija, tēlu ekspresija, emociju kāpinājums, krāsu pārbagātība. Sienas, kuras ir tikai konstrukcijas karkasa pildījums, kļūst gandrīz par virtuālu robežu starp sakrālo un profāno, logi, kas pildīti ar vitrāžām, kalpo ne tikai gaismas plūsmai, bet arī simboliskai prāta apgaismošanai, telpa vairs nav patvēruma, bet gan noslēpumaina vide, un dievkalpojums vairs nav lūgšana unisonā, bet gan polifoniska mistērija.

Pirmo reizi šādu tik transcendentālu pazīmju kopums kā vienots veselums un loģiskas domas rezultāts parādās tieši gotikā. Atšķirībā no romānikas gotikā jau ir zināmi konkrētu arhitektu uzvārdi, kuru darbība ir radošas iztēles izpausme. Tie ir meistari, kuri pārvalda ēkas celtniecību, ir visu darbu uzraugi un vadītāji, viņi ir apguvuši ne tikai teoloģiju un latīņu valodu, bet labi pārzina arī akmeņkaļa, tēlnieka, mākslinieka, projektētāja un inženiera darba noslēpumus, kas balstīti uz *triangulācijas* jeb saistīto trijstūru sistēmu, ko mūsdienās pielieto ģeodēzisti. Tāda ēkas celtniecības pārraudzība ir būtisks jauninājums, un to realizē meistari, kurus sāk saukt par doktoriem.

Pieņemts uzskatīt, ka gotika dzimst senas benediktiešu abatijas dievnamā Sendenī, kuras pārbūves vadītājs ir abats Sižē (*Suger*, ap 1081–1151). Celtnes kora daļā izmantoti tehnoloģiski moderni telpas veidošanas paņēmieni. Tas ir patiesi *opus modernum* – moderns darbs. Turpmākajos simts gados gotika kļūst par māksliniecisku koncepciju, kas vienotā sintēzē aptver visus mākslas veidus, sabiedrības dzīvi un ietekmē pat modi. Tās īpašo nozīmi un fascinējošo mistiku spēj novērtēt īpaši Francijas, Vācijas un Anglijas sabiedrība. Svarīgi ir akcentēt precīzu ģeometrisku formu, katras detaļas uzdevumu un vienota mērķa eksistenci. Gotiskā katedrāle ir pilsētu varenības un bagātības ekvivalents (piemēram, viduslaiku Rīgas varenības simbols ir Sv. Pētera baznīca) un iemieso visu iepriekšminēto – konkrēto un simbolisko – jēdzienu kopsommu.

Gotiskās celtnes ķermenis kļūst par saistītas sistēmas kodolu – karkasu, kas kā skelets satur ēkas konstrukciju un nodrošina tās elastīgo stabilitāti, bet lielie, vitrāžām pildītie logi – par dvēseles spoguļi, noslēpumainu gudrību glabātāju. Reālā gaisma, kas ieplūst caur krāsainajiem vitrāžu stikliem, iegūst dievišķu saturu, nozīmi, jēgu un vērtību. Konstrukcijas galvenie elementi, kas pilda balsta funkcijas, izskatās pēc smalka mežģīņu pinuma un rada redzes ilūziju par fantastisku lidojumu, kas atbalsojas ikviena grēcinieka dvēselē kā Dieva pieskāriens un garīgs atvieglojums.

Celtne simbolizē Dieva radīto pasauli un demonstrē materiālu un garīgu spēku pretdarbību – smagās akmens velves, kas pakļautas zemes gravitācijai, bet spēj radīt iespaidu, ka viss atrodas lidojumā – dažus metrus virs grēcīgās zemes. Tas ļauj redzēt neredzamo un redzētajam ticēt.

Renesanse

Renesanse ir stils Rietumeiropā, kas dzimst Itālijā 13. gadsimta beigās, veidojas un briest 14. gadsimtā (to sauc par protorenesansi), no stilistiskās tīrības viedokļa piedzīvo labākos laikus 15. gadsimta Florencē (kvatrocento), bet augstākais periods ir dižrenesanse 16. gadsimta pirmajā trešdaļā. Citviet Eiropā hronoloģija un uzplaukuma gadi nedaudz atšķiras, ir vairāk saistīti ar konkrētu mākslinieku personībām, viņu talantu un izgudrojumiem.

Svarīgākā iezīme, kas līdz tam it kā neeksistē, ir fantastiski daudz konkrētu, pašpārliecinātu, izglītotu cilvēku, no kuriem katrs bijis gan mākslinieks, gan zinātnieks, gan filozofs. Viņi rada jaunas teorijas, tulko, apkopo un interpretē senās atziņas, raksta un dzejo, glezno un būvē, pēta dabas parādības, mēģina saprast pasaules uzbūvi un pārvērtēt iepriekšējo laikmetu nospraustās cilvēka spēju robežas. Daudz plašāk nekā iepriekš līdzās reliģiskai literatūrai tiek izdota laicīgā – tās ir vēstures, hronikas, kartes, astronomijas un medicīnas enciklopēdijas, celtniecības rokasgrāmatas, dzeja un pat autobiogrāfijas. Kaut arī florencieši Dante un Džoto drīzāk ir viduslaiku radītas pērles, viņi ir kā dižkoki, kuru augļus vēl mūsdienās varam baudīt.

Izcilu personību kopums ir viena no pazīmēm, kas nosaka indivīda īpašo vērtību renesansē. Katra indivīda darbība kļūst par nozīmīgu nacionālu ieguvumu – viņa pašapziņa ceļas, viņš ir gatavs ne tikai morāli atbildēt par saviem darbiem, bet arī praktiski tos parakstīt. Pilnīgi izmainās attieksme pret autorību – katra lieta ir kāda konkrēta meistara darināta, un to novērtējums bieži vien ir atkarīgs no vārda, kādu tā nes. 16. gadsimtā šī situācija sasniedz pakāpi, kas jau līdzinās mūsdienām, kad esam gatavi *maksāt par vārdu*. Mūsdienās nereti tas ir tikai zīmols, taču renesanses laikā tā ir absolūtas kvalitātes un unikālas meistarības garantija. Mikelandželo un Leonardo da Vinči jau varēja neparakstīt savus darbus – tos visi pazīst, un speciāls novērtējums tiem nav nepieciešams. Kā pierādījums tam ir Francijas karaļa vēlme padarīt slavenu arī savu zemi, uzaicinot Leonardo dzīvot un strādāt savā galmā.

Mākslā atdzimst interese par antīkajiem šedevriem, tie tiek vērtēti, svērti un mērīti ar jaunu mērauklu. Harmonijas meklējumos uz Romu dodas Brunelleski, lai personīgi uzmērītu un zīmētu antīkos pieminekļus, meklējot harmonijas noslēpumus matemātiskās formulās. Donatello, atsaucoties uz Grieķijas klasikas perioda autora Polikleita kanoniem, sāk slavināt cilvēka ķermeni kā visas dailes iemiesojumu – pirmo reizi pēc tūkstoš gadu pārtraukuma atveidojot kailu ķermeni. Un tam visam ir konkrēts mērķis, kas atšķiras no viduslaiku mākslā esošā – renesanses sapnis ir pierādīt cilvēkam, ka paradīze ir zemes virsū un Dieva līdzība ir iemiesota ikvienā. Tiecoties pēc tik cēla mērķa, tiek pārspīlēta cilvēka loma un viņa patiesā daba reti atrod savu atveidu cēlajos, ideālas harmonijas piesātinātajos mākslas darbos. Vismaz Itālijā tā tas ir (atšķirībā no ziemeļnieciski nežēlīgā Hieronīma Bosa, kurš īsti kareivīgā garā ar mākslas palīdzību mēģina cilvēkus atgriezt no grēkiem). Vispārinājums un līdzsvarota, ritmiska harmonija ir Itālijas mākslas darbu saturs – gan sižeta, gan formas nozīmē. Realitāte ienāk tikai tur, kur to ielaiž, – sīkās, smalkās detaļās, sajūtu un žestu niansēs vai arī fanātiskā vēlmē izzināt pasaules uzbūves noslēpumus, piemēram, neskatoties uz aizliegumu nodarboties ar liķu sekciju, zvaigžņu pētīšanu un mēģinājumiem atklāt jaunas zemes, lai sastādītu maksimāli pilnīgas kartes. Kurš gan mūsdienās

būtu gatavs baznīcas pagrabos sveces gaismā preparēt liķus, kā to esot darījis Leonardo da Vinči, 28 gadus strādāt pie vienām durvīm kā Lorenco Giberti vai veltīt savu veselību un personīgo dzīvi, lai viens pats vairākus gadus apgleznotu 500 kvadrātmetrus griestu plaknes, visu nopelnīto naudu sūtot vecākiem iztikšanai, kā Mikelandželo.

Neparastu faktu un pārsteidzošas kvalitātes mākslas darbu renesanses laikā ir radīts tūkstošiem, par tiem ir sarakstīti simtiem tūkstošu grāmatu, un cilvēki nebeidz par tiem sajūsmināties.

Baroks

Jaunie laiki sākas kā nemieru, bargu pārbaudījumu un bezgalīgu karu laiks. Cīņa par varu Eiropā turpinās, reliģiskā vienotība ir zaudēta, bet ekonomikas procesi kļūst neprognozējami jaunatklāto zemju un no turienes plūstošo bagātību dēļ. Cilvēka dzīvības vērtība kļūst niecīga, bet viņa vieta pasaulē no centra strauji pārvietojas uz perifēriju. Renesanses antropocentrismu jeb pārliecību, ka cilvēks ir pasaules centrs un sava likteņa noteicējs, nomaina apziņa, ka pasaule ir liela, draudīga un neizzināma, ka cilvēks nespēj savu likteni ietekmēt un ka svarīgāka par visu ir organiska ieaugšana dabiskajā daudzveidībā. Vēlme izziņāt Visumu, atrast loģisku pamatojumu cilvēka eksistences brīnumam noved pie jauna – heliocentriskā pasaules uzskata. Ir jāatklāj Visuma funkciju loģiskās sakarības. Jaunais laikmets to mēģina darīt ar matemātiskas izziņas metodēm, ticot, ka dievišķajai ģeometrijai ir iespējams atrast noslēpuma kodu. Viens no precīzo dabaszinātņu pamatlicējiem, Johans Keplers (1571–1630), publicē savu pētījumu apkopojumu ar nosaukumu, kas faktiski izsaka laikmeta jēgu: “Pasaules ģeometriskā, arhitektoniska, harmoniska, psiholoģiska, astronomiska harmonija piecās grāmatās ar pielikumu, kas satur kosmografisko noslēpumu”. Materiālā un garīgā duālisms vēl nav atzīts, cilvēks tic to savienojamības iespējai, tic Dievam, bet domā, ka Viņš ir saprāta sakopojums. Nostiprinās pārliecība, ka estētiskā harmonija jāpārbauda ar algebras palīdzību. Šķiet, tieši tādēļ viss kļūst tik sarežģīts – cilvēkam atkal ir pilnas rokas darba.

Džordāno Bruno, Nikolajs Koperniks, Galileo Galilejs, Renē Dekarts, Īzaks Ņūtons, Frānsiss Bēkons – šie uzvārdi komentē visu iepriekš minēto. Cilvēks ierauga pasauli jaunām acīm, izmainās cilvēka un Visuma attiecības, sākas dialogs, kas turpinās līdz mūsdienām. Pasaules aina kļūst par bezgalīgi mainīgu lielumu sintēzi. Estētiskais kanons izmainās – vispārinātu ideālu, stabilitāti un mieru, kas bija raksturīgs renesansei un ko būtu tik viegli pārbaudīt ar matemātikas teoriju palīdzību, tagad nomaina ekstravaganta, pat draudīga kustība, bezgalīga transformācija un neprognozējamas, ekstāzes izsauktas kontrastainas emocijas.

Laikmeta kopīgās iezīmes materializējas mākslas tēlos un kļūst par vienotu stilistisku sistēmu, ko pieņemts dēvēt par baroku. Tulkojumā šis vārds jau izsaka stila būtību – tas ir neparasts un dīvains. Tas ir stils, kas dzimst Itālijā 16. gadsimta beigās, ietekmē un pārņem visus mākslas veidus, bet 17. gadsimtā iekaro Eiropu. Tā svarīgākie izplatītāji un arī pasūtītāji ir Romas Katoļu baznīca un jaundibinātais jezuītu ordenis. Stilistiskās iezīmes ir dinamika, ekspresija, kontrasti, kas izpaužas ļoti daudzveidīgi un emocionāli, ietekmē gan sižetus, gan mākslas izteiksmes līdzekļus. Baroks ir sintēzes stils, kurā arhitektūra nereti pārņem tēlniecības funkcijas, dekoratīvie elementi emocionāli demonstrē šķietamu arhitektonisku funkciju, bet glezniecība nereti vizuāli

izjauc ēkas konstrukciju. Tas tiek panākts tik meistarīgi, ka šķiet pilnīgi neapstrīdams fakts, un tikai reizēm skatītājs pārsteigts konstatē, ka redzamais ir tikai šķitums. Visi izteiksmes līdzekļi tiek pakļauti vienotai idejai un labprātīgi ziedo sev vien raksturīgās iezīmes kopīgās idejas vārdā. Šai mākslai raksturīga emocionalitāte (Rubenss “Leikipa meitu nolaupīšana”), spožums (Sv. Pētera katedrāle, Versaļa), izteikta gaismēna (Karavadžo, Vermērs, Rembrants), reliģiska ekstāze (Bernīni “Sv. Terēzes ekstāze”), iluzorisms (Gauli “Il Džezu interjers”) un dabiskums (Halsa portreti, Hedas klusās dabas un Stena sadzīves ainas). Māksliniekam jāpanāk, lai cilvēka roku darinātais šķistu dabisks un lai šķitumu būtu iespējams sajaukt ar īstenību. Jāpanāk, lai skatītājs kļūst par aktieri šajā stihiju spēlē, kurā mākslinieks ir virtuozs iluzionists, bet viņa ģenialitātes noslēpums ir tikpat neizzināms, cik matemātiski pierādāms.

Tādi paņēmieni tiek izmantoti ne tikai tēlotājmākslā, bet arī lietišķajā mākslā – piemēram, mēbelēs vai citos interjera priekšmetos. Itālijas baroka krēsls drīzāk atgādina krāšņu skulptūru, bet sienu plaknes starp spoguļiem – mistisku augu džungļus.

Izcila mākslas priekšmetu kolekcija ir saglabājusies arī Latvijā Rundāles pils muzejā, kur augstā kvalitātē pārstāvēti visu mākslas veidu baroka stila paraugi. Dažādi priekšmeti, lustras, mēbeles, porcelāns – viss kompleksi, ideāli atbilstošā interjerā liecina par šī spožā un pretrunīgā laikmeta cilvēku – emocionālu valdnieku, pašaižiedzīgu zinātnieku, rūpīgu pētnieku, kolekcionāru, par viņa estētisko gaumi un sabiedrības noteikto modi. Tā parādās visā – tērpos, mūzikā, cilvēku uzvedībā, literatūrā un pat tajā, kas un kā jālasa. (Lancmanis, 2017)

Klasicisms

Klasicisms ir piektais stils Eiropas mākslas vēsturē. Tā kopsaucējs un paraugs ir antīkās senatnes ideāli, kuru aktualitāte gandrīz nekad nav zudusi, bet īpaši iemīļoti tie atkal kļūst 17. gadsimta beigās. Līdz pat 19. gadsimta sākumam klasicisma ietekme ir ļoti liela. To pastiprina dažādi vēsturiski un kultūrvēsturiski notikumi. Klasicisma hronoloģiskās robežas ir visai nosacītas, tas visai organiski izaug no renesanses. Tai radoši transformējoties, par spēcīgu estētisko sistēmu kļūst baroks, bet ideālā atturība un renesanses harmonija eksistē paralēli gandrīz nemainīga ideāla formā visu 17. gadsimtu. Attiecībā uz 18. gadsimta otro pusi estētiski līdzīgu formu un harmonijas kanoni veido stilistisko kopību, ko mēdzam saukt par neoklasicismu. To ļoti spēcīgi ietekmē antīko mākslas darbu reāla popularitāte, zinātniska interese par tiem un to profesionāla pētniecība. Līdz ar to it kā līdzīgās stilistiskās pazīmes saplūst vienotā spēcīgā straumē, kas turpinājumā nemanot pāraug vēsturisko stilu eklektikā un ir aktuālas līdz pat mūsdienām.

Šī stila svarīgākais mākslas veids atkal ir arhitektūra. Sākas grandioza būvēšanās aktivitāte, kas salīdzināma vien ar to, kas notiek Eiropā 19. un 20. gadsimta mijā. Nevēlēdamies klaji atbalstīt iepriekšējo laikmetu, arhitekti atrod drošu un pārliecinošu atbalstu antīkās mākslas principos. Mērot un pārmērot antīkos paraugus, izveidojas jauns harmonijas kodekss, bet lielais pieprasījums izraisa to, ka zināmi pamatprincipi kļūst par modes kliezdienu.

Kā kopsaucējus šeit var minēt harmonisku matemātisku attiecību principus, simetriju, stabilitāti un autoru pašpārliecību par vienīgo pareizo estētiku. To vajag paust ne tikai cilvēkam, kas vēlas dzīvē kaut ko sasniegt, to vajag paust viņa stājam, tērpiem, mēbelēm, telpām un pat

grāmatām, kas tagad kļūst par modernā cilvēka bagātības un izglītības liecību. Arī tām jābūt skaistām, labi lasāmām un ērti lietojamām, bet to saturam jāatbilst jaunajam laikmetam.

Arhitektūrā tas izpaužas visprecīzāk. Par iedvesmas avotu kalpo Itālijas renesanses arhitekta Andrea Palladio (*Andrea Palladio*, 1518–1580) veiktie pētījumi un izstrādātie principi (kas savukārt aktualizē Vitrūvija principus). To pamatā ir kompakta loģika un ideālas proporcijas, ko pasvītro klasiskā grieķu ordera kolonnas. Palladio izstrādātie principi, kas kļūst īpaši aktuāli pēc viņa darba “Četras grāmatas par arhitektūru” atkārtotiem izdevumiem 16. gadsimta beigās, ietekmē visu turpmāko arhitektūru – kļūst populāri 18. gadsimta Anglijā un pēc tam arī daudzās citās Eiropas pilsētās, tai skaitā Krievijā, Amerikā un arī Latvijā. Piemēram, izcils klasicisma paraugs ir Mežotnes pils, un īpaši Kupola zāle. Tās arhitekts ir Ādams Berlics (1753–1837), kurš Džakomo Kvarengi ietekmē projektē arī Kazdangas, Elejas un citas pilis, bet Durbes muižas kungu māja vairāk nekā jebkura cita izceļ Berlica individualitāti un personisko pieeju antīko formu pasaulei. Fasādes galvenais akcents gandrīz arvien ir jonisko kolonnu portiks, bet detaļās izmantoti citi klasicismam raksturīgi elementi – metālkalumi, meandra joslas un logu sandriki (dekoratīvas detaļas virs logailām frontonu formā). Iekštelpās barokam raksturīgās reprezentācijas anfilādes nomainīja koridoru princips, kas bija loģiskāks un piemērotāks dzīvošanai. (Zilgalvis, 2000) Izmainās arī pils apkārtnē – formālos ģeometriskos stādījumus nomaina apgaismības estētikai atbilstoša plaša, brīva un dabiska angļu tipa ainavu parka zona. Kaut arī klasicisms Latvijas arhitektūrā ir visai spilgts, tomēr ir jāatceras tā avoti (antīkā Grieķija) un ceļš cauri Romai uz Rietumeiropu no renesanses Venēcijā līdz 18. gadsimtam Londonā un pat 19. gadsimtam Ziemeļeiropas pērlē Pēterburgā. Stila veiksmes un noturības pamatā ir tā loģiskums, pieejamība, demokrātisms. Līdz pat mūsdienām cilvēku priekšstatos ir dzīvas klasicisma harmoniskās, atturīgās formas, elegantie dekori, un, šķiet, pat priekšstats par pili ir balstīts tieši uz šo estētisko formulu.

Glezniecībā veidojas līdzīga situācija. Liela nozīme ideālu formālajā izveidē ir antīkās pasaules morālei. Arheoloģiskie izrakumi un publikācijas atmodina interesi par Cicerona, Vergīlija un Plīnija tekstiem. Mākslā parādās sižeti, kas baroka māksliniekiem būtu likušie sveši, īpaši savas moralizējošās pamācības dēļ – augstsirdīga morāle, neiebiedējama drosme, vēsa pašreizējā – nekādu īpašu pārdzīvojumu. Sižetos attēlotās personas darbojas lēni un mierīgi, kā pozējot, cilvēki atgādina neatkarīgu un spēcīgu raksturu vadītus dievu sūtņus. Romantiski noskaņoti vērotāji reizēm šos tēlus sauc par sasalušām skulptūrām. Nekad vēl tik skaidram un literāram stāstījumam glezniecībā nav bijusi tāda nozīme. Īpaša loma klasicisma glezniecībā ir diviem lieliem franču māksliniekiem – Nikolā Pusēnam (1594–1665), kuram Roma kļūst par otro dzimteni, un Žakam Luijam Davidam (1748–1825), Romas varas, spožuma un ideālu paudējam mākslas darbos. Abus vieno pārliecība par mākslas ētiskās funkcijas prioritāti, antīko sižetu izvēle, spēja ielikt tajos savam laikam aktuālo heroisko ideālu. Viņu mākslas darbs ir kā fabula ar morālu pamācību, kas atklājas perfektā, lineārā un centriski stabilā kompozīcijā. Šiem mākslas darbiem raksturīgs tēlnieciski ideālas formas modelējums, smalku detaļu precizitāte un renesansei, īpaši Rafaēlam, raksturīgais lokālo krāsu kolorīts. Tēlniecībā antīko paraugu ietekme ir vēl spēcīgāka un tiešāka, īpaši 18. gadsimta sākumā, kad lielu interesi izraisa arheoloģiskie

izrakumi Romā. Arvien jauni un jauni atradumi dod materiālu sistemātiskai pētniecībai. Lielie Eiropas monarhi ir ārkārtīgi dedzīgi senlietu kolekcionāri, un mākslas darbi kļūst pieejami daudz plašākai sabiedrībai. Ceļojums uz Romu tiek uzskatīts gandrīz vai par svētceļojumu – tas ir absolūti nepieciešams ne tikai mākslinieka izglītībā, bet arī svarīgs kolekcionāram un mākslas darbu pasūtītājam. Īpaša loma antīko ideālu atdzimšanā ir Francijas akadēmijas filiāles nodibināšanai Romā 1666. gadā, kas kļūst par neoklasicistu centru un dod iespēju māksliniekiem studēt antīkos paraugus to oriģinālajā vidē. 18. gadsimta vidū sākas sistemātiski arheoloģiskie izrakumi arī Pompejos un Herkulānā. Arhitekti zīmē, kopē, uzmēra, tiek izdotas gravīru grāmatas, dibinātas arheologu amatieru biedrības un klubi antīkās kultūras studēšanai. Aktīva interese sākas arī par Seno Grieķiju, bet Roma kļūst par 18. gadsimta Eiropas kultūras svēto pilsētu Meku, gluži tāpat kā 19. gadsimtā tā ir Parīze, bet 20. gadsimta otrajā pusē Ņujorka. Izglītotu ceļotāju kļūst arvien vairāk, bet – kur pieprasījums, tur piedāvājums – sākas masveida kopiju un atdarinājumu izgatavošana. Tomēr rezultāts ir pozitīvs – ļoti īsā laikā Eiropas sabiedrība iepazīstas ar *senatnes tirgotāju* piedāvāto lietu burvību. Sākas to profesionāla vērtēšana un pētniecība. No 1755. gada Romā strādā modernās mākslas zinātnes pamatlicējs vācietis Johans Joahims Vinkelmanis (*Johann Joachim Winckelmann*, 1717–1768), kura publikācijas kļūst par svarīgu neoklasicistu iedvesmas avotu. 1764. gadā iznāk viņa grāmata “Seno laiku mākslas vēsture”, kuras galvenā tēze ir, ka mākslai jābūt sava laika gara izteicējai un ka labākais paraugs tam vēsturē ir antīkā senatne.

Īpaša vieta antīko ideālu atdzimšanai tēlniecībā ir vairākiem izciliem māksliniekiem, kuri nereti ierodas Romā, lielā baroka meistara Bernīni gara fascinēti, bet kļūst par kaismīgiem neoklasicistiem. Itālis Antonio Kanova (*Antonio Canova*, 1757–1822), studējot Francijas akadēmijas filiālē Romā, apgūst senās tēlniecības noslēpumus un kļūst par ievērojamāko un pieprasītāko mākslinieku visos Eiropas karaļņamos. Viņam tiek pasūtīti neskaitāmi reprezentācijas portreti un apbedījumu noformējumi, bet 1802. gadā Napoleons uzaicina viņu uz Parīzi – lai slavenākais pasaules mākslinieks darinātu viņa portretu.

Mūžīgā skaistuma un ideālās harmonijas noslēpumi ir zināmi arī Bertelam Torvaldsenam (*Bertel Thorvaldsen*, 1770–1844), Kopenhāgenas Karaliskās akadēmijas stipendiātam, kurš ierodas Romā un kļūst par Kanovas izsmalcinātā stila sekotāju. Viņu interesē varonīgās Grieķijas senatne, Trojas karš, Aleksandra Lielā karagājieni. Izmantojot Feidija (*Pheidias*, 480–430 pirms Kr.) ģeniālās mākslas pamatprincipus, Torvaldsens rada sava laikmeta ideālu piepildītu mākslu, kas jau pāraug neoklasicisma stilistiskās robežas.

Līdzīgas tendences un estētiskie kanoni izveidojas arī visos pārējos mākslas veidos. Klasiskās proporcijas pārņem interjeru, dekora elementi atgādina Pompeju namu gleznojumus, keramikas un porcelāna rūpniecībā tiek pārņemtas sengrieķu keramikas formas. Trauki, kas kalpo ne tikai ikdienišķai galda kultūrai, tiek izmantoti gan kā arhitektūras dekors, gan parku un kapu skulptūrās un tiek rotāti atbilstoši senajām tradīcijām. Tie ir smalki seno mitoloģisko sižetu atveidojumi ciļņos. Par iemīļotu rotājuma motīvu kļūst kamejas un ziedu vītnes, bet dekoratīvās mākslas kolorīts ir ieguvis atturīgu eleganci – par populārākajiem krāsu salikumiem tagad kļūst bālo, vēso toņu kombinācijas.

Kopsavilkums par pieciem stiliem Eiropas mākslā

Lai šādam vēsturiskam pārskatam būtu ne tikai faktoloģiski fascinējoša nozīme, bet arī saikne ar reālu mācību saturu, to nepieciešams ietērt izglītības mērķiem atbilstošā formā. Tāds pārskats nepieciešams, lai svarīgākais tiktu saglabāts apstākļos, kad hronoloģiskam un “obligātam” saturam vairs nav primāra nozīme. Bet tādām koncentrētām, īsam materiālam jābūt lietošanā (skolotāja zināšanu krātuvē) tāpat kā ceļu satiksmes zīmēm uz ceļa. Te atkal atgriezāties pie satura un formas jautājumiem. Saturs ir izklāstīts, tagad tam jāpiešķir forma, kas atbilst sasniedzamajiem rezultātiem, izglītības mērķiem un ir piemērota mācību procesam. 8.2. attēlā uzskaitīti pieci apskatītie stili un rindās zem nosaukuma definētas galvenās pazīmes. Tie ir mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi (1. rinda), ar kuriem tiek veidota konkrēta forma (2. rinda) ar noteiktām vizuālām pazīmēm (3. rinda). Tās, pārtopot no formas saturā, rada noteiktu emocionālo vēstījumu (4. rinda). Lai radītu savu darbu, tam nepieciešama ne tikai ideja, bet arī atbilstoša forma. Ar atbilstošu formu iespējams mērķtiecīgi veidot saturu.

Stils	Romānika	Gotika	Renesanse	Baroks	Klasicisms
1.	Lineārs, kvadrātisks	Krāsains, vertikāls	Simetrisks, telpisks	Diagonāls, kontrastains	Grafisks, matemātiski aprēķināms
2.	Dabisks materiāls, cilnis	Vitrāža, arhitektūras detaļas	Freska, orderis	Stājglezna, grafikas, sintēze	Celtne, dekors, apaļskulptūra
3.	Monohroms	Krāsains	Lokālās krāsas kolorīts	Tonāli niansēts kolorīts	Lineārs, gaišs
4.	Atturīgs, smagnējs, līdzsvarots	Emocionāls, mistisks, trausls	Vispārināts, ideāls	Temperamentīgs, ekspresīvs, iluzors	Mierīgs, elegants, harmonisks

8.2. attēls. Mākslas stilu galvenie kopsaucēji (A. Avotiņa)

Protams, paraugs ir tikai idejas atspoguļojums un katram mērķim to varētu veidot citādu. Tomēr, lai cik nosacīts tas būtu, ir skaidrs, ka šāda struktūra var tikt mērķtiecīgi izmantota kādas konkrētas idejas tapšanas laikā. Ja temata noteiktais un skolēna izvēlētais sižets ir par dziļiem pārdzīvojumiem un pilns emociju, tad nevajadzētu izvēlēties kā paraugu klasicisma vai renesanses mākslas principus. Šādu pārskatāmu struktūru var papildināt dažādos veidos un virzienos. Katram laukam var pievienot atbilstošus autorus, mākslas darbus (ne tikai no digitāliem resursiem, bet arī no personīgās pieredzes), tematus, idejas, faktus, konkrētus tehniskos līdzekļus un materiālus un, visbeidzot, skices savam jaunrades darbam. Vizuālās mākslas programmā

ir piedāvāts saturs, kas tiek atklāts 45 tematos. Katra posma un mācību gada ietvaros to secību var mainīt, bet to būs vieglāk realizēt, ja skolotājs būs skaidri izplānojis ceļa zīmes, modelējis situācijas un radījis formu, kas būs ideāla konkrētajiem apstākļiem. Jo arvien bijis tā, ka galvenais mācību saturs ir viss iepriekš radītais – neatkarīgi no tā, vai tas ir kritizējams (māca redzēt, domāt, pamatot), novecojis (attīsta kritisko domāšanu, attur no kļūdām, brīdina) vai arī vēl arvien pārsteidzošs (iedvesmo, izaicina, motivē). Bet forma tiek veidota arvien no jauna. Tāpēc arvien ir būtiski veidot pārskatāmas struktūras. Tās palīdz ieraudzīt kopsakarības, saprast būtisko un atcerēties galveno. Tā ir kā sava veida infografika – pārskats par stiliem, virzieniem, mākslas veidiem, žanriem, tehniskajiem paņēmieniem. Tas var būt noderīgi arī visai kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā jomai – priekšmetu satura saskaņošanai, sadarbības veicināšanai un personības pilnveidei.

8.3. Dažādu mākslas izteiksmes līdzekļu izmantojuma iespējas ideju izpaušmei laikmetīgajā mākslā

Jauna izaicinoša situācija mākslas pasaulē ir izveidojusies mūsdienās, postmodernisma periodam beidzoties, jeb mūsdienu laikmetīgās mākslas kontekstā. Laikmetīgā māksla ir dinamisks studiju lauks, kas sastāv no pētījumiem, prakses un publikas – skatītāju iesaistes. Tiek eksperimentēts ar dažādiem materiāliem un to kombinācijām, kur jaunākais radīšanas materiāls ir tehnoloģijas. Tiek pārkāptas tradicionālās robežas, un netiek meklēta konkrēta definīcija vārdam “māksla”.

Ja mācību process vizuālajā mākslā turpinās vidusskolā – kurss, ko iespējams iekļaut skolu programmās un piedāvāt, ir “Kultūra un māksla I (vizuālā māksla)”, – un tālāk vēl arī augstākā līmeņa kurss, tad jāveido tādi formas piedāvājumi, kas raksturīgi laikmetīgajai mākslai. Tās pirmā pazīme ir vairāku mākslas veidu integrācija, saplūsmē vienotā mērķī. Būtisks kļuvis viss – formāts, tehnika, skaņa, gaisma, vide un teksts. Šādi apstākļi likumsakarīgi nosaka to, ka arī mācību procesā ar to jāreķinās. Līdz ar to arī sasniedzamie rezultāti kļūst komplicētāki pēc formas un saturiski sarežģītāki, jo ir subjektīvi determinēti. Tālākās mācību darbības mērķis būtu sekmēt skolēnu individuālo radošo spēju un talantu pilnveidi vairākos vizuālās mākslas virzienos un attīstīt prasmi vizuāli izteikties, oriģināli un neatkarīgi domāt, pilnveidot estētisku jūtīgumu un kritiskās analīzes prasmes radošā praktiskā darbībā dažādās vizuāli plastiskās mākslas nozarēs (vairākos mākslas veidos un tehnikās un veicot radošā procesa padziļinātu izpēti).

To iespējams realizēt dažādos veidos. Viens, kas būtu visai objektīvi un plaši izmantojams, iekļauj sevī lielāka (piemēram, pusgada) projekta realizāciju. 8.3. attēlā piedāvāti pieci ieteicamie satura izvēles kombināciju varianti un astoņi temati (tie var būt ļoti dažādi, skolotāja izvēlēti, skolēnu ierosināti, no dažādiem mācību priekšmetiem, personīgām vai sabiedriskām aktualitātēm ņemti), tas ir minimālais skaits, lai ikvienam būtu brīva izvēle (pat tad, ja skolēnu skaits ir viens vai divi). Katram brīvi jāizvēlas četri no tiem, tos idejiski apvienojot un realizējot kā mērķtiecīgu radošu darbību ar kopēju ideju un vēstījumu.

Temati	1. variants	2. variants	3. variants	4. variants	5. variants
Identitāte	x			x	x
Laiks		x		x	
Atmiņas	x	x	x		x
Valoda	x			x	
Ķermenis		x	x		
Vieta	x		x		
Zinātne		x		x	x
Garīgums			x		x

8.3. attēls. Vizuālās mākslas projekta tematiskais – saturiskais – plāns (A. Avotiņa)

Atbilstoši saturiskajai izvēlei, kurai arvien jābūt primārai, seko formas izvēle. Šajā gadījumā tie ir mākslas veidi, tehnikas un paņēmieni, kuru kombinācijas var pastiprināt saturisko vēstījumu. Divdimensionālie mākslas veidi ir skicēšana, zīmēšana, grafika, gleznošana, un tie ir piemēroti satura elementiem, kas iezīmēti ar zaļgano toni.

- 1. Identitāte** – mākslas vēsturē, sociālajā komunikācijā, dažādībā, nacionālajā piederībā, konstruētās identitātes, postidentitāte.
- 2. Laiks** – izmaiņas laika uztverē, laiks un mākslas vēsture, laiks kā medijs, procesu māksla, laika struktūras.
- 3. Atmiņas** – atmiņu struktūra, emocionālās, vēsturiskās, vēstures attēlošanas stratēģijas.
- 4. Valoda** – vārdi un māksla, māksla un vārdi, valodu teorijas, valodas forma, mākslinieka grāmata, ikonogrāfija un simboli, attēls informācijas sabiedrībā.

Trīsdimensionālie mākslas veidi ir veidošana, tēlniecība, keramika, maketēšana, vides māksla, un tie ir piemēroti satura elementiem, kas iezīmēti ar dzeltenīgo toni.

- 5. Ķermenis** – figurālā māksla, ķermenis kā zīme, ķermeņa skaistums, ķermenis kā izteiksmes līdzeklis.
- 6. Vieta** – nozīme, vērtība, vēstures ietekme, atrašanās, telpa.
- 7. Zinātne** – biomāksla, zinātnes tehnoloģijas un māksla, zinātnes vizualizācija, zinātne un popkultūra.
- 8. Garīgums** – laime, skaistums, emocijas un pārdzīvojumi, reliģiskā ekspresija, sakrālais un profānais, garīgais sekulārajā, uztveres veidi, iztēle, manipulācija, mīlestība, nāve.

Literatūras saraksts

- Avotiņa, A. (2011) *Vidusskolēna kultūrkompetences veidošanās kultūras vēstures mācību procesā*. Rīga: LU.
- Avotiņa, A. (2020) *Vizuālās mākslas (1.–9. klasei) mācību priekšmeta programmas paraugs un tā izmantošana mācību procesā*. Vebinārs. 2020. gada 9. aprīlis. Pieejams: <https://www.youtube.com/watch?v=Mo5FeuAafgg&feature=youtu.be> [skatīts 11.05.2020.].

- Eko, U. (2009) *Skaistuma vēsture*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Heilbrunn Timeline of Art History*. The Metropolitan Museum of Art. Pieejams: <https://www.metmuseum.org/toah/chronology/> [skatīts 11.05.2020.].
- Lancmanis, I. (2017) *No gotikas līdz jūgendstilam*. Pieejams: https://rundale.net/?page_id=14226 [skatīts 11.05.2020.].
- The Met Collection*. Open Access Artworks. Pieejams: <https://www.metmuseum.org/art/collection> [skatīts 11.05.2020.].
- Vasari, G. (1550/2008) *Lives of the Most Eminent Painters, Sculptors and Architects*. Pieejams: <https://www.gutenberg.org/files/25326/25326-h/25326-h.htm> [skatīts 07.06.2020.].
- Vizuālā māksla 1.–9. klasei. Mācību priekšmeta programma. (2020) *Skola2030*. Mācību resursi. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/resources/329> [skatīts 11.05.2020.].
- Zilgalvis, J. (2000) *Latvijas pērles*. Rīga: AGB.

9. Ieskats vizuālās mākslas mācību metodikā

I. Irbe

9.1. Vizuālā darbība un radošā domāšana – materiāli, tehnikas un personības pašrealizācija

Radošās domāšanas attīstību sekmējoša darbība un eksperimenti ar dažādiem vizuālās mākslas materiāliem un tehnikām

Radošā darbība sākas ar ieceri (ideju), tad seko tās attīstība un realizācija. Vizuālā darbība un radošā domāšana ir savstarpēji cieši saistītas. Ierosme vizuālai darbībai var rasties spontāni, izvēloties kādu no vizuālās mākslas materiāliem vai tehnikām, tās izmēģinot. Vai arī otrādi – tā var rasties, piemēram, no vēlmes attēlot kaut ko, un tikai tad seko materiālu un tehniku izvēle, kas varētu šo ieceri piepildīt.

Radošās ieceres labākai īstenošanai un sekmīgam gala rezultātam ir vēlamas zināšanas un iemaņas darbā ar dažādiem materiāliem un tehnikām. Tās veidojas pakāpeniski, un to attīstībai ir jābūt mērķtiecīgi virzītai. Vizuālās mākslas materiālu un tehniku iepazīšanas process ir īstenojams, ievērojot principu – no vienkāršā uz sarežģīto, un tam ir jābūt saskaņotam un balstītam uz zināšanām par bērnu, pusaudžu un jauniešu vecuma īpatnībām. Pedagogam ir jāpiedāvā skolēna vecumam atbilstoši vizuālās mākslas materiāli un tādas tehnikas, kas skolēnam ir drošas un nekaitīgas. Tā, piemēram, pedagogs jaunāko klašu skolēniem var piedāvāt veidot darbus arī ar pirkstiņkrāsām, kuras nav kaitīgas un tāpēc ir paredzētas izmantošanai galvenokārt pirmskolā, bet noteikti būtu jāturpina pilnveidot guašas krāsu un akvareļglezniecības tehnikas un jāiepazīst darbs ar akrila krāsām. Vizuālās mākslas pedagogam ir labi jāpārzina materiāli un tehnikas un pašam jāprot ar tām strādāt, lai mērķtiecīgi vadītu audzēkņu radošo darbību visās vecuma grupās. Svarīgi, lai pedagogs būtu informēts par savu audzēkņu iegūto pieredzi vizuālajā mākslā. Piemēram, sākumskolas posmā ir būtiski, lai pedagogs ar audzēkņiem turpinātu un pilnveidotu tos eksperimentus ar vizuālās mākslas izteiksmes materiāliem un tehnikām, kas ir iesākti pirmskolas vecumā. Pretējā gadījumā skolas vecumā piedāvātas nepazīstamas vizuālās mākslas tehnikas un materiāli var izraisīt nedrošību, nepatiku un nevēlēšanos radoši darboties, jo iepriekš nav izveidojusies pieredze to lietošanā.

Vizuālās mākslas materiālu un tehniku pārzināšana un lietojums ir priekšnoteikums sekmīgai radošās ieceres realizācijai, radot mākslinieciski augstvērtīgu un izteiksmīgu darbu.

Apzinātai un pārdomātai vizuālās mākslas materiālu un tehniku izvēlei ir lielas priekšrocības, lai veiksmīgi piepildītu radošo ieceri un gūtu gandarījumu, bet ir nepieciešami arī jauni izmēģinājumi un eksperimenti, nebaidoties kļūdīties. Iegūtās iemaņas un prasmes darbā ar dažādiem vizuālās mākslas materiāliem un tehnikām palīdz attīstīt radošo domāšanu un realizēt savu personību.

Ideju ģenerēšana, iztēles un fantāzijas rosināšana mākslas darba tapšanas procesā

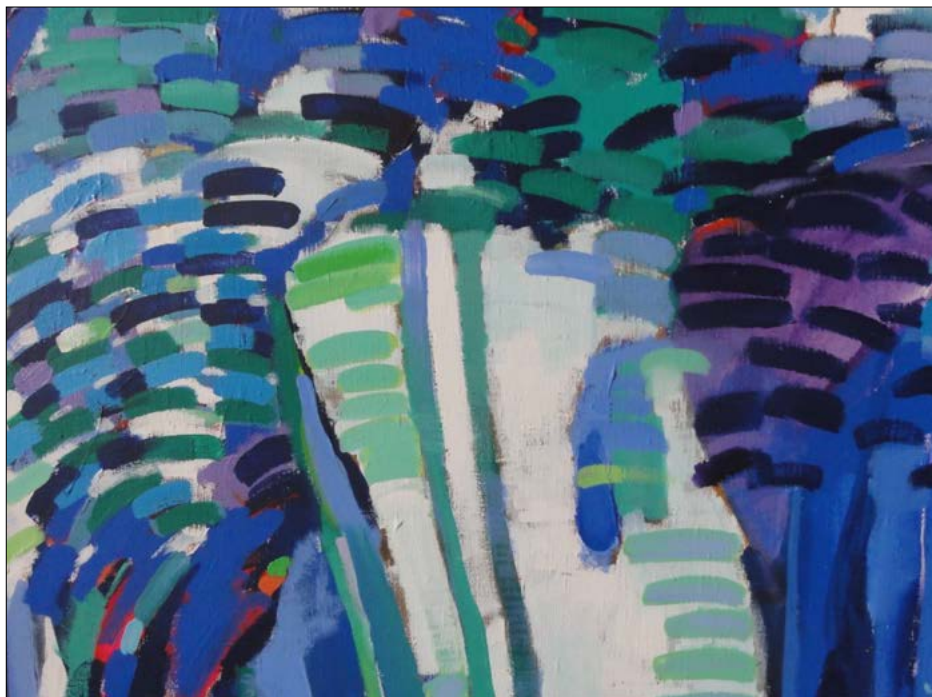
Viens no grūtākajiem un atbildīgākajiem posmiem radošās ieceres realizēšanā ir jaunu ideju piedāvājums. Iztēles un fantāzijas rosināšanai palīdz iespaidi, kas, piemēram, gūti dabā, literārā darbā vai mūzikā, skatītā filmā, paša piedzīvotā notikumā. Par ierosmi radošam darbam var kalpot dažādi uzskates līdzekļi – mākslas darbu oriģināli un reprodukcijas, pievēršot uzmanību mākslas elementu un tehnisko paņēmienu lietojumam. Izvēloties demonstrējamus materiālus, jāievēro nosacījums, lai uzskates materiāls iedvesmotu un raisītu vēlmi izmēģināt un eksperimentēt. Piemēram, pētot debesis un mākoņus dabā un attēlos, to atveidošanai var piedāvāt akvareļglezniecības tehniku un tās paņēmienu – pludinājumu (uz samitrinātas pamatnes tiek klāta mitra krāsviela). Izmantojot šo brīnišķīgo tehnisko paņēmienu, arī iesācējam būs diezgan viegli attēlot, piemēram, baltus, pūkainus mākoņus uz debesu fona, kas līdzināsies dabā redzētajam un sagādās prieku par paša radīto rezultātu (9.1. att.).

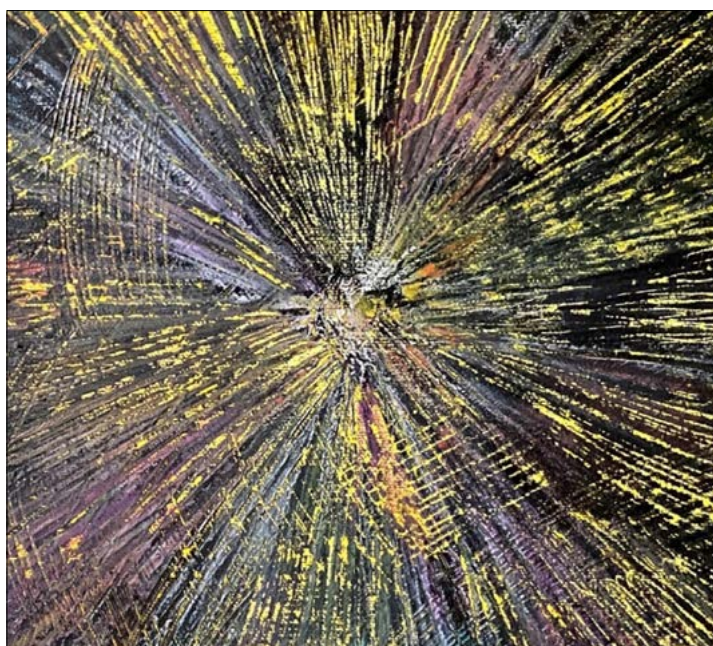
9.1. attēls. "Mākoņu studija", akvareļkrāsu pludinājuma tehnika, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Radošo ideju, iztēles un fantāzijas rosināšanai ir lietderīgi iepazīties ar neattēlojošās mākslas piemēriem – abstraktās mākslas darbiem, kuros netiek attēloti objekti. Šajos darbos mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu lietojumam, materiāliem un tehnikai ir liela nozīme. Abstraktās mākslas darbos objektu vai tēlu vietā var skatīt mākslas elementu kopu, ar kuras palīdzību

mākslinieks cenšas atklāt savu radošo ieceri. Šo darbu apskate un iepazīšana rosina iztēli, raisa dažādas asociācijas un sajūtas, iedrošina eksperimentēt un pamēģināt, palīdzot rast idejas saviem radošajiem darbiem (9.2. un 9.3. att.).

9.2. attēls. "Bez nosaukuma", akrils, audekls, 2002 (I. Irbe)

9.3. attēls. "Staro", jaukta tehnika, audekls, 2019 (I. Irbe)

9.2. Vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļi un kompozīcijas izveides paņēmieni

Vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļu lietojuma iespējas radošajos darbos

Vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļi ir mākslas valodas elementu kopa, ar kuras palīdzību tiek veidots radošais darbs.

Jebkurā vizuālās mākslas darbā var apskatīt un atklāt mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu lietojumu. Vienmēr ir interesanti pētīt, kā mākslas darbs ir tapis, kādus mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus tā autors ir izmantojis un cik prasmīgi tos lietojis un organizējis savā darbā – kompozīcijā.

Kāpēc autors ir izvēlējies tos vai citus mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus, skatītājam paliek noslēpums, bet, kā tie palīdz atklāt radošo domu un cik veiksmīga ir kompozīcija, tas ir novērtējams.

Mākslas darba tapšanas procesā tiek izmantoti dažādi vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļi jeb mākslas valodas elementi. To pārzināšana un prasmīgs pielietojums palīdz izteiksmīgāk un pilnīgāk atklāt māksliniecisko ieceri un panākt vēlamu rezultātu.

Zināšanas par mākslinieciskās izteiksmes līdzekļiem un komponēšanas pamatprincipu izmantošanas iespējām paver plašas izvēles iespējas un iedrošina ikvienu izvēlēties sava darba tapšanas procesā piemērotākos un atbilstošākos mākslas valodas elementus.

Variācijas, kā izmantot mākslas valodas elementus kompozīcijas veidošanā, ir ļoti plašas, tāpēc ikviens var atrast savai mākslinieciskajai gaumei un spējām piemērotāko salikumu.

Iegūtās teorētiskās zināšanas par mākslas valodas elementiem, komponēšanas pamatprincipiem un to izmantošanas iespējām praktiskā darbībā pilnveidos studentu prasmes un kompetenci, kā arī palīdzēs darbā ar skolēniem mācību procesā izvēlēties piemērotākos mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus savas radošās ieceres realizēšanai.

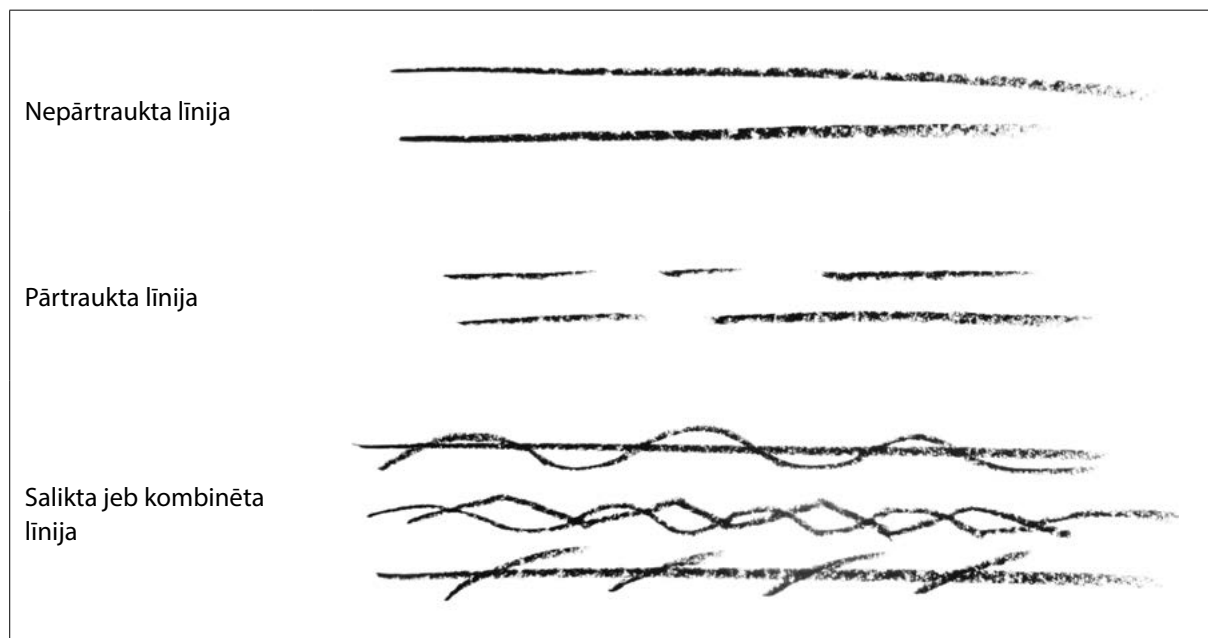
Vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļu – līnijas, krāsas, virsmas īpatnību un ritma – apguve praktiskajā darbībā, izmantojot piemērotākos paņēmienus un metodes

Vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļu klāsts ir ļoti plašs; lai labāk izprastu to nozīmi un lietojumu radošajā darbībā, šajā materiālā piedāvāts īss katra māksla elementa apskats, un tas ir vizualizēts ar autores darbiem. Šajā materiālā tiks apskatīti divdimensiju plaknē izmantojamie mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi jeb mākslas valodas elementi – līnija, krāsa, virsmas īpatnības (faktūru un tekstūru virsmas) un ritms – un to izmantošanas iespējas praktiskā darbībā.

Viens no senākajiem, pazīstamākajiem un visvairāk lietotajiem vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļiem jeb mākslas valodas elementiem ir **līnija**. Līnija veidojas, virknējoties vienā virzienā blīvi kārtotiem punktiem, tā tiek vilkta (zīmēta, skrāpēta vai iecirsta) uz dažādām virsmām (plaknēm) ar atšķirīgiem instrumentiem. Par šī mākslas elementa izmantošanu, atveidojot dzīvnieku, liecina seno cilvēku zīmējumi uz alu un klinšu sienām. Līnija bērnu zīmējumā ir galvenais elements, un tās izmantojums parādās jau agrā bērnībā.

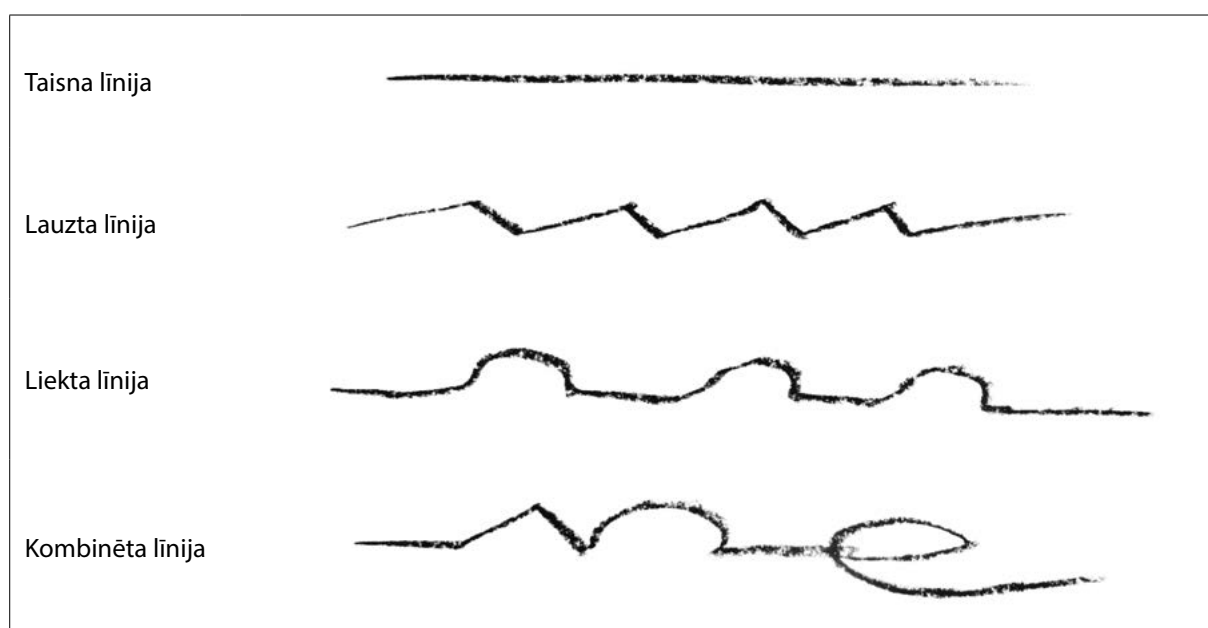
Zīmēšanā līniju var uzskatīt par mākslas valodas pamatelementu. Tā var būt ļoti dažāda, raksturojot zīmētāja individuālo rokrakstu un radot atšķirīgu sajūtu, noskaņu darbā.

Līnija var būt nepārtraukta, pārtraukta, salikta jeb kombinēta (tāda, kas veidojas no līnijas pamatveidiem – taisnas, laužas, liektas kopā ar maziem, sīkiem, ritmiski kārtotiem elementiem, ko lieto dekoratīvajos darbos) (9.4. att.).

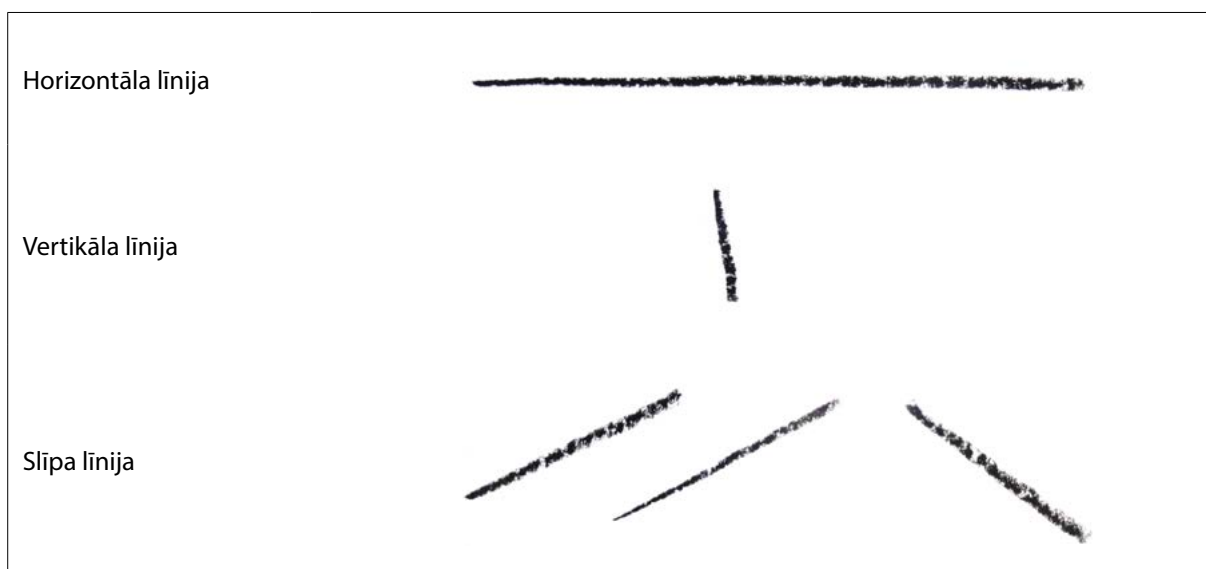
9.4. attēls. Līnijas veidi (I. Irbe)

Nepārtraukta līnija ir visbiežāk izmantotā, un tai var būt dažādi veidi. Tā var būt taisna, laužta, liekta un kombinēta (sastāv no taisnas, liektas vai laužtas līnijas daļām) (9.5. att.).

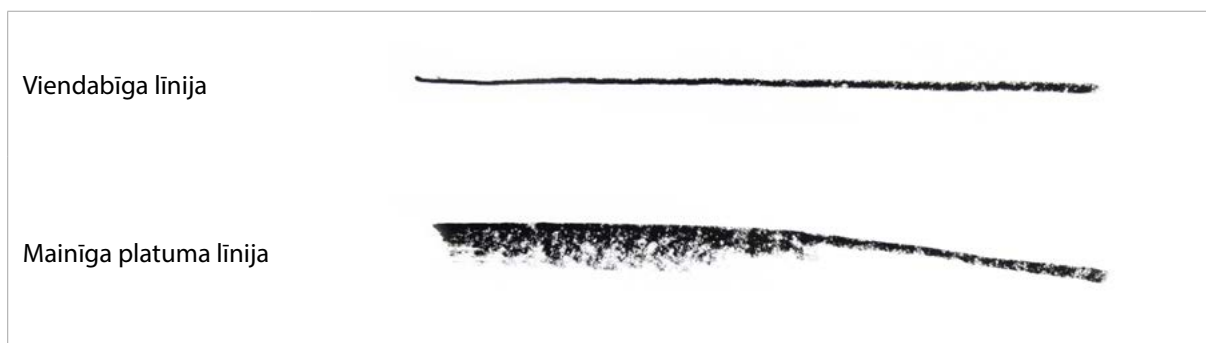
9.5. attēls. Nepārtrauktas līnijas veidi (I. Irbe)

Līniju var raksturot pēc tās galvenajiem virzieniem – horizontāla, vertikāla, slīpa (9.6. att.).

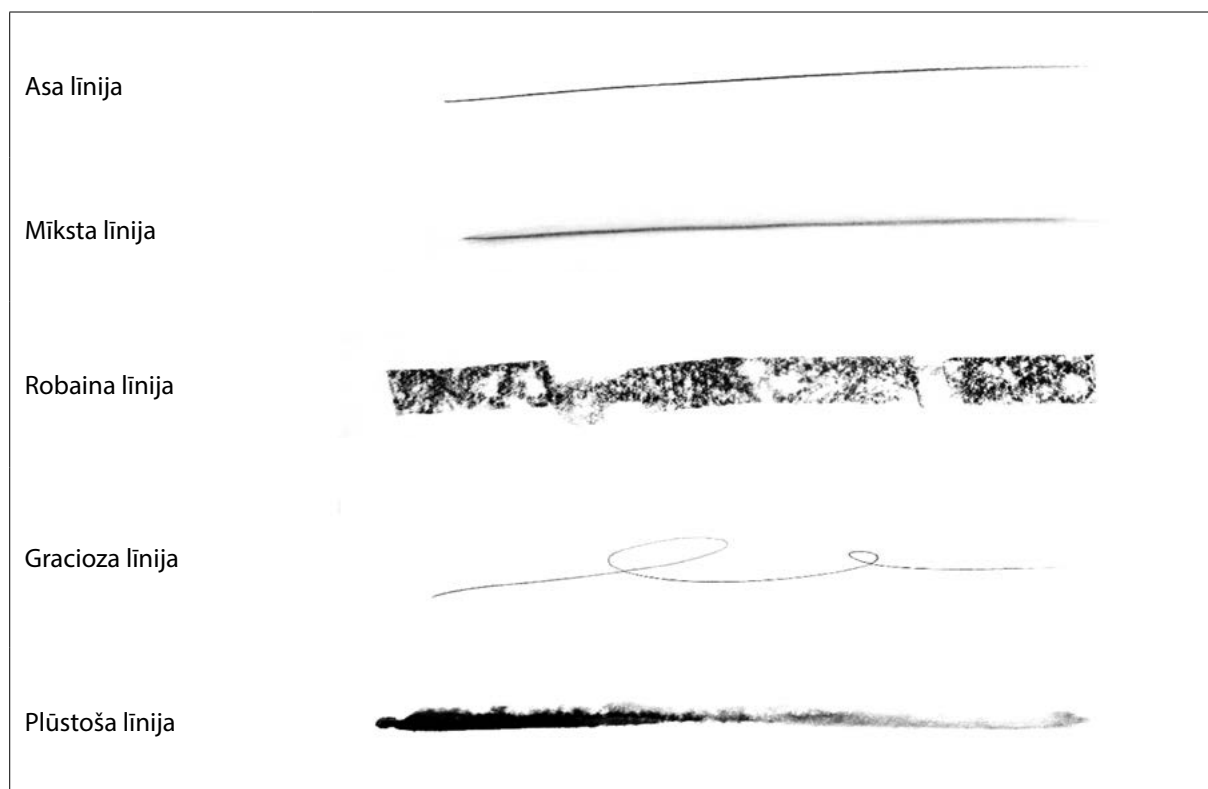
9.6. attēls. Līnijas galvenie virzieni (I. Irbe)

Līniju var raksturot pēc tās platuma – viendabīga (tonāla, plastiska) vai mainīga platuma (bieza, plāna, tāda, kas sašaurinās, nevienmērīga, kas vilkta ar otu vai krītiņu) (9.7. att.).

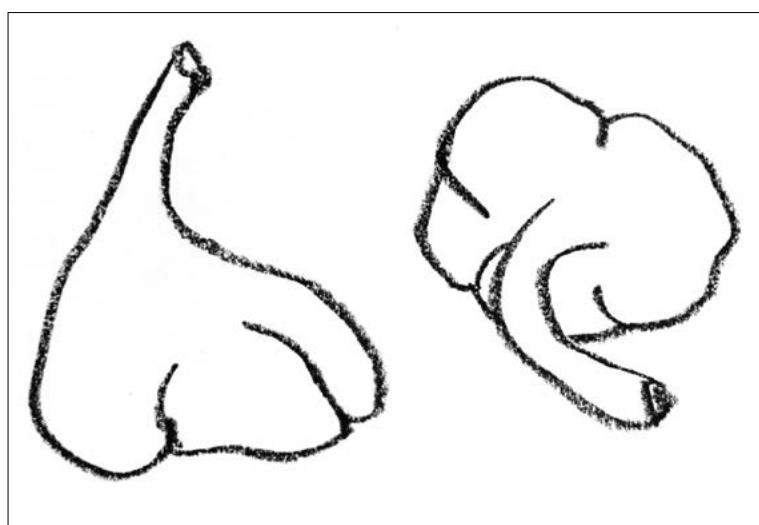
9.7. attēls. Līnijas platums (I. Irbe)

Līnijas raksturs ir atkarīgs no materiāliem un instrumentiem, ar kādiem līnija tiek attēlota un virsmas, uz kuras tā tiek zīmēta. Tā var izskatīties un izraisīt skatītājā asociācijas, ka līnija ir asa, mīksta, robaina, gracioza vai plūstoša (9.8. att.).

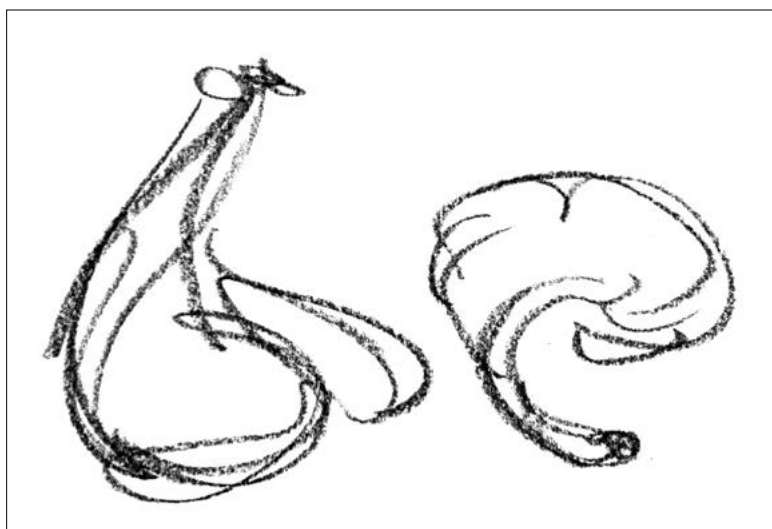

9.8. attēls. **Līnijas raksturs** (I. Irbe)

Attēlojot dažādus objektus un to ārējo apveidu, zīmētājs var, piemēram, izmantot kontūrlīniju (kontūrlīnijas jeb lineārs zīmējums) vai skičveidīgu līniju (uzmetums jeb skice) (9.9. un 9.10. att.).

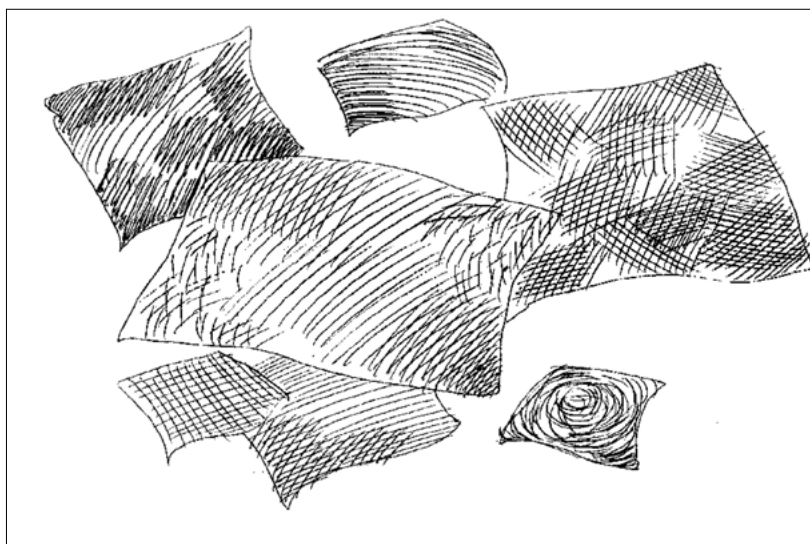

9.9. attēls. "Ķiploki", kontūrlīnijas zīmējums, eļļas kritiņš, papīrs, 2020 (I. Irbe)

9.10. attēls. "Kiploki", skice, eļļas krītiņš, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Radošo darbu veidošanā tiek izmantota arī viena no līnijas formām – svītra, tā ir līdzīga līnijai, bet atšķirīgs ir tās lietojums. Ar svītru palīdzību tiek veidots dažādu veidu svītrinājums (svītru kopa), kas tiek izmantots, attēlojot dažādas tekstūras vai tumši gaišās (tonālās) toņu savstarpējās attiecības (9.11. un 9.12. att.).

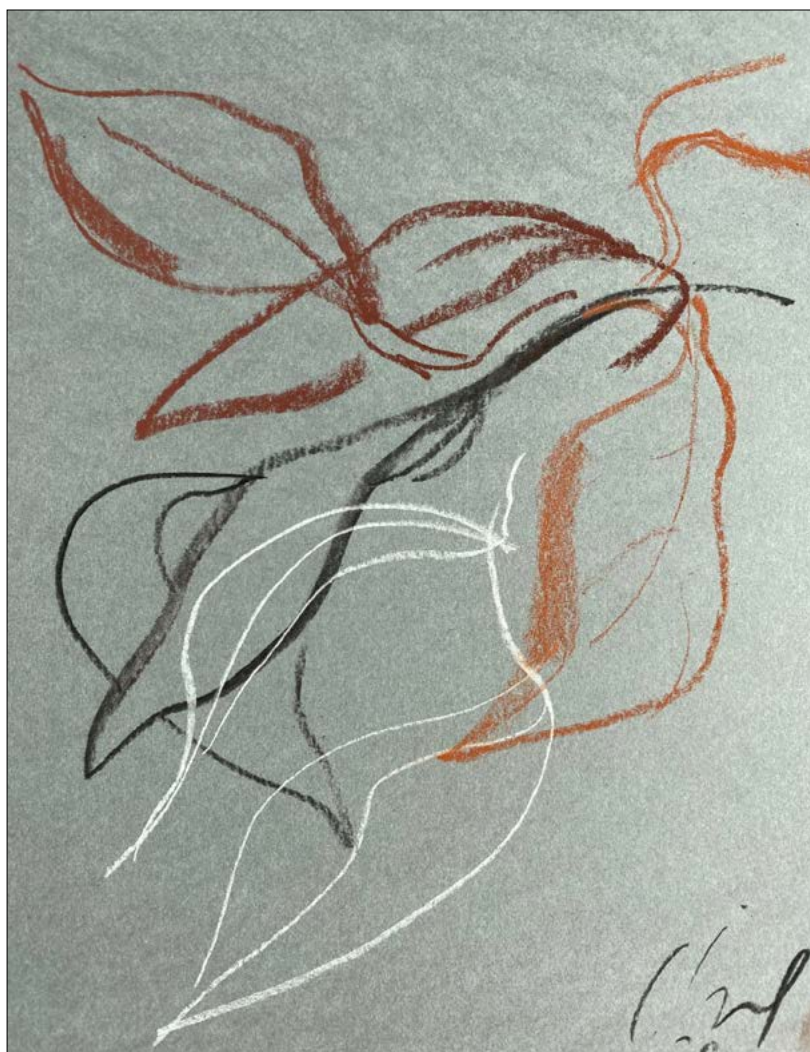
9.11. attēls. "Kompozīcija", svītrinājuma izmantojums tekstūru attēlošanā, pildspalva, papīrs, 2020 (I. Irbe)

9.12. attēls. "Ziedi", svitrinājuma izmantojums tumši gaišo tonālo attiecību attēlošanā, flomāsters, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Otrs plašāk lietotais mākslas valodas elements ir **krāsa**. Tās lietojums ir tikpat sens kā līnijas, un tā parādās jau seno cilvēku zīmējumos un gleznojumos uz alu un klinšu sienām. Krāsas lietojums bērnu zīmējumos un gleznojumos parādās jau agrā bērnībā. Bērniem pirmie soļi krāsu iepazīšanā sākas pirmsskolas vecumā, izmantojot dažādus zīmēšanas un gleznošanas materiālus. Gleznošanas materiāli, ar kuriem var strādāt agrā bērnībā, ir pirkstiņkrāsas, guašas krāsas un akvareļkrāsas, tās var izmantot praktiski, strādājot ar pirkstiem vai kādiem paligmateriāliem, nelietojot otas.

Zīmēšanas materiālu klāsts ir ļoti daudzveidīgs, jau pirmsskolā bērni var izmantot krāsainos eļļas, vaska, sausā pastēļa, tāfeles un asfalta kritiņus, kā arī iepazīt sangīnas, sēpijas, sousa kritiņu skaistās nokrāsas un melnās zīmēšanas ogleš toni. Plašais zīmēšanas materiālu klāsts savienojumā ar bērnu vecumam atbilstīgiem uzdevumiem ir motivējošs un rosinošs bērnu radošajā darbībā (9.13. att.).

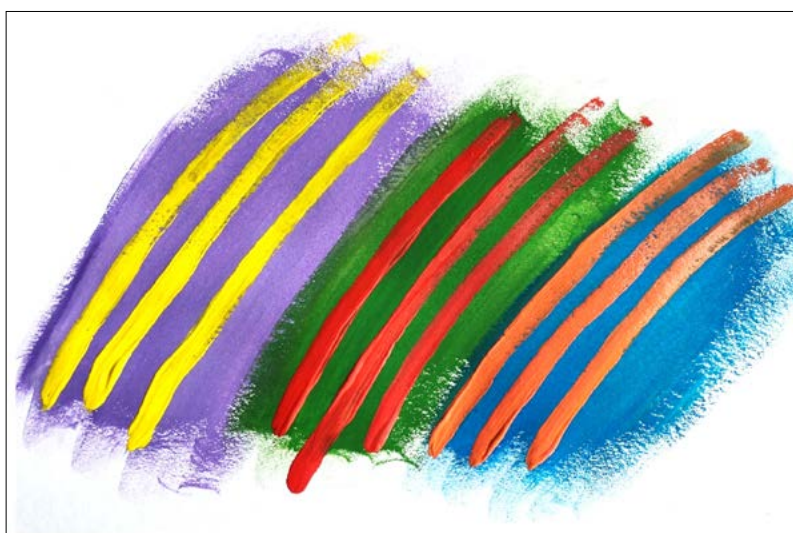
9.13. attēls. "Lapu skices", sangīna, sēpija, ogle, sausais pastelis, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Mazi bērni galvenokārt izvēlas strādāt ar spilgtām un košām krāsām, bet var izvēlēties arī ļoti tumšas krāsas, lai veidotos tumši un gaiši krāsu kontrasti. Pirmsskolas vecumā notiek hromatisko krāsu – pamatkrāsu (dzeltena, sarkana un zila) un atvasināto krāsu (zaļa, oranža un violela) – un ahromatisko krāsu (balta un melna) iepazīšana, bet skolas vecumā šīs zināšanas jānostiprina un jāpapildina ar pretkrāsu jeb papildkrāsu iepazīšanu (sarkana un zaļa, dzeltena un violela, oranža un zila) (9.14. un 9.15. att.).

Radošajā darbībā ieteicami eksperimenti krāsu jaukšanā, izmantojot zīmēšanas un gleznošanas materiālu daudzveidību, lai palīdzētu iepazīt un nostiprināt zināšanas par krāsām un to toņiem, piesātinājumu un gaišumu.

9.14. attēls. "Baloni", sausais pastelis, papīrs, 2020 (I. Irbe)

9.15. attēls. "Kompozīcija", gvašas krāsas, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Vizuālajā mākslā ir interese par dažādām **virsmām un to īpatnībām** un iespējām tās attēlot. Pēc redzes un taustes sajūtām varam noteikt galvenās virsmas. Apskatot virsmu īpatnības, varam tās iedalīt (nosacīti) divās atšķirīgās grupās – **virisma ar tekstūru un faktūru**.

Virsmas, kuras varam raksturot kā gludas, plakanas (divdimensiju), tiek sauktas par tekstūru virsmām jeb tekstūrām, bet tās, kuras var raksturot kā raupjas un grumbainas (trīsdimensiju), tiek sauktas par faktūru virsmām jeb faktūrām. Virsmu raksturojums ir attiecināms uz dažādām virsmām, tai skaitā arī uz mākslas darba virsmu.

Tekstūra un faktūra ir mākslas valodas elementi un tiek plaši izmantoti vizuālajā un vizuāli plastiskajā mākslā.

Apskatīsim piemēru, kur dabā virsma ir ar faktūru – koka miza, bet, attēlojot to ar zīmēšanas materiāliem, zīmējam tekstūru (9.16. att.). Koka mizu var attēlot ar gleznošanas materiāliem, piemēram, gleznojot faktūru ar biezu guašas krāsu triepienu (9.17. att.).

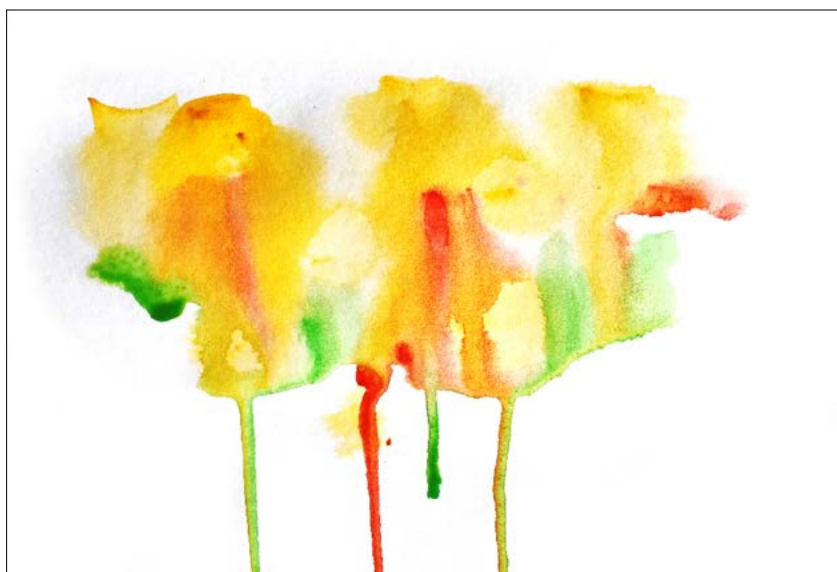

9.16. attēls. “Koka mizas fragments”, tekstūras attēlojums, ogle, sausais pastelis, papīrs, 2020 (I. Irbe)

9.17. attēls. “Koka mizas fragments”, faktūras attēlojums, guašas krāsas, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Vizuālajā mākslā tekstūras un faktūras var būt arī izdomātas. Izdomātas tekstūras un faktūras tiek izmantotas, veidojot iztēles, fantāzijas vai abstraktus (neattēlojošus) darbus, ar kuru palīdzību tiek iekļāti laukumi darbā. Abstraktās mākslas darbos autora ieceres īstenošanā dažādu tekstūru un faktūru izmantojums var tikt lietots kā viens no galvenajiem mākslinieciskās izteiksmes līdzekļiem (9.18. un 9.19. att.).

9.18. attēls. "Abstrakcija", akvareļkrāsas, papīrs, 2020 (I. Irbe)

9.19. attēls. "Prieks", akrils, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Dažādu tekstūru un faktūru izmēģinājumi mākslinieciskās idejas realizācijai var tikt saistīti ar kolāžas tehniku.

Kolāžas tehnikā veidotā kompozīcijā var izmantot dažādus materiālus ar tekstūru un faktūru virsmām. Veidojot kolāžu, var izmantot zīmētas vai gleznotas papīra virsmas, kuras var griezt ar šķērēm vai plēst ar pirkstiem (9.20. att.), vai, piemēram, kārtot audumu gabalus, diegus un pogas un citus materiālus (9.21. att.).

Tā kā šajā tehnikā ir ļoti plašas materiālu izvēles iespējas, tā palīdz attīstīt iztēli un fantāziju un padarīt radošo procesu pieejamu katram interesentam.

9.20. attēls. "Rudens", kolāžas tehnika, akvarelis, papīrs, 2020 (I. Irbe)

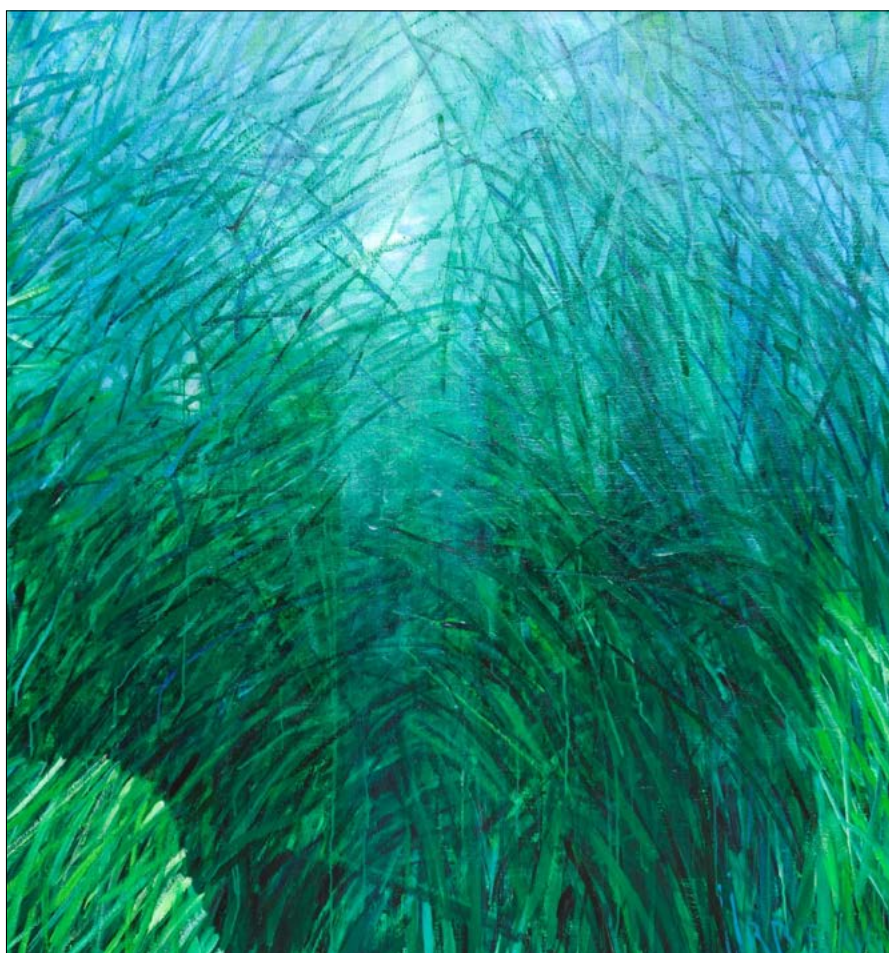
9.21. attēls. "Melnbaltā kompozīcija", kolāžas tehnika, audums, pogas, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Mākslas elements **ritms** ierasti tiek saistīts ar ornamentāliem un dekoratīviem darbiem, kur, atkārtojoties kādam elementam (zīmei), veidojas ritms (9.22. att.).

9.22. attēls. "Centriskā kompozīcija", atspiedumi ar spiedogu, gvašas krāsas, papīrs, 2020 (I. Irbe)

Elementu atkārtojumu un dažādu ritmu veidošanos var novērot arī dabā, piemēram, koka zaros vai zāles stiebrās (9.23. att.).

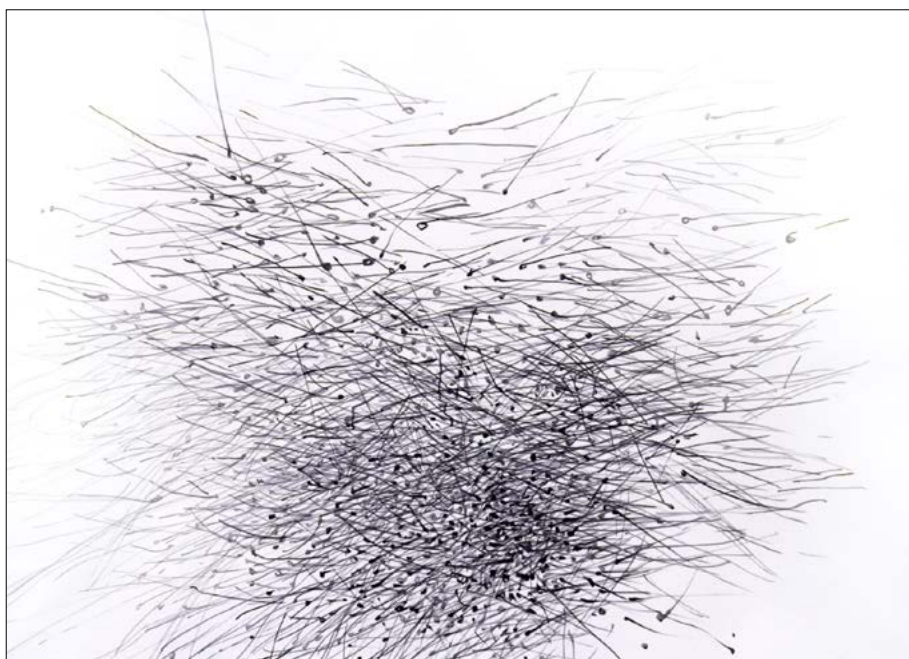

9.23. attēls. "Zāle", akrils, audekls, 2006 (I. Irbe)

Ritms var veidoties, atkārtojoties kādam no mākslas valodas elementiem abstraktā darbā, piemēram, triepiena atkārtojums vai līniju atkārtojums (9.24. un 9.25. att.).

9.24. attēls. "Kūp", akrils, audekls, 2003 (I. Irbe)

9.25. attēls. "Bez nosaukuma", akrils, audekls, 2007 (I. Irbe)

9.3. Idejas un ierosmes praktiskiem darbiem, izmantojot vizuālās mākslas izteiksmes līdzekļus – līniju, krāsu, tekstūru, faktūru un ritmu

Rosināt skolēnus attēlot dažādus augļus un dārzeņus, izmantojot **kontūrlīniju** (9.9. att.) vai **skičveidīgu līniju** (9.10. att.).

Ierosmei var izmantot vienu lielu uzstādījumu ar dažādu augļu un dārzeņu kompozīciju vai arī uz katra sola izkārtot atšķirīgas formas augļus un dārzeņus. Uzstādījuma objektu trīsdimensionālo formu apskate no dažādām pusēm un iespējas tos aptaustīt ir ļoti būtiska, jo tā sekmē skolēna telpiskās domāšanas un formas izpratnes veidošanos pretēji tam, ja skolēniem piedāvā attēlus. Skolotājam ir būtiski zināt, ka skolēniem ir svarīgi mācīties objektus vērot dabā no maza vai liela attāluma, un tikai gadījumā, ja tas nav nodrošināms, var piedāvāt dabas objektu attēlus. Zīmējumam var izvēlēties lielu formātu, ja iecere ir attēlot kompozīciju ar lielu augļu vai dārzeņu skaitu, vai arī mazāku formātu, ja objektu skaits ir neliels.

Ieceri var realizēt ar grafiņa zīmuli un dzēšgumijas palīdzību un piedāvāt zīmēt, izmantojot kontūrlīniju, kas skolēniem ir pazīstamāka.

Var izvēlēties ogli, sangīnu vai sausus pasteļa kritiņus un, neizmantojot dzēšgumiju, veidot augļu un dārzeņu skici jeb uzmetumu. Darba veidošanai izvēlas skičveidīgas līnijas, kur līnijas var pārklāt viena otru, labojot zīmējumu, jo liekās līnijas netiek dzēstas. Darba gaitā mīksta, drūpošais materiāls uz papīra atstāj pēdas, bet tā ir materiāla specifika un par to nav jāuztraucas.

Aicināt skolēnus veidot **līniju svītrinājumu** (svītru kopa) kolekciju ar iespējām to izmantot savos radošajos darbos (9.11. un 9.12. att.).

Dažādu svītrinājumu veidošanai var izvēlēties visdažādākos zīmēšanas materiālus. Svītrinājumu zīmēšana līdzinās roku kustību vingrinājumiem, jo tie ir veicami ātri. Svītrinājumus var veidot ar atšķirīgiem virzieniem un pagriezieniem, svītru kopas var klāt brīvā ritmā, blīvēmā, apļot, liekt. Svītrinājumus var klāt citu pāri citam dažādos virzienos.

Svītrinājumu kolekcija nākotnē izmantojama, piemēram, veidojot radošos darbus, kur svītrinājumi tiek izmantoti dažādu apveidu vai laukumu iekļāšanā.

Rosināt skolēnus veidot darbu, kurā galvenais mākslas elements ir **krāsa**.

Ierosmei skolotājs var iepazīstināt skolēnus ar fovisma mākslas virziena gleznotāja Anrī Matisa darbu reprodukcijām, pievēršot uzmanību tam, kā mākslinieks attēlo objektus un vidi un kā izmanto krāsas to attēlošanā.

Skolēniem var piedāvāt tēmas un motīvus, kas ir raksturīgi A. Matisa daiļradei – kādas telpas daļa, portrets, cilvēka figūras atveidojums, ainava, klusā daba – akvārijs ar zivīm vai kompozīcija ar ziediem un augļiem. Skolēni var brīvi izvēlēties tēmu, pēc kuras veidot kompozīciju savam radošajam darbam, bet gleznošanas procesā izmantot fovisma virzienam raksturīgos mākslas valodas elementus – tumšas līnijas objektu apveidu attēlojumā un košas, spilgtas un savstarpēji maz jauktas krāsas laukumu iekļāšanā.

Piedāvāt skolēniem attēlot dažādas **virsmas ar tekstūru** (9.16. att.) vai **faktūru** (9.17. att.) palīdzību.

Piemēram, uzdevums, kurā jāattēlo cilvēka portrets profilā, izmantojot zīmēšanas materiālus. Lineāri tiek attēlota sejas daļa, bet galvas daļa ar matiem tiek atveidota kā tekstūru virsma ar dažādu līniju un svītrinājumu palīdzību.

Šo uzdevumu var pārveidot, piedāvājot skolēniem izmantot guašas krāsas, lai atveidotu virsmu ar faktūru. Savstarpēji sajaukt biezu guašas krāsu (bez ūdens klātbūtnes) un ar triepienu palīdzību attēlot matu daļu portretā. Izmantojot otas otru galu, uz mitras krāsas virsmas var ievilkt skrāpējumus, tā attēlojot matu šķipsnas.

Rosināt audzēkņus pētīt zīmes, rakstus un krāsu joslas lietišķās mākslas darbu piemēros, atklājot mākslas elementa – **ritma** (9.22. un 9.23. att.) nozīmi.

Skolēniem var piedāvāt vingrinājumus, izmantojot atspiedumu tehniku. Atspiedumu veidošanai var izmantot guašas vai akrila krāsas. Atspiedumam paredzēto instrumentu var pagatavot no zīmēšanas materiāla, piemēram, dzēšgumijas, kuru var sagriezt dažāda izmēra daļās. Ieteicams uz paletes uzklāt nelielu krāsas daudzumu, lai dzēšgumiju ērtāk varētu iemērkāt krāsā. Dzēšgumiju pēc atspiedumu veidošanas nomazgā, un turpmāk to atkal var izmantot dzēšanai.

Atspiedumu veidošanai var izmantot vertikālu vai horizontālu joslu kompozīciju vai kārtot atspiedumus centriskā vai diagonālā kompozīcijā.

Izmantojot zīmēšanas vai gleznošanas materiālus, skolēniem var piedāvāt attēlot stilizētu tautisko vainagu. Iepriekš iepazīstinot ar dažādām etnogrāfiskām zīmēm un to kārtojumu kompozīcijā dažādos lietišķās mākslas darbos, īpašu vērību pievēršot tam, kā zīmes un raksti veido vainaga ornamentu. Darbam var piedāvāt ne tikai baltas krāsas papīru, bet arī izmantot krāsainu toņpapīru. Gadījumā, ja vainaga kompozīcijai izvēlas veidot ļoti precīzu rakstu, tad var izmantot papīru ar rūtīm.

Literatūras saraksts

- Audette, A. H. (2004) *100 Creative Drawing Ideas*. Boston & London: Shambala.
- Briška, I., Kalēja-Gasparoviča, D. (2012) *Vizuālā māksla*. Skolotāju grāmata. Rīga: RaKa.
- Briška, I., Kalēja-Gasparoviča, D. (2015) *Radošums mums visapkārt*. Rīga: RaKa.
- Briška, I., Kalēja, D., Rudovska M. (2008) *Vizuālā māksla*. 5. klase. Rīga: RaKa.
- Daglasa-Kūpere, H. (2004) *No krāsas līdz gleznai*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Edwards, B. (1999) *The New Drawing on the Right side of the Brain*. New York.
- Falconer, M. (2015) *Painting beyond Pollock*. London: Phaidon Press Limited.
- Geka, S. (2006) *Konstruktīvi vingrinājumi*. Rīga: Izglītības solī.
- Geka, S. (2008) *Tušas darbiņi*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Hibnere, V. (1977) *Bērnu tēlotājdarbības psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne.
- Hibnere, V. (1983) *Bērnu dekoratīvie darbi*. Rīga: Zvaigzne.
- Hibnere, V. (1998) *Bērnu vizuālā darbība*. 1. daļa. Rīga: RaKa.
- Hibnere, V. (2000) *Bērnu vizuālā darbība*. 2. daļa. Rīga: RaKa.
- Hibnere, V., Grasmane, L., Villerušs, V. (1985) *Tēlotāja māksla 1.–6. klasē*. Rīga: Zvaigzne.
- Hudson, S. (2015) *Painting now*. New York: Thames & Hudson.
- Jurjāne, A. (2002) *Gleznošana*. Rīga: Neputns.
- Jurjāne, A. (2005) *Kompozīcija*. Rīga: Neputns.
- Kagaine, Z. (1999) *Tēlainā domāšana vizuālajā mākslā*. Rīga: Zvaigzne ABC.

- Karasā, P. F. (2002) *Glezniecības virzieni*. Rīga: Jumava.
- Kavacs, V. (1999) *Mākslas valodas pamati*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Krists, A. (2015) *Krāsu mācība*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Kundziņš, M. (2004) *Dabas formu estētika*. Rīga: Madris.
- Lanerī-Dažāna, N. (2004) *Glezniecības enciklopēdija*. Rīga: Jumava.
- Prince, E. S. (2008) *Art is Fundamental*. Chicago: Zephyr Press.
- Smits, R. (2007) *Mākslinieka rokasgrāmata*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Sullivan, C. (2004) *Drawing the Landscape*. USA: John Wiley & Sons.
- Zirdziņa, V. (1995) *Vizuālās mākslas valodas ābece*. Rīga: Sprīditis.

10. Literatūras mācību metodika

I. Stikāne

Ievads

Literatūrā “koncentrējas cilvēces cēlākās jūtas un cildenākie centieni”, raksta dzejniece Māra Zālīte (1952), un to iepazīt nozīmē iepazīt “Cilvēcību, Godu, Pašcieņu, Pienākumu, Sirdsapziņu, Patriotismu. Mācīt literatūru nozīmē modināt labo. Tas nozīmē mācīt Dzīvi. Tas nozīmē veidot dvēseli. Jā, tas nozīmē audzināt Tautu” (Zālīte, 1997, 82–83). Bērnu un jauniešu literatūra ir īpaša ar tās atbildīgo uzdevumu – t. i., to, ko sabiedrība gaida no šīs literatūras, – izraisot pārdzīvojumu, sniedzot ierosmi dvēselei (kā māksla vispār), piedalīties bērna personības tapšanas procesā, palīdzēt atklāt pasauli un cilvēka vietu tajā, vadīt augošo cilvēku vērtību sistēmas veidošanas ceļā.

10.1. Literatūra – mācību priekšmets un mākslas veids, tā sekmīgas apguves nosacījumi

Kas ir literatūra? Kā ikvienam mākslas veidam tai ir sava specifika, un to lakoniski raksturo ASV literatūrzinātnes profesors Džonatans Kalers (*Jonathan Culler*, 1944), minot piecus apgalvojumus, kuri katrs atklāj vienu literatūras būtības aspektu:

- 1) literatūra kā valodas “izcēlums” – literārs darbs rosina pievērst uzmanību valodiskiem veidojumiem, ko parasti valodā neievērojam;
- 2) literatūra kā valodas integrācija – sarežģītas attiecības starp dažādiem teksta elementiem un komponentiem, attiecības starp formu un nozīmi vai tēmu un gramatiku;
- 3) literatūra kā fikcija – tā projicē iedomātu pasauli, kurā ir vēstītājs, personāžs, notikumi un potenciāla auditorija, un lasītājam ļauj brīvi interpretēt, kāds ir literāra darba sakars ar pasauli;
- 4) literatūra kā estētisks objekts – tā liek lasītājam domāt par formas un satura mijiedarbi, jautāt, kā daļas rada tādu veselumu, kas uzrunā, mudina domāt, izklaidē;
- 5) literatūra kā intertekstuāls vai pašrefleksīvs veidojums – literārs darbs pastāv starp citiem tekstiem, būdams attiecībās ar tiem, un vienmēr nozīmē arī refleksiju par pašu literatūru. (Kalers, 2007, 39–47)

Visus aspektus apkopojot, Dž. Kalers atzīst: “Literatūra ir kultūras troksnis, bet vienlaikus arī informācija par to. Tā ir entropisks spēks un kultūrkapitāls reizē. Tā ir rakstības veids, kas aicina lasīt un ievēd lasītāju jēgas problēmu laukā.” (Kalers, 2007, 53)

Literatūras iepazīšana plašākā skatījumā ir personības iesaistīšanās kultūras, it sevišķi estētiskās kultūras, aprītē, kur nozīmīgu vietu ieņem ne tikai zināšanas un prasmes, bet galvenokārt dzīves un mākslas vērtību atklāsme. Literatūras mācības ir process, ko caurstrāvo attieksmju

veidošana, vērtīborientējoša sadarbība, spējas radīt ar vārdu. Literatūras didaktiķis Jānis Rudzītis (1929–2019) atzīst: “Literatūras stundās pedagoģiskajai saskarsmei ir sava specifika: pati daiļliteratūra kļūst par saskarsmes līdzekli un formu. [...] Daiļdarbi kā vārda mākslas darbi, to idejas, tēli, ideāli, mākslinieciskās vērtības vispār var tikt uztvertas, izjostas un apjēgtas dziļu estētisko pārdzīvojumu veidā. Plaši atzīts ir uzskats, ka dialogiskums ir daiļdarba un arī tā apguves neatņemama funkcija.” (Rudzītis, 2000, 89)

Blakus vispārdidaktiskajiem principiem literatūrā kā mākslas priekšmetā būtu ievērojami sekojoši principi.

- Literatūras mācību, mākslinieciskās audzināšanas un ētiski estētiskās attīstības vienotības princips (vērtībizglītības) princips.
- Literāro darbu satura un formas vienotības princips to apgūvē.
- Daiļdarbu uztveres, analīzes un interpretācijas vienotības princips.
- Līdzsvars starp skolotāja un skolēnu sadarbības tēlaini emocionālajiem un intelektuālajiem komponentiem (zināšanu, prasmju, attieksmju līdzsvars, daiļliteratūras apguves saturiskās un procesuālās puses vienotība).
- Optimāls samērs starp skolotāja rosinošo darbību un skolēnu pašaktualizāciju, pašdarbību.
- Humānu, cieņpilnu savstarpējo attiecību veidošanas principa ievērošana, lai literatūras mācībās paši daiļdarbi kļūtu par mākslinieciskās saskarsmes, kā arī sociālo prasmju attīstības formu un līdzekli. (Rudzītis, 2000, 51)

Literatūras stunda, literatūras skolotājs

Mūsdienīgs literatūras mācību process ir vērst uz sadarbību, kurā skolotājs ir palīgs, rosinātājs, veicinātājs, padomdevējs, lai skolēns varētu veikt uzdevumus pats. To raksturo mācību procesa dalībnieku interaktīva, vērtīborientējoša sadarbība. Skolotājam vajadzētu būt spēcīgai personībai, profesionālim literatūrzinātnē, ar labām didaktikas zināšanām, kas nemitīgi tiek pilnveidotas. Viņa virsuzdevums – ar savas personības ietekmi un daudzveidīgiem pedagoģiskiem līdzekļiem rosināt skolēnu pašu aktīvu mākslinieciskās izziņas darbību, lai ikviens no tās dalībniekiem, apliecinot aktivitāti un aizvien lielāku patstāvību, kļūtu par darbības subjektu apmaiņā ar garīgajām vērtībām. (Rudzītis, 2000, 63)

Jau pirmajā literāra darba lasīšanas reizē skolotājam būtu jārosina daiļdarba emocionāla uztvere. Vēlams, nenomācot ar uzdevumiem un jautājumiem, dot iespēju skolēniem ļauties teksta iespaidam. Svarīgi – izlasīt tekstu kopumā, no sākuma līdz beigām, jo mākslas darba emocionāli jēdzieniskais saturs atklājas tikai veselumā, sākot ar pirmo teikumu un beidzot ar pēdējo. Pēc tam var sekot saruna par lasīto, uzsverot, ka nav pareizu un nepareizu atbilžu, bet jāspēj pamatot savu viedokli. Svarīgi, lai skolēns spētu identificēties ar literārajiem varoņiem un viņu pārdzīvojumiem un uztvertu sev nozīmīgās domas, atziņas, problēmas. Līdzpārdzīvojums sekmē skolēna attieksmes pret pasauli un vērtību sistēmas veidošanos. Tieši morāli ar literatūras palīdzību iemācīt nevar, bet literārie darbi var palīdzēt skolēnam tikt skaidrībā ar savu vērtību sistēmu.

Mērķis, uz ko tiek ties literatūras mācībās, ir literāra darba iepazīšana visā kopumā, atklājot tā atsevišķo komponentu – tematikas, tēlu sistēmas, kompozīcijas, valodas – vienotību jēgas radīšanā.

Literatūras stundas mācību saturs

Būtiski aspekti mūsdienīgā mācību stundā:

- 1) pieeja mācību satura piedāvājumam, ko nosaka jaunie standarti – lielākajā daļā mācību priekšmetu tā ir *kompetences pieeja* (dažos priekšmetos pieeja ir būtiski atšķirīga, piemēram, latviešu valodā un svešvalodās runāts par valoddarbības veidiem);
- 2) tiek šķirts *priekšstata* (1.–6. klasē) un *izpratnes* (7.–12. klasē) līmenis; ir noteikts zināšanu, prasmju, attieksmju sasniedzamais rezultāts (beidzot 4., 6., 9., 12. klasi);
- 3) mācību saturu nosaka standarts (agrāk – mācību programmas);
- 4) skolotājam ir liela radoša brīvība: analizējot, izvērtējot jaunus mācību komplektizdevumus, mācību līdzekļus un izvēloties piemērotākos, skolotājs var veidot savu mācību programmu, izvēlēties mācību saturam un sadarbībai ar skolēniem atbilstīgas darba organizācijas formas, mācību metodes, metodiskos paņēmienus, lai sasniegtu katras jomas standartā izvirzītās prasības.

Tā kā literatūras mācībās galvenais ir literāro darbu lasīšana, tad ļoti svarīgi ir izvēlēties skolēnu interesēm un vajadzībām atbilstošu literatūru. Intereses un vajadzības veido lasīšanas motivāciju. Literārās intereses tiek definētas kā specifiska attieksme pret daiļliteratūru un ir viens no garīgo interešu veidiem, kas cieši saistīts ar domāšanu, iztēli, atmiņu. Tās atkarīgas no bērna vecuma, vides, kurā bērns dzīvo, ģimenes, dzimuma, lasītprasmes, aktualitātēm sabiedrībā, reklāmas, modes u. c. faktoriem.

Mācību stundas sagatavošanas posmi

1. Mācību vielas satura atlase un pārdomāšana katrai stundai (standarta, programmas prasības, tematiskais mācību plāns), lai noteiktu aplūkojamās mācību vielas savstarpējos sakarus un secīgumu.
2. Rūpīga mācību vielas izpēte mācību grāmatās.
3. Mācību vielas satura vērtīborientējošo aspektu pārdomāšana, papildus vērtīga un interesanta izziņas materiāla iepazīšana un sagatavošana.
4. Stundai nepieciešamo iekārtu, uzskates, izdales, papildmateriāla sagatavošana, mācību stundas elementu un norises rūpīga plānošana.
5. Plāna izveide katrai stundai: datums, klase, stundas temats, mērķis, uzdevumi, mācību darba organizācijas formas, mācību metodes, metodiskie paņēmieni, mācību līdzekļi un palīglīdzekļi, skolēnu mācību sasniegumu vērtēšana, stundas norise (katrs stundas posms, laika sadale, skolotāja un skolēnu sadarbība, mājas uzdevums).
6. Stundas vērtējums, analīze (iespaidi, secinājumi, priekšlikumi; skolotāja pārdomas pēc stundas). (Stikute, 2020)

Literatūras stundas struktūra

Mācību procesu lietderīgi organizēt, īstenojot trīsfāzu (līdzīgi – trīs metodisko soļu) modeli, t. i., mācību laika vienība tiek iedalīta trīs fāzēs: 1) ierosināšanā, 2) apjēgšanā, 3) refleksijā.

Ierosināšanas fāzē (to dēvē arī par pirmsteksta darbu jeb teksta (daiļdarba) atvēršanu) aktīvi atsauc atmiņā visu, ko skolēni zina par tēmu, aktivizē skolēnu, veido interesi un nosaka tēmas izpētes mērķi. Šai fāzei ir ļoti liela nozīme, jo tajā skolēni tiek rosināti, mobilizēti darbam, izprovocēti darbībai, izraisīta interese.

Apjēgšanas fāzē (darbs ar tekstu jeb teksta (daiļdarba) lasīšana, analīze, interpretācija) skolēni patstāvīgi meklē un pēta jauno informāciju, un šī darba rezultātā veidojas izpratne par jaunapgūto mācību materiālu, ko viņi radoši izmanto jaunās situācijās.

Refleksijas fāzē (pēcteksta darbs) skolēni nostiprina jauniegūtās zināšanas un pieredzi, aktīvi pārstrukturē savus iepriekšējos priekšstatus.

Mācību metodes, metodiskie paņēmieni, darba formas mūsdienīgā mācību procesā ir izmantojamas kompleksi. Teorētiski tās nereti ir grūti nodalāmas, piemēram, grupu darbs – vai tā ir metode vai forma? Prāta vētra – metode vai metodiskais paņēmiens? Šo jēdzienu lietošanā nav konsekvences, vērojama to saplūšana.

J. Rudzītis monogrāfijā “Literatūras mācības skolā. Metodisks rosinātājlīdzeklis esošajiem un topošajiem literatūras skolotājiem” (2000) raksturo šādus sadarbības veidus literatūras mācībās:

- daiļdarba, tā fragmentu lasīšana ar intonācijas izjūtu (savā interpretācijā),
- tēlaini asociatīva daiļdarba uztvere (iesaistīšanās līdzradīšanā),
- izlasītā komentēšana, skaidrojums,
- pārrunas,
- māksliniecisks (tēlaini emocionāls) stāstījums,
- esejiska apcere jeb pārdomu darbs,
- raksturojums, analīze,
- mācību problēmu risināšana,
- diskusijas,
- spēle,
- inscenēšana,
- dramatizācija,
- ilustrāciju pētīšana un zīmēšana,
- dziedāšana un skaņdarbu klausīšanās,
- kino un videomateriālu iepazīšana un veidošana,
- mākslinieciska rakstura konkursi,
- projekta metode,
- dzejas miniizlašu veidošana,
- jaunrades darbu sagatavošana un prezentēšana u. c.

Māra Rune pētījumā “Stratēģijas literatūras stundā pamatskolā” (2003) apskata šādus sadarbības veidus:

- akvārijs,
- apaļais galds,
- apstiprinājums vai noliegums,
- atslēgas vārdi,
- attīstības ceļš,
- autora izvaicāšana,
- būtiskais jautājums,
- debates,
- daudzveidīgā jautāšana,
- ģerbonis,

- ideju zirneklis,
- karstais krēsls,
- laika līnija,
- literārās zīmītes,
- svarīgākais teikums,
- četru rūšu logs,
- piecrinde,
- dzīvais dzejolis,
- dubultā dienasgrāmata,
- dialoga žurnāls,
- akadēmiskie pretstati,
- klusā saruna,
- kubs,
- kultūras konteksti

Literatūras mācībās biežāk izmantotie metodiskie paņēmieni

Daudzveidīgā jautāšana. Jautājot un atbildot uz jautājumiem, skolēns mācās domāt, novērtēt jauniegūto informāciju, izprast neskaidro, ietērt vārdos savas domas un pārdzīvojumus, ietekmēt savus sarunas biedrus. Svarīgi apzināties, ka jautājumi ir līdzeklis dažādu tipu domāšanas attīstīšanai, savukārt domāšanas attīstība nav iedomājama bez valodas attīstīšanas. Klausoties skolotājā, skolēns mācās jautāt, tādēļ skolotājam svarīgi uzdot dažādu veidu jautājumus:

- 1) burtiskā līmeņa (uz atmiņu balstītie) jautājumi ir tie, ar kuru palīdzību noskaidro faktisko informāciju; atbildot uz tiem, skolēnam ir jāpastāsta, kas tekstā jau ir pateikts, piemēram: “Izlasī Māras Zālītes rakstīto par lugu “Meža gulbji” un pastāsti, kas, tavuprāt, varētu būt mudinājis Māru Zālīti pievērsties šai pasakai!”;
- 2) izpratnes (interpretācijas) jautājumi liek skolēnam atklāt saikni starp idejām, faktiem, definīcijām un vērtībām; atbildot uz šiem jautājumiem, skolēnam jāizprot saistība starp idejām un jāveido dažādi konteksti, kuros šīs idejas iekļaujas, piemēram: “Kā mainās brāļu attieksme pret māsu, viņiem pārvēršoties par gulbjiem?”;
- 3) pielietojamie jautājumi rosina skolēnu pārveidot lasīto, dzirdēto informāciju, pasniegt to citā formā; lai atbildētu, skolēnam jāiztēlojas, ko redz, dzird, sajūt, un tad saviem vārdiem šī informācija jāpavēsta citiem, piemēram: “Iztēlojies un pastāsti, kāda, tavuprāt, izskatās Pamāte?”;
- 4) analīzes (pamatojuma) jautājumi liek skolēnam risināt problēmas, pētīt cēloņus un motīvus, balstoties uz pieejamo informāciju, piemēram: “Kuras rakstura īpašības, tavuprāt, ļauj Elizai izglābt brāļus un uzveikt visas burvestības?”;
- 5) sintēzes jautājumi iedrošina radošu pieeju problēmu risinājumam; šie jautājumi ļauj skolēnam izmantot visplašāko viņa pieredzes un zināšanu kopumu, radoši risinot problēmu, piemēram: “Kādas asociācijas tevī izraisa jēdziens *mūžība*?”;
- 6) novērtējuma jautājumi palīdz skolēnam noskaidrot, kas ir labs vai slikts, pareizs vai nepareizs saskaņā ar pašu pieņemtajiem standartiem; tie sekmē to, ka skolēni saprot mācību saturu un integrē to personiskajā uzskatu sistēmā, piemēram: “Kā tu domā, vai lugā ietvertās vērtības ir aktuālas arī mūsdienās?”.

Diskusija ir grupas mērķtiecīga saruna, kurā iesaistās visa klase vai tās daļa, lai apmainītos domām par kopīgu tēmu. Diskutē par jautājumu (tematu), problēmu, meklējot atbildi un virzoties uz konstruktīvu problēmas atrisinājumu. Rosinājums klases diskusijai – izteikt savu viedokli par Aleksandra Čaka teikto: “Dzejnieks drīkst rakstīt, par ko vien vēlas, viņam nevar būt

ierobežojumu. Viņš ir pilnīgi brīvs tematu izvēlē, vai tā būtu staigule vai Dievs, mēslu kaste vai mūžība – viss vienalga.” (Čaks, 1994, 253) Pirms diskusijas ieteicams rosināt skolēnus uzrakstīt argumentus (iespējams veidot argumentu tabulu), kas gan pamato, gan noliedz šo A. Čaka atziņu (10.1. tabula). Katrā tabulas daļā jāieraksta vismaz trīs argumenti. Pēc tam skolēni salīdzina ierakstus tabulā un diskutē.

10.1. tabula. Argumentu tabulas paraugs

Izveido argumentu tabulu! Katrā tabulas pusē ieraksti trīs argumentus!

Es pievienojos šai atziņai, tāpēc ka...	Es nepievienojos šai atziņai, tāpēc ka...

Prognozēšana sekmē tekstu lasīšanu ar izpratni, rosina interesi par tekstu, attīsta analīzes, interpretācijas, secināšanas, sava viedokļa formulēšanas prasmes:

- 1) skolēni tekstu lasa pa daļām; pēc katras teksta daļas izlasīšanas izsaka prognozes, par ko teksts vēstīs tālāk; piemēram: “Prognozē, kā, tavuprāt, mainīsies Fūzi kunga dzīve, ja viņš ievēros pelēkā kunga padomus! Pamato prognozi ar citātiem!” (saistībā ar M. Endes romānu “Momo”);
- 2) var izveidot prognozēšanas tabulu; šīs tabulas pirmajā ailē skolēni ieraksta īsu prognozi (vienu, divus teikumus) par tuvākajiem notikumiem nākamajā teksta daļā; tabulas otrajā ailē skolēni ieraksta balsta vārdus vai vārdu savienojumus, uz kuriem balstoties tiek izteikta prognoze; tabulas trešo aili skolēni aizpilda pēc nākamās teksta daļas izlasīšanas (10.2. tabula);

10.2. tabula. Prognozēšanas tabulas paraugs

Kas notiks tālāk?	Kas tekstā par to liecina?	Kas notiek patiesībā?

- 3) skolēni iepazīstina klases biedrus gan ar savu izteikto prognozi, gan izvēlētajiem balsta vārdiem, pamatojot savu izvēli; tādējādi prognozēšana sekmē lasīšanas, rakstīšanas un runāšanas prasmes;
- 4) pēc teksta izlasīšanas un tabulas aizpildīšanas ieteicams organizēt pārrunas par tekstu kopumā.

Brīvais raksts ir neliela apjoma rakstu darbs, kurā skolēns 2–5 minūtēs brīvi izsaka savas izjūtas, domas, atziņas. Dažkārt tiek formulēts konkrēts jautājums, uz kuru skolēns raksta atbildi. Piemēram: “Uzraksti brīvo rakstu, kā tu saproti Jaunā ķēniņa teikto: “Stājiet! Stājiet! Cilvēki topiet! / Stājiet jūs, plēsīgie putni!”” (M. Zālītes luga “Meža gulbji”) Brīvais raksts netiek labots un vērtēts. Uzrakstīto, ja skolēni vēlas, var nolasīt klases biedriem.

Izpēte (izzināšana). Skolotājs uzdod izpētīt kādu jautājumu vai problēmu. Skolēni vāc un apkopo informāciju, lai atbildētu uz jautājumu vai pieņēmumu. Piemēram, uzdevums, izmantojot zinātnisko literatūru, folkloras avotus un interneta resursus, sameklēt informāciju par viena gadalaika ieražām.

Prāta vētra. Uzmanīgi klausoties un papildinot, taču nekommentējot un nevērtējot citam citu, skolēni izsaka iespējamās atbildes, prognozes, asociācijas, balsta vārdus par kādu jautājumu vai jēdzienu. Piemēram, prāta vētra par tematu “Kas raksturo aizrautīgu lasītāju?”. Ieteicams pie-rakstīt skolēnu izteiktās domas, tās grupēt, veidojot domu tīklu.

Vizualizēšana. Skolotājs vai skolēni izmanto vai izveido patstāvīgi grafisku materiālu – domu tīklu, shēmu, diagrammu, tabulu, plānu, karti, zīmējumu u. c. Vizuālo līdzekļu izmantošana ļauj skolēnam ne tikai labāk uztvert informāciju, bet zināmā mērā ir arī viņa drošības balsts. Dažādojot vizuālo informāciju, ir jārespektē atziņa: jo vienkāršāki ir grafiki, skaitļi vai tabulas, jo labāki rezultāti. Vispārējs likums ir tāds: ja lietojat vizuālos uzskates līdzekļus, tiem jāatklāj informācija ātri un vienkārši, kopsavilkuma veidā (Geidžs, Berliners, 2000, 385). Piemēram, uzdevums uzzīmēt, kāds izskatās tekstā minētais Tumsas valdnieks (G. Bereļa literārā pasaka “Agnese un Tumsas valdnieks”).

“Četru rūšu logs” ir metodisks paņēmieni, kas rosina teksta uztveri un izpratni – pirmajā rūtī iezīmē, kāds izskatās tēlotais literārais tēls, otrajā rūtī ieraksta tēlainus vārdus un vārdu savienojumus, trešajā rūtī – sajūtas, ko lasītais rosina, ceturtajā rūtī – atziņu, kas gūta, lasot šo tekstu. Jautājumus var variēt: Ko tu redzi? Ko tu dzirdi? Ko tu satausti? Kādu smaržu tu sajuti? Ko tu sagaršo? Piemēram, uzdevums, lasot I. Ziedoņa epifāniju “Viņnedēļ iestādīju ielas vidū rabarberu krūmu ..”, veidot savu “četrus rūšu logu” (10.3. tabula).

10.3. tabula. “Četru rūšu loga” paraugs

Attēls	Tēlaini vārdi un vārdu savienojumi
Sajūtas	Atziņa
["Logiem" jābūt lielākiem, lai skolēns var brīvi zīmēt un rakstīt]	

“Dzīvais dzejolis” – neliela apjoma rakstu darbs, kas palīdz atspoguļot zināšanas un izpratni par kādu jautājumu (literāro tēlu, darbības norisi, autoru u. c.). Piemēram, skolēns iztēlojas savu bērnību kā personificētu būtni un uzraksta tēlojumu, izmantojot norādītos jautājumus: Kāda tā izskatās? Kur tā dzīvo? Kādas četras iezīmes to raksturo? Kā tā jūtas? No kā tā baidās? Par ko tā sapņo?

Piecrinde – neliela apjoma rakstu darbs, kas palīdz izteikt galveno domu par kādu tematu. Piecrides struktūra: pirmā rinda – nosaukums, viens vārds vai vārdu savienojums; otrā rinda – temata raksturojums divos vārdos (parasti īpašības vārdi vai divdabji); trešā rinda – trīs vārdi,

kas raksturo darbību; ceturrtā rinda – no četriem vārdiem veidota frāze, kas izsaka izjūtas; piektā rinda – viens vārds vai vārdu savienojums, kas izsaka temata būtību. Piemēram, uzdevums sacerēt piecristi “Epifānija”.

“**Akadēmiskie pretstati**” – metodisks paņēmieni, kas veicina prasmi argumentēt savu viedokli un sekmē tolerantas attieksmes veidošanos pret dažādiem viedokļiem.

1. Skolotājs sagatavo diskusijai divus pretējus apgalvojumus par vienu tematu.
2. Skolēni tiek sadalīti grupās pa četri, un katra grupa sadalās divos pāros.
3. Katram pārim tiek norādīts, kurš no apgalvojumiem viņiem jāaizstāv.
4. Pāri uzskaita argumentus, kas pamato viņu nostāju.
5. Pāri uz laiku izšķiras, lai sarunā ar klases biedriem, kuri ieņem to pašu nostāju, papildinātu savus argumentus.
6. Skolēni atgriežas pie saviem sākotnējiem partneriem un uzraksta pamatotu savas nostājas izklāstu.
7. Katrs pāris izsaka savus argumentus otram pārim grupā. Otra pāra dalībnieki klausās un pieraksta.
8. Abi pāri iesaistās diskusijā.
9. Noslēgumā skolēni beidz aizstāvēt atšķirīgus viedokļus un izstrādā vienotu nostāju, kuru pamato, izmantojot labākos argumentus no iepriekšējās diskusijas.

Piemērs: “Uzrakstiet visus iespējamus argumentus abiem apgalvojumiem: “Lidija un Jezups drīkstēja aizvest Žiku, jo...” un “Lidija un Jezups nedrīkstēja aizvest Žiku, jo...”” (J. Klīdzējs “Cilvēka bērns”)

Lasīšanas seminārs – viens no veidiem, kā popularizēt grāmatas, kuras lasīšanai izvēlējušies paši skolēni. Tas sastāv no trim posmiem.

Ierosināšana – grāmatu aplis: katrs skolēns ir atnesis grāmatu, kuru lasa; skolēni sastājas aplī, turēdami rokā savu grāmatu tā, lai būtu labi redzams vāks; katrs skolēns dažos teikumos iepazīstina ar savu grāmatu, nosaucot autoru, nosaukumu un tematu.

Apjēgšana – 1) līdzpaņemtās grāmatas lasīšana – visi skolēni apsēžas savās vietās un 20 minūtes katrs lasa savu grāmatu; 2) īss rakstu darbs pēc lasīšanas – 5 minūšu laikā skolēni uzraksta savas pārdomas par tikko lasīto; 3) pārrunas grupās – grupās pa četri skolēni vēlreiz pastāsta katrs par savu grāmatu un nolasa uzrakstīto; tad grupā pārrunā, kura grāmata no četrām, viņuprāt, ir visinteresantākā, pamato savu izvēli.

Refleksija. Izvēlēto grāmatu reklāma – no katras grupas skolēns, kura grāmata tika atzīta par visinteresantāko, vēlreiz rāda to visiem un pastāsta, kas viņam šai grāmatā vislabāk patīk, kāpēc to ieteiktu izlasīt klases biedriem.

Pēc lasīšanas semināra ieteicams veidot lasīto grāmatu izstādi, lai visi varētu apskatīt, pašķīstīt citu dalībnieku izvēlētās grāmatas.

Veselā salikšana no daļām – metodiskais paņēmieni, kas pilnveido skolēnu prasmes patstāvīgi mācīties un dod iespēju samērā īsā laikā apgūt plašu materiālu.

1. Skolēni tiek sadalīti grupās, kuru dalībnieku skaits nedrīkst būt mazāks kā apgūstamā materiāla daļu skaits (pamata grupas). Katram tiek iedota viena materiāla daļa.

2. Skolēni sadalās ekspertu grupās – apvienojas ar citu grupu dalībniekiem, kuriem ir tā pati apgūstamā daļa, – un pārrunājot kopīgi to apgūst.
3. Skolēni atgriežas pamata grupās un secīgi cits pēc cita izklāsta savu sagatavoto materiālu pārējiem grupas biedriem.

Var izmantot šī metodiskā paņēmiena variantu: M. Cielēnas pasaka “Pulksteņu nakts gaitas” tiek sadalīta daļās, katra skolēnu grupa dramatisē vienu no tām, un stundas beigās atbilstoši sižeta secībai grupas parāda savu veikumu. (Kalve, Stikāne, 2009, 17–25)

Skolēnu radošās darbības rosināšana darbā ar tekstu literatūras stundā

Paturot prātā filozofa Vilhelma Humbolta atzinumu “Aizdegt iztēles spēku ar iztēles spēku – lūk, mākslinieka noslēpums!” (Mils, 1997), skolotājam vēlams literāra darba interpretācijas un analīzes procesā lasīšanu saistīt ar dažādu veidu radošu pašizpaušmi – ilustrēšanu, tekstu māksliniecisku noformēšanu, stāstīšanu, deklamēšanu, inscenēšanu, muzicēšanu u. tml. Lasīšanas procesā tiek attīstīta skolēnu tēlainā domāšana un pašizpaušmes prasme, piedāvājot iespēju interpretēt literāros darbus, fantazēt, sacerēt savas pasakas, dzejoļus, stāstus, sentences, rakstīt pārspriedumus, esejas un citus radošus rakstu darbus.

Džanni Rodari (*Gianni Rodari*, 1920–1980), itāļu rakstnieks un pedagogs, rokasgrāmatā “Fantāzijas gramatika. Ievads stāstu sacerēšanas mākslā” (*Grammatica della fantasia*, 1974, latv. 2009) apkopojis savu skolotāja pieredzi, kā veicināt sacerēšanas māku. Tas ir svarīgi, jo “vārds spēj atraisīt”, un moto viņa grāmatai ir: “Visus vārdus visiem!” – “Ne tāpēc, lai visi kļūtu par māksliniekiem, bet gan – lai neviens nekļūtu par vergu.” (Rodari, 2009, 10) “Fantāzijas binoms”, “Propa kārtis”, “Stikla cilvēks”, “Pasaku kokteilis”, “Viltus mīkla”, “Sarkangalvīte helikopterā” ir tikai daži no vairāk nekā 35 paņēmieniem, ko viņš iesaka iztēles un radošā gara atraišanai.

Daudz ierosmju, kā labāk iemācīties stāstīt un rakstīt stāstus, dod arī dāņu pedagogs Ēriks Skots Andersens (*Eric Skott Andersen*) grāmatā “Ietērp vārdos savu pasauli” (*Sæt ord på din verden*, 1991, latv. 1995).

Mācību un uzskates līdzekļu, IT lietojums literatūras stundās – portreti, grāmatas par rakstniecības, kultūras, vēsturiskām personībām, mākslu, vēsturi un daudz ko citu, audiogrāmatas, mācību filmas, animācijas, dokumentālās un mākslas filmas, teātra izrādes, TV iestudējumi, mūzikas ieraksti (dziesmas ar A. Čaku, E. Veidenbauma vārdiem, R. Tigala un I. Ziedoņa disks u. c.), dažādu literāru sarīkojumu, lasījumu videoieraksti, DVD (par I. Ziedoni, A. Čaku, O. Vācieti, A. Ivasku u. c.) u. tml.

Starppriekšmetu saiknes realizēšanas iespējas literatūras stundās. Literatūras mācībās ieteicams veidot saiknes ar iespējami vairāk citiem jomas un ārpusjomas priekšmetiem – vēsturi, kultūras vēsturi, mākslas vēsturi, vizuālo mākslu, mūziku, kinomākslu, teātra mākslu, dizainu, arhitektūru u. c. Runājot par kādu literāru darbu, īpaši ērti ir pievērst uzmanību arī grāmatai kā priekšmetam, vērtējot tās ilustrāciju māksliniecisko kvalitāti, teksta un ilustrāciju saskaņu, dizainu, papīra izvēli, iesējumu, atbilstību lasītāja pieredzes līmenim utt.

Vērtēšana literatūras stundās. Principi: sistēmiskuma, atklātības un skaidrības, metodiskās daudzveidības, iekļaujošais, izaugsmes princips. Vērtēšanas norises laiku mācību procesā

un biežumu, saturu, uzdevuma veidu, vērtēšanas formu un metodiskos paņēmienus, vērtēšanas kritērijus, vērtējuma izteikšanas veidu un dokumentēšanu izvēlas atbilstoši vienam no trim vērtēšanas mērķiem – diagnosticējošā, formatīvā vai summatīvā vērtēšana. (Mācību sasniegumu vērtēšanas formas un metodiskie paņēmieni, 8)

Diagnosticējošās vērtēšanas mērķis ir noteikt skolēna apgūtās zināšanas, izpratni, prasmes, uz vērtībām balstītus ieradumus un kompleksus sasniedzamos rezultātus, lai plānotu un pilnveidotu mācību procesu, piemēram, precizētu turpmākos skolēnam sasniedzamos rezultātus un izvēlētos atbilstošus mācību uzdevumus. Diagnosticējošo vērtēšanu ieteicams veikt temata, mācību kursa vai mācību gada sākumā.

Formatīvās vērtēšanas mērķis ir noteikt skolēna sasniegtos rezultātus atgriezeniskās saites sniegšanai skolēnam un skolotājam, lai uzlabotu skolēna sniegumu un plānotu turpmāko mācību procesu. Formatīvo vērtēšanu organizē arī, lai veicinātu skolēna mācību motivāciju attīstīt pašvadītas mācīšanās prasmes, iesaistot viņu vērtēšanas procesā. To skolotājs organizē pēc nepieciešamības mācību procesa laikā.

Summatīvās vērtēšanas mērķis ir noteikt, novērtēt un dokumentēt skolēna sasniegtos rezultātus. Summatīvās vērtēšanas rezultātus var izmantot, piemēram, arī lai uzlabotu skolēna sniegumu, izvērtētu mācību procesā izmantotās metodes, pieņemtu lēmumus par turpmāko darbu. Summatīvo vērtēšanu veic mācību posma (piemēram, temata, vairāku tematu vai temata loģiskās daļas, mācību gada, izglītības posma vai pakāpes) noslēgumā. (Mācību sasniegumu vērtēšanas formas un metodiskie paņēmieni, 9)

10.2. Literatūras iepazīšana satura un formas vienībā, veidu, žanru un virzienu kontekstā

Literārā darba analīze un interpretācija skolā ir galvenais jautājums, kas arvien bijis un ir didaktiķu uzmanības centrā. Tas ir jautājums, kā virzīt skolēnu iedziļināšanos daiļdarbā, uzdot jautājumus un meklējot atbildes par to, kā saprotams teksts un ko tas nozīmē.

Analīze un interpretācija ir divas pieejas literatūrai. Analīze (poētikas pieeja) sāk ar nozīmēm (lasīšanas procesa rezultātiem) un cenšas noskaidrot, kā tās ir radītas, saprast, kā teksts sasniedz savu efektu, piemēram: “Kāpēc šī vieta romānā liekas ironiska? Kas liek mums just līdzīgi tieši šai personai? Kāpēc dzejoļa nobeigums ir divdomīgs?” (Kalers, 2007, 76) Interpretācija (hermeneitikas pieeja), pievēršoties tekstam, jautā, ko tas nozīmē, mēģina atklāt jaunus un labākus variantus. Analīze – izpētīšana, iztīrīšana. Interpretācija – izskaidrošana, iztulkojums. Reālajā teksta iepazīšanā abas šīs pieejas savienojas, jautājot, kā tiek panākts efekts (analīze), un tai pašā laikā domājot, ko nozīmē kāda dzejas rinda un ko dzejolis vēsta par cilvēka dzīvi (interpretācija). (Kalers, 2007, 76) Interpretācijas variantu var būt daudz, un katrs ir pareizs. Tikai vienmēr svarīgi ir **argumentēt**, kā konkrēti tēli vai situācijas pamato noteiktu viedokli.

Interpretācija “var izpausties kā spēle ar jautājumu: “Par ko gan īsti ir šis darbs?” [...] atbildei jāatbilst zināmiem nosacījumiem – piemēram, tā nevar būt acīmredzama, tai jābūt spekulatīvai”

(Kalers, 2007, 79). Pārāk vienkārši ir pateikt, ka Viljama Šekspīra luga “Hamlets” ir par dāņu princi, augstāk vērtējamas ir atbildes – ““Hamlets” ir par Elizabetes laika pasaules kārtības sabrukumu”, ““Hamlets” ir par vīriešu bailēm no sievietes seksualitātes”, ““Hamlets” ir par zīmju nedrošumu” u. tml. (Kalers, 2007, 79). Jo plašākas zināšanas par kontekstu – autoru, laikmetu, virzieniem utt. –, jo vairāk materiāla interpretācijai.

Svarīgākie principi literāro avotu izvēlē: 1) latviešu un cittautu literatūras proporcija ($\frac{2}{3}$ un $\frac{1}{3}$); 2) atbilstoši vecumposmam pārstāvēti visi literatūras un folkloras veidi un žanri (Literatūra 4.–9. klasei, 231) – dzeja, proza, dramaturģija, liroepika, dzejproza, romāns, stāsts, novele, literārā pasaka, eseja, miniatūra, skice, epifānija, traģēdija, drāma, komēdija u. c. Daiļliteratūras žanriskā daudzveidība, tematiskā un stilistiskā bagātība ir potenciāls, kas jāizmanto skolēnu lasītāja pieredzes paplašināšanā.

Lasot un iedziļinoties konkrētā daiļdarbā, svarīgi lietot un neuzkrītoši iedzīvināt skolēnu zināšanās literatūras teorijas jēdzienus. Vēlams to panākt pēc iespējas nepiespiestāk, skolotājam pašam lietojot precīzus vārdus – runājot nevis par *grāmatu* “Velniņi”, bet *literāro pasaku* “Velniņi”, nevis par *lugu* “Jāzeps un viņa brāļi”, bet *traģēdiju*, nevis par *dzejoli* “Bruņu kalps”, bet *balādi* utt. Nav tik svarīgi skolēnam zināt izteiksmes līdzekļa definīciju, kā saprast, kas tas ir, un lietot savos izteikumos. Iedziļinoties romānā, ērti runāt par tā varoņu raksturojumu, tēlu sistēmu un sižeta kompozīciju un, daloties iespaidos par dzejoļiem, runāt par pārdzīvojuma atklāsmi, metaforām, salīdzinājumiem un skaniskumu.

Katra daiļdarba galvenais komponents ir literārs tēls – parādību attēls. Daiļdarbs sastāv no tēliem, saturs atklājas ar tēliem vai tēlos, ideja dzīvo tēlos. (Ideja grūti ietverama abstraktos izteikumos, reizēm rakstnieks pats to formulē – liek virsrakstā, ieliek varoņu teiktajā, rezumē nobeigumā u. tml.) Tēla uztvere un sapratne ir atkarīga no lasītāja vecumposma un pieredzes, kas veidojas pakāpeniski:

- pirmais līmenis – lasītājs dzīvo līdzī un līdz ar to domā par literārā varoņa rīcību, izvēli, pārdzīvojumiem dažādās situācijās;
- otrais līmenis – literārs tēls rosina sapratni par dzīves jēgu un cilvēku pasaulē kopumā;
- trešais līmenis – literārs tēls rosina vispārīgu filozofisku problēmu, atziņu, ideju izpratni. Skolotājs ir ceļrādītājs lasītāja pieredzes paplašināšanas gaitā.

Folkloras aktualizācija un iepazīšana literatūras stundās notiek, sākot no pirmajām klasēm. “Latviešu folkloras ir sociāli aktīva māksla un reizē sākotnējā zinātne – darba pieredzes, tiesisko, sadzīves normu, arī audzināšanas centienu atspoguļotāja un veidotāja, īpaši tautasdziesmas,” uzsver J. Rudzītis monogrāfijā “Latviešu tautas pedagogija” (2006), kur izvērstā dialogā ar latviešu folkloras sacerējumiem sistematizēti tajos ietvertie pedagoģiskie priekšstati, atziņas, ieteikumi, rosinājumi, “kas noderejuši garīgās un materiālās kultūras vērtību pārmantošanai paaudžu paaudzēs” (Rudzītis, 2006, 2). Autoru vada pārlicība, “ka pārvērtēt [mūsu laikmeta] bezdvēselisko prakticismu var palīdzēt arī tradicionālās kultūras izzināšana nevis lai pie tās apstātos, bet vēsturisko pieredzi liktu lietā mūsdienu problēmu risināšanā. Lai pirmām kārtām mūsu dainas – latvisko vērtību glabātājas – apzinātu par latviešu identitātes skaidrāko avotu un pamatu” (Rudzītis, 2006, 4. vāks). Iepazīstot folkloras sacerējumus, svarīgi rosināt skolēnus tajos

pamanīt sev interesanto, samanīt vērtības, kas aktuālas arī viņiem. Skolēniem jānonāk pie atziņas, ka folklorā nav kaut kas sens un neglābjami novecojis, bet kaut kas savs, būtisks arī šodien, aktuāls, vispārcilvēcisks. Tautasdziesmas, pasakas, teikas, nostāsti, sakāmvārdi, parunas, miklas, ticējumi u. c. folkloras žanri saturā ir tik daudzveidīgi un bagāti, ka interesanto var atrast katrs. Ievērojamāko folkloristu (Krišjāņa Barona, Anša Lerha-Puškaiša, Friča Brīvzemnieka, Pētera Šmita, Annas Bērzkāles u. c.) personības un darba iepazīšana var būt labi un emocionāli rosināti pašizveidīgā darba paraugi tautas vērtību sargāšanā.

Runājot par mitoloģijas būtību, svarīgi uzsvērt, ka mitoloģijas tēli un motīvi līdz mums nonākuši ar folkloras starpniecību, ka tos mēs iepazīstam tautasdziesmās, pasakās, teikās, sakāmvārdos, parunās, ticējumos u. c. žanros un ka *mītu* kā atsevišķa žanra nemaz nav. (Tāds aplams priekšstats daļā sabiedrības ir izveidojies.) Svarīgi iepazīties ar mitoloģijas tēlu un motīvu izmantojumu un nozīmīgo lomu mākslā (glezniecībā, tēlniecībā, literatūrā, teātrā, kino un citās mākslās), pievērsties vecumposmam atbilstošiem literārajiem darbiem un to fragmentiem – piemēram, arī Harija Potera romānu sērijā sastopams daudz mitoloģisko tēlu (kentauri, vilkači, bazilisks u. c.).

Dzeju vai atsevišķu dzejoli var pārrunāt, vispirms daloties domās par kopējo iespaidu – emocionāli jēdzienisko pārdzīvojumu, pēc tam iedziļinoties tēlainībā un domājot, kādu efektu konkrētie tēli rada, bet pēc tam – kādu iespaidu dzejoļa jēgai dod ritmiskums un skaniskums (pantmērs, aliterācijas, asonanses, anaforas, epiforas, atskaņas utt.). Būtisks dzejas elements ir valodas rotaļa, kas var izpausties daudzos dažādos veidos un darīt dzejoli pievilcīgāku.

Dzejas stundās svarīgi runāt par dzejas tēlainību, tiešajām un pārnestajām nozīmēm. Palīgīdzeklis literatūras skolotājiem radošā procesa nosacītam skaidrojumam vārda mākslā un netradicionālas domāšanas rosināšanai mācību procesā ir Baibas Talces (1956) monogrāfija “Tēlainā izpratne literatūrā” (1999).

Ieteicams literatūras stundās organizēt arī piemērotu klases telpas iekārtojumu, jo literārā darba emocionālajai gammai atbilstoša noskaņa sekmē pārdzīvojumu un līdz ar to uztveri un izjūtu. To var panākt ar mūziku, izgaismojumu, attēliem, plakātiem, tērpiem u. tml. Vairāku mākslas veidu apvienošana stundās, uzdevumos vai patstāvīgajos darbos veicina dziļāku intelektuālo, emocionālo un radošo iesaisti. Piemēram, Andrusa Kivirehka (*Andrus Kivirähk*, 1970) literāro pasaku “Vabole Pēteris” (Kivirehks, 2012, 27–28) varētu dramatizēt, iestudēt un izspēlēt klasē, saliekot kopā skolēnu grupu sagatavoto: viena grupa uzraksta scenāriju un sadala lomas, otra grupa sameklē dzejoļus, ko Pēterim deklamēt, trešā piemeklē dziesmas un fona mūziku, ceturtā izdomā un sagādā tērpus, piektā izdomā un sagatavo atbilstošu telpas iekārtojumu, sestā organizē izrādi (sagatavo afišas, ielūgumus, balviņas u. tml.).

Indras Sproģes (1965) grāmata komplektā ar disku un plakātu “Māci mani, Degunlāci” (2012) iedvesmo īsu dzejolišu lasīšanu savienot ar animācijas un video īsfilmu skatīšanos, Renāra Kaupera (1974) dziesmu klausīšanos un līdzdziedāšanu (karaoke). Tas pārsteidz ne tikai vizuāli, bet arī verbāli un audiāli, nepiespiestā veidā sekmē reizrēķina apguvi, kā arī attīsta lasītprasmi, mūzikas un ritma izjūtu, rosina iztēli un fantāziju.

Mācību palīglīdzekļi skolotājiem

Normatīvie dokumenti

- Lāčauniece, I., Silova, L. Vebinārs. *Pārskats par literatūras mācību programmas 4.–9. klasei paraugu*. Pieejams: https://www.youtube.com/watch?v=8a9pF_O6XTc&feature=youtu.be [skatīts 25.02.2020.].
- Literatūra 4.–9. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs. *Skola2030*. Mācību resursi. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/resources/131> [skatīts 25.02.2020.].
- Literatūra 4.–9. klasei. *Skola2030*. Mācību resursi. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/materials/166> [skatīts 25.02.2020.].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 416. *Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/309597> [skatīts 25.02.2020.].
- Ministru kabineta noteikumi Nr. 747. *Noteikumi par valsts pamatizglītības standartu un pamatizglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/303768> [skatīts 25.02.2020.].

Vietnes, kur atrodama informācija par mūsdienu bērnu un jauniešu literatūras aktualitātēm

- Astrid Lindgren Memorial Award*. Pieejams: www.alma.se [skatīts 13.03.2020.]. (Informācija par Astridas Lindgrēnes piemiņas balvas nominantiem un laureātiem.)
- Bērnu, jauniešu un vecāku žūrija*. Pieejams: https://lasamkoks.lv/pieaugusie/lat/bernu_un_jauniesu_zurija/ [skatīts 13.03.2020.]. (Informācija par to, kuras grāmatas un kurās lasītāju vecuma grupās iekļautas ikgadējās LNB lasīšanas veicināšanas programmas kolekcijā, kā arī lasītāju balsojums, kas skaidri parāda, kurām grāmatām visu vecuma grupu lasītāji dod priekšroku. Informācija par programmu un tās rezultātiem no 2001. līdz 2015. gadam atrodama arī bukletā “Lasi un vērtē!” (2015).)
- International Board on Books for Young People*. Pieejams: www.ibby.org [skatīts 13.03.2020.]. (Te atrodama informācija par Starptautiskās Bērnu un jauniešu literatūras padomes (IBBY) darbības aktualitātēm, tai skaitā H. K. Andersena balvas nominantu un laureātu vārdi un daiļrades apraksti, SBJLP Goda saraksti (IBBY Honour List) ar visu tajos iekļauto grāmatu anotācijām, Starptautiskās Bērnu grāmatu dienas plakāti un vēstījumi.)
- International Youth Library*. Pieejams: www.ijb.de [skatīts 13.03.2020.]. (Starptautiskās Jaunatnes bibliotēkas darbības aktualitātes, tai skaitā ikgadējā pasaules labāko bērnu un jauniešu grāmatu kolekcija “Baltie kraukļi” (White Ravens).)
- LNB Lasāmkoks. Pieejams: www.lasamkoks.lv [skatīts 13.03.2020.]. (Informācija par Latvijas Nacionālās bibliotēkas Bērnu literatūras centra darbības aktualitātēm.)

Vietnes autoru, literāro darbu un folkloras sacerējumu izvēlei un daudzveidīgas papildu informācijas atlasei

- Latvian Literature*. Pieejams: www.latvianliterature.lv [skatīts 13.03.2020.].
- Latviešu folkloras krātuve*. Pieejams: www.lfk.lv [skatīts 06.03.2020.].
- Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs*. Pieejams: www.garamantas.lv [skatīts 06.03.2020.]. (Vietne izmantojama folkloras sacerējumu izvēlē.)
- Latviešu literatūras gada balva*. Pieejams: www.laligaba.lv [skatīts 13.03.2020.].
- Latvijas un latviešu literatūras vortāls*. Pieejams: www.literatura.lv [skatīts 13.03.2020.]. (Tas ir nozares virtuālais resurss, kurā bez mūsdienu literatūras aktualitātēm ietilpst arī apjomīga personu un literāro darbu datubāze. Izmantojams autoru un literāro darbu izvēlē.)
- Letonika* [skolai jāabonē]. Pieejams: www.letonika.lv [skatīts 13.03.2020.].
- Satori*. Kultūras un patstāvīgas domas interneta žurnāls. Pieejams: www.satori.lv [skatīts 13.03.2020.]. (Informācija par kultūras notikumiem Latvijā un pasaulē, viedokļi par aktuālām kultūrpolitiskām un sociālām problēmām, recenzijas un pārdomas par grāmatām, filmām, teātra izrādēm, koncertiem, mākslas izstādēm, intervijas ar literātiem, mūziķiem, režisoriem un citiem radošiem cilvēkiem, kā arī prozas un dzejas darbi.)

Ar literatūru saistīto **muzeju** vietnēs atrodama informācija par muzeju darba laikiem, jaunumiem, izstādēm, publikācijām un citām darbības aktualitātēm, kas noder, plānojot muzeju un to rīkoto izstāžu, tikšanos, lasījumu, muzejpedagoģisko nodarbību, interaktīvu spēļu, sarīkojumu u. c. apmeklējumu.

Aleksandra Čaka memoriālais dzīvoklis. Pieejams: <http://www.cakamuzejs.riga.lv/> [skatīts 13.03.2020.].

Jāņa Jaunsudrabiņa muzejs "Riekstiņi". Pieejams: <https://www.latvia.travel/lv/apskates-vieta/jana-jaunsudrabi-na-muzejs-riekstini> [skatīts 13.03.2020.].

Memoriālo muzeju apvienība. Pieejams: www.memorialiemuzeji.lv [skatīts 13.03.2020.]. (Vietnē atrodama informācija par deviņiem memoriālajiem muzejiem: Jāņa Akuratera muzeju, Krišjāņa Barona muzeju, Jāņa Rozentāla un Rūdolfa Blaumaņa muzeju, Raiņa un Aspazijas māju, Raiņa un Aspazijas vasarnīcu, Raiņa muzeju Tadenavā, Raiņa muzeju Jasmuižā, Ojāra Vācieša muzeju, Andreja Ūpiša memoriālo muzeju.)

Orisāre. Piebalgas muzeju apvienība. Pieejams: <http://www.piebalgasmuzeji.lv/> [skatīts 13.03.2020.]. (Informācija par Kārļa Skalbes muzeju "Saulieti", Antona Austriņa muzeju "Kaikaši", brāļu Kaudziņu muzeju "Kalna Kaibēni", Emīla Dārziņa muzeju "Jāņaskola".)

Rakstniecības un mūzikas muzejs. Pieejams: <http://rmm.lv/> [skatīts 06.03.2020.].

Rūdolfa Blaumaņa memoriālais muzejs "Braki". Pieejams: <http://www.braki.lv/> [skatīts 13.03.2020.]. (Un citi muzeji Latvijā un ārzemēs.)

Sekojošās **resursu vietnes** satur daudzveidīgu informāciju, literāros darbus, to lasījumus, dažādus citus mācību materiālus uzdevumu izstrādei un izpildei, stundu emocionālās noskaņas radīšanai un rakstnieku personību iepazīšanai.

Balodis, P., Bušs, O., Kalniņa, I. u. c. *E-pupa*. Elektroniska latviešu valodas vārdnīca. Pieejams: www.valoda.lv [skatīts 03.03.2020.]. (Latviešu leksikogrāfijas un latviešu valodas un literatūras didaktikas praksē unikāla, daudzfunkcionāla un informatīvi ļoti ietilpīga kompleksa datorvārdnīca. Konceptuāli jauns elektronisks mācību resurss skolēniem un skolotājiem, tiešā mērķauditorija ir 7.–12. klašu skolēni no skolām, kas īsteno mazākumtautību izglītības programmu.)

Literatūras klasiķu biogrāfiju un nozīmīgāko darbu audioieraksti. Pieejams: <http://audio-gramata.lv/> [skatīts 05.03.2020.]. (Rakstnieki: Eriks Ādamsons, Apsīšu Jēkabs, Rūdolfs Blaumanis, Anna Brigadere, Jānis Ezeriņš, Aleksandrs Grīns, Jānis Poruks, Pāvils Rozītis, Augusts Saulietis, Edvarts Virza.)

Māconis. *Zvaigzne ABC* izdoto tiešsaistes mācību materiālu lietošanas vietne. Pieejams: <https://www.zvaigzne.lv/lv/grupas/izvaigzne/maconis/> [skatīts 25.02.2020.].

"*Uzplaukst grāmatu puķes*". Video: Bērnu literatūras lasījumi 2019. Pieejams: <https://satori.lv/article/bernu-literaturas-lasijumi-2019> [skatīts 13.03.2020.]. (Un citi iepriekšējo gadu lasījumi vietnē www.satori.lv)

Mācību filmas izmantojamas informācijas un uzskates bagātināšanai stundās.

Latgales kultūras mantojums. DVD. (2011) Mācību filma 10.–12. klasei. Mācību līdzeklis literatūrā. Rīga: SIA "A PRO". (Filma iepazīstina ar Latgales kultūrvidi, latgaliešu literatūras attīstības ceļu, latgaliešu folkloras un amatniecības tradīcijām.)

Latviešu rakstnieku muzeji. DVD. (2011) Mācību filma literatūrā 5.–12. klasei. Rīga: SIA "Ienesīga vieta. Production". (Filmā parādīti latviešu rakstnieku muzeji – K. Barona, K. Skalbes, A. Čaka un O. Vācieša.)

No modernisma līdz postmodernismam. DVD. (2010) Interaktīvs mācību līdzeklis literatūrā 10.–12. klasei. Rīga: SIA "Dd Studio". (Materiāls veidots kā atbalsts latviešu valodas un literatūras skolotājam mūsdienīgā mācību procesā un aizraujošs vizuālais materiāls vidusskolēnam. Multimediju programma ļauj izzināt 21. gadsimta – radošu pārmaiņu laika – kontūras, veidojot saistošu pārskatu gan par mākslas virzienu un stilu atšķirīgām izpausmēm latviešu literatūrā, gan spilgtām personībām rakstniecībā un kopsakarībām kultūras procesos.)

Personības. Laiks. Vide. DVD. (2011) Mācību filma literatūrā 10.–12. klasei. Rīga: SIA "Dd Studio". (Filma atklāj, kā dažādos laikos un apstākļos radoši cilvēki meklējuši jaunu māksliniecisku patiesību, radījuši savu kopību, bieži vien dramatisku laikmeta notikumu ietekmēti.)

Piebalgas kultūras mantojums. DVD. (2011) Mācību filma 10.–12. klasei. Mācību līdzeklis literatūrā. Rīgā: SIA "A PRO". (Filma sniedz ieskatu Piebalgas vēsturē un atklāj braļu Kaudzišu romāna "Mērnieku laiki" nozīmi latviešu literatūrā, iepazīstina arī ar citiem izciliem Piebalgas kultūras darbiniekiem.)

Trīs A. Kalves un I. Stikānes mācību līdzekļi veidoti daļēji kā darba burtnīcas un dod iespēju skolēniem lasīt tekstus un paust savu viedokli, līdzpārdzīvot literārajiem varoņiem un izteikt savu attieksmi par viņu rīcību, minēt mīklas, ilustrēt daiļdarbus. Skolotāji var kopēt tekstus, uzdevumus, darba lapas un izmantot savās mācību programmās.

Kalve, A., Stikāne, I. (2011) *Literatūra 7. klasei. Vērtību pasaule*. Mācību līdzeklis skolēnam. Rīga: LVA.

Kalve, A., Stikāne, I. (2011) *Literatūra 8. klasei. Spēle*. Mācību līdzeklis skolēnam. Rīga: LVA.

Kalve, A., Stikāne, I. (2011) *Literatūra 9. klasei. Dzīves virpuļos*. Mācību līdzeklis skolēnam. Rīga: LVA.

Palīg līdzekļi skolotājam skolēnu snieguma vērtēšanā literatūrā

Mācību sasniegumu vērtēšanas formas un metodiskie paņēmieni. *Skola2030*. Mācību resursi. Literatūra 4.–9. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs, 8.–10. lpp. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/resources/131> [skatīts 13.03.2020.].

Skalberga, A., Dalbiņa, I., Kacare, I., Neimane, A., Sprinģe, A., Stikute, E., Vilkaplātere, I. (2011) *Rokasgrāmata latviešu valodas un literatūras skolotājam par formatīvo un summatīvo vērtēšanu*. LVA. Pieejams: https://valoda.lv/wp-content/uploads/docs/E-Gramatas/11-Met_ROKASGR.pdf [skatīts 25.02.2020.].

Vulfa, A. (1998) *Uzdevumi latviešu literatūrā 10.–12. klasei*. Rīga: Pētergailis.

Vulfa, A. (2001) *Zināšanu pārbaudes paņēmieni literatūrā*. Rīga: Pētergailis.

Vulfa, A. (2004) *Pārbaudes darbi latviešu valodā un literatūrā 12. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Vulfa, A. (2007) *Pārbaudes darbi literatūrā vidusskolai*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Vietnes ierosmei literāru darbu interpretācijai citu mākslas veidu kontekstā

Filmas.lv. Nacionālais kino centrs. Pieejams: www.filmas.lv [skatīts 13.03.2020.].

Informatīva un analītisku domu telpa. Pieejams: www.kroders.lv [skatīts 13.03.2020.]. (Vietnē publicēto materiālu autori vērtē aktuālo latviešu teātra procesu, pēta teorētiskas un vēsturiskas teātra parādības, lasa lugas un grāmatas, runā par pasauli ap/pie/aiz/bez teātra (blogu).)

Mākslas un kultūras portāls. Pieejams: www.artterritory.com [skatīts 13.03.2020.]. (Portāla uzmanības fokusā ir Baltijas, Skandināvijas un Krievijas mākslas procesi un to izpausmes visur citur pasaulē.)

Literatūras saraksts

Andersens, Ē. S. (1995) *Ietērp vārdos savu pasauli*. Rīga: Garā Pupa.

Ausekle, D. u. c. (1991) *Literatūras mācīšanas metodika*. Palīg līdzeklis skolotājiem. Rīga: Zvaigzne.

Bērnu, jauniešu un vecāku žūrija. Pieejams: https://lasamkoks.lv/pieaugusie/lat/bernu_un_jauniesu_zurija/ [skatīts 05.03.2020.].

Čaks, A. (1994) Un tomēr – tagadnību. No: Čaks, A. *Kopoti raksti*. 3. sēj. Rīga: Zinātne, 252.–258. lpp.

Geidžs, N. L., Berliners, D. C. (2000) *Pedagoģiskā psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Kalers, D. (2007) *Literatūras teorija*. Ļoti saistošs ievads. Rīga: ¼ Satori.

Kalve, A., Stikāne, I. (2009) *Literatūra 7. klasei*. Skolotāja grāmata. Rīga: Pētergailis.

Kivirehks, A. (2012) *Kaka un pavasaris*. Rīga: Liels un Mazs.

Lasi un vērtē! Lasišanas veicināšanas programmas "Bērnu un jauniešu žūrija" 15 gadu pieredze. (2015) Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka. Pieejams: https://lasamkoks.lv/pieaugusie/lat/digitala_biblioteka/182-lasi-un-verte [skatīts 06.03.2020.].

Literatūra 4.–9. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs. (2020) *Skola2030*. Mācību resursi. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/resources/131> [skatīts 13.03.2020.].

- LNB Lasāmkoks. Pieejams: <https://lasamkoks.lv/> [skatīts 06.03.2020.].
- Mācību sasniegumu vērtēšanas formas un metodiskie paņēmieni. *Skola2030*. Mācību resursi. Literatūra 4.–9. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs, 8.–10. lpp. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/resources/131> [skatīts 13.03.2020.].
- Milts, A. (1997) Aizdegt iztēles spēku! *Literatūra. Māksla. Mēs*, 13.–20.03.1997, 2. lpp.
- Rodari, D. (2009) *Fantāzijas gramatika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Rudzītis, J. (1993) *Problēmsituācijas literatūras stundā*. Rīga: Zvaigzne.
- Rudzītis, J. (1997) *Vērtīborientējoši uzdevumi literatūras apguvei*. Rīga: RaKa.
- Rudzītis, J. (2000) *Literatūras mācības skolā*. Metodisks rosinātājlīdzeklis esošajiem un topošajiem literatūras skolotājiem. Rīga: RaKa.
- Rudzītis, J. (2006) *Latviešu tautas pedagogija*. Rosinātājlīdzeklis esošajiem un topošajiem pedagogiem un bērnu vecākiem. Rīga: RaKa.
- Rune, M. (2003) *Stratēģijas literatūras stundā pamatskolā*. Rīga: RaKa.
- Sproģe, I., Kaupers, R. (2012) *Māci mani, Degunlāci*. Rīga: Poligrāma.
- Stikute, E. (2006) Kritiskās domāšanas attīstīšana latviešu literatūras mācībās. No: LU Raksti. *Pedagoģija un skolotāju izglītība*. 700. sējums. Rīga: LU, 138.–145. lpp.
- Stikute, E. (2009) Latviešu literatūras didaktika: vēsturiskā pieredze. *Skolotājs*, Nr. 2, 7.–21. lpp.
- Stikute, E. (2011) *Latviešu literatūras didaktika*. Rīga: RaKa.
- Stikute, E. (2020) *Latviešu literatūras didaktika*. Studiju kursa materiāli. Rīga: LU E-studijas.
- Talce, B. (1999) *Tēlainā izpratne literatūrā*. Rīga: RaKa.
- Zālīte, M. (1997) Kas ir šis “atjaunoties”? Runa Dzejas dienu atklāšanā 1987. gada 11. septembrī pie Raiņa piemiņekļa Rīgā. No: Zālīte, M. *Kas ticībā sēts*. Rīga: Karogs.

11. Ieskats mūzikas mācību metodikā

G. Bernāts

Ievads

Skolotāja dzīve un profesionālā darbība mūsdienu sabiedrībā ir ļoti mainījusies. Novērojumi liecina, ka mūzikas skolotājam pedagoģiskajā realitātē nākas saskarties gan ar atbalstu pedagoģiskajai darbībai, gan arī ar daudziem izaicinājumiem.

Mūzikas radišana, atskaņošana un klausīšanās ir iespējama, tikai pateicoties muzikālajai pieredzei. Kaut gan mūziku uztver tikai caur skaņu un klausīšanos, tomēr šī pieredze ir universāla, tāpēc ka iekļauj sevī visu cilvēku – jūtas, prātu, dvēseli un garu. Muzikālās pieredzes veidošana tikai ar mūzikas atkārtotu klausīšanos ir nepietiekama, pilnvērtīga muzikālā pieredze ir saistīta ar praktisku darbošanos mūzikas radišanā un atskaņošanā. Cilvēks no vissenākajiem laikiem muzikālās pieredzes veidošanā, saglabāšanā un tālāknodošanā ir izmantojis instrumentus – cilvēka balsi, sitaminstrumentus, stīgu instrumentus, pūšaminstrumentus, vēlāk radītos taustiņinstrumentus. Cilvēka dzīve un mūzikas kultūras pastāvēšana mūsdienās nav iedomājama bez šiem instrumentiem. Lai tie skanētu skaisti un skanīgi, to apgūvē nepieciešams ieguldīt ilgstošu un pacietīgu darbu. Skolotāji izmanto dažādas vingrinājumu sistēmas un metodiskos paņēmienus, lai palīdzētu izglītojamajiem izglītoties mūzikā, apgūt dziedāšanas un instrumentspēles prasmes un iepazīstinātu audzēkņi ar mūzikas kultūras bagātībām. Radoši organizētā mācību darbā skolēns iegūst zināšanas par mūzikas valodas izteiksmes līdzekļiem, stilistiskajām, žanriskajām un citām skaņdarba iezīmēm.

Skolotāji ne vienmēr izprot ārzemju pieredzes automatiskas pārmantošanas neiespējamību (pieredzes veidošanās norit saistībā ar telpisko faktoru, konkrētās kultūras vērtību un ideālu sistēmu). Šīs problēmas liecina, ka joprojām pastāv problēmas mūzikas skolotāja pedagoģiskajā realitātē. Skolotājs joprojām dažkārt nav atbrīvojies no padomju mantojuma, nav kļuvis brīvs – brīvību dod zināšanas, pārlicība, ticība saviem spēkiem, materiālā labklājība. Materiālo labklājību izglītības iestāde, kurā topošais skolotājs studē, nevar nodrošināt, tomēr tā var sniegt zināšanas, ticību saviem spēkiem, pārlicību.

Topošajam un esošajam skolotājam vēlams saprast, ka studējot viņš nevar iegūt visas zināšanas, kuras tam būs nepieciešamas viņa profesionālajā darbībā. Skolotāja darbība pieprasa nepārtrauktu izglītošanos visā viņa profesionālā mūža laikā. Izglītības iestādes pienākums ir veicināt skolotāja sapratni par šiem procesiem un veicināt prasmi orientēties mūsdienu lielajā pedagoģisko paradigmu, pieeju, metožu un skolu daudzveidībā.

11.1. Mūzika kā mācību priekšmets un viens no mākslas veidiem

Mūzika skan mums visapkārt un mūsos – tā ir mūsu esamības skanošā daļa. Mainoties savos veidos un izpausmes formās, tā vienmēr bijusi cilvēces pavadone visā tās pastāvēšanas vēsturē. “Mūzika kā mākslas veids sākas tur, kur skaņu plūsmā parādās mākslinieciski tēli.” (Zariņš, 2005, 12)

Mūzika ir unikāls mākslas veids, jo citi informācijas nodošanas veidi nespēj pārvarēt vairākas sastopamās barjeras: valodas, vecuma, nacionālo... Mūzika ir arī viens no mākslas veidiem, kur fantāzijas lidojumam var ļauties visvairāk.

Kas ir mūzika? Mūzika – tā ir emocionāla pasaules iepazīšana. Tāpēc muzikalitātes pamatpazīme ir mūzikas līdzpārdzīvošana, kuras procesā tiek uztverts saturs. Tā kā mūzikas līdzpārdzīvojums savā būtībā ir emocionāls, tad līdz ar to tikai emocionāli ir iespējams uztvert mūzikas saturu, nekā savādāk. Muzikalitātē galvenais ir cilvēka spēja emocionāli atsaukties mūzikai. Mūzika – tā ir dažādu augstumu, tembra, dinamikas, ilguma skaņu kustība, kas organizēta muzikālās skaņu rindās, kurām piemīt noteikta harmoniska nokrāsa un izteiksmības iespējas. (Мулдма, 2007)

Mūzika – tā ir emocionāli pārdzīvota dzīves pieredze. Mūzika, līdzīgi kā citas mākslas, atspoguļo dzīves īstenību, bet mākslinieciskā atspulga priekšmets un raksturs tiek noteikts ar mākslas sociālajām funkcijām. (Ансерме, 1986)

“Muzikalitāte ir integrēta (vienota) personības īpašība, ko veido emocionālā uztvere un emocionālā atsaucība, muzikālā dzirde, ritma izjūta, vokālais balss apjoms, prasme dziedāt, muzikālā atmiņa un muzikālā domāšana.” (Liduma, 2015, 134) Mūzikas uztvere ir sarežģīts, emocionāls, sensori intelektuāls izziņas un skaņdarbu vērtēšanas process (Mackēviča, 1998). Muzikalitāti analizē, nodalot atsevišķas muzikālās spējas un nosakot to savstarpējās sakarības (Swanwick, 1997). Muzikalitātes pamatpazīme ir muzikāls emocionāls pārdzīvojums. Muzikalitātes centrs ir emocionālā atsaucība. (Liduma, 2015)

Muzikalitātes izpausmes mūzikas mācību procesā tiek skatītas kā prasmes, kas veidojas zināšanu apguves un muzikālās darbības rezultātā, kā arī attieksmē pret mūziku, muzicēšanas procesu, kas izpaužas kā emocionālā atsaucība mūzikai un interese doties un iesaistīties mūzikas mācībās. Muzikālās spējas var attīstīties muzikālā darbībā, ietverot izziņas (mūzikas uztvere, uzmanība, muzikālā atmiņa un muzikālā domāšana) un emocionālos (emocionālā atsaucība) procesus, kas savukārt pilnveido jaunas zināšanas, prasmes un attieksmi pret mūziku. (Vilde, 2013)

Mūzikas skaņās ir ietverta visas cilvēces daudzu gadsimtu attīstības vēsture, kuru tiecas “saklausīt” un aptvert skaņdarba autors (Илѣрбакова, 2009). Mūsdienās ir pamatojama mūzikas saistība ar citām mākslām. Mūzikas intonatīvā daba saista to ar vārda mākslām – dzeju, literatūru. Mūzika tāpat kā horeogrāfija ir māksla, kas norit laikā. Mūzikā tāpat kā dejā un dzejā liela nozīme ir ritmam. Muzikālo sacerējumu uzbūve, to formu proporcijas ir salīdzināmas ar arhitektūru. Muzikālo tēlu krāsas un spilgtums to tuvina vizuālajām mākslām. Tātad, pievērsoties mūzikas būtības un nozīmes izpētei, svarīgi saprast, ka mūzika ir mākslas veids, kuru mūsdienās

pēta un skaidro ne tikai mūzikas zinātne, muzikoloģija, mūzikas vēsture, bet arī estētika, mākslas filosofija un citas ar mākslas izpēti saistītas zinātnes.

Krievu mūzikas zinātniece V. Holopova sniedz konceptuālu mūzikas kā mākslas veida definīciju: “Mūzikas saturs ir pozitīva, “harmonizējoša” attieksme pret cilvēku vissvarīgākajos tā mijiedarbības punktos ar pasauli un pašam ar sevi.” (Холопова, 2009, 23)

Mūzikas iepazīšana plašākā skatījumā ir personības iesaistīšanās kultūras, it sevišķi estētiskās kultūras, aprītē, kur nozīmīgu vietu ieņem ne tikai zināšanas un prasmes, bet galvenokārt dzīves un mākslas vērtību atklāšana.

Viens no mācību priekšmeta “Mūzika” pamatuzdevumiem ir aktīvas un emocionālas mūzikas uztveres spēju veidošana, muzikālās gaumes attīstīšana, kā arī priekšstata par mūziku kā vērtību audzināšana skolēnos.

Mūzikas mācību priekšmeta apguves procesā svarīgi tiekties uz to, ka skolēns:

- praktiski darbojas, iztēlojas un gūst prieku radošajā procesā;
- atklāj un pilnveido savus radošos talantus, zināšanas, prasmes un tehnikas dažādos mākslas veidos;
- vērtē un interpretē daudzveidīgus radošās izpausmes veidus, mācoties izprast kultūras atšķirības un veidojot savu kultūras identitāti;
- piedzīvo klātienē kultūras notikumus, gūstot emocionālo un estētisko pieredzi un attīstot personiskās kultūras vajadzības;
- sociāli atbildīgi līdzdarbojas kultūras mantojuma saglabāšanā un tradīciju pārmantošanā;
- ir ieinteresēts savā intelektuālajā, sociāli emocionālajā un fiziskajā attīstībā (Mūzika 1.–9. klasei, 2020);
- mācās atpazīt un novērtēt mūzikas tēlainību, kā arī izpaust sevi caur dažādiem muzikālās darbības veidiem – dziedāšanu, mūzikas klausīšanos, mūzikas instrumentu spēli, kustību;
- skolēnam attīstās muzikālās spējas (ritma izjūta, muzikālā atmiņa, skaņkārtas izjūta, muzikālās dzirdes priekšstats utt.) nepastarpinātas muzikālās darbības iespaidā;
- apgūst mūzikas teorijas zināšanas un prasmes aktīvas muzicēšanas procesā;
- apgūst muzikāli radošās darbības pieredzi un gūst prieku no muzikālas pašizpausmes;
- skolēnam attīstās muzikāla gaume, balstoties uz personisko dzirdes pieredzi. (Мулдма, 2007)

Mūzikas mācību priekšmets veido skolēna kultūras izpratnes un pašizpausmes mākslā prātību līdztekus literatūras, vizuālās mākslas un teātra mākslas mācību priekšmetiem. Mūzikas mācību priekšmeta apguves mērķis skolēnam ir aktīvā muzicēšanas procesā sekmēt emocionālo, intelektuālo un radošo spēju attīstību, iepazīt un izzināt Latvijas un pasaules mūzikas kultūras vērtības, mācīties izprast kultūras atšķirības, līdzdarboties mūzikas tradīciju pārmantošanā, kā arī piedzīvot klātienē mūzikas svētkus, gūstot emocionālu pārdzīvojumu. (Mūzika 1.–9. klasei, 2020)

Mūzikas mācību priekšmeta uzdevumi ir dot iespēju skolēnam:

- izkopt prasmi ieklausīties skaniskajā vidē, skaņdarbā, uztvert to emocionāli un raksturot mūzikas izteiksmes līdzekļus;

- attīstīt asociatīvi tēlaino domāšanu mūzikā, meklējot līdzības dabā, mākslā un ikdienas norisēs;
- apgūt radošai muzikālai darbībai nepieciešamās prasmes un iegūt praktiskās muzicēšanas pieredzi, izmantojot gan individuālus, gan grupu, gan kolektīvās muzicēšanas veidus un formas;
- iepazīt un izprast dažādu kultūru mūzikas valodu;
- veidot savu estētisko un ētisko vērtību sistēmu. (Mūzika 1.–9. klasei, 2020)

Mūzikas stunda. Mūzikas skolotājs

Mūsdienu pasaulē priekšroka tiek dota pedagoģijai, kas balstās uz dialogu. Saskarsme un sadarbība – tas ir pastāvīgi klātesošs dialogs starp skolotāju un skolēnu. Skolotājs rosina skolēniem pašiem izvirzīt mērķi savai mācību darbībai, apgūt jaunas mācību iemaņas, izmantot uzkrāto zināšanu pieredzi jaunu zināšanu apguvei.

Mūzikas stunda sevī ietver vienotu procesu, kurā jābūt sabalansētiem tādiem mācību procesa darbības veidiem kā dziedāšana, mūzikas klausīšanās, mūzikas instrumentu spēle, kustība mūzikas pavadījumā, kā arī mūzikas teorijas zināšanu apguve.

1. Mūzikas stundā centrālā vieta būtu atvēlama *dziedāšanai*. Tieši balstoties uz dziedāšanu, veidojas aizraušāns ar muzicēšanu un interese par mūziku kopumā. Dziedāšanas nodarbībās skolēnos attīstās dziedāšanas iemaņas, muzikālās spējas, kā arī mūzikas teorijas zināšanas un prasmes. Skolēnus apvienojoša kopdziedāšana ir pamats tālākai kora dziedāšanas tradīcijas saglabāšanai mūsu kultūrā un Dziesmu svētku kustības turpinājumam nākamajās paaudzēs. Ļoti būtisks kopdziedāšanas estētiskais faktors ir intonācijas noturība un intonatīva precizitāte.
2. *Mūzikas klausīšanās* paplašina kopējo skolēna redzesloku, mūzikas tēlainība sekmē apkārtējās pasaules uztveri un apjēgsmi, veido muzikālo gaumi un pozitīvu attieksmi pret visu mūzikas kultūru kopumā.
3. Ar pakāpenisku *mūzikas teorijas zināšanu* apguvi skolēnam attīstās muzikālās un intelektuālās spējas: uzmanība, atmiņa, tolerance, empātija, pārliecība par sevi, loģiskā domāšana, radoša iztēle utt.

Metrs. Metra izpratnes attīstīšanai būtiska ir stipro un vājo taktisdaļu atšķiršana pēc dzirdes, kā arī to uztveršana caur muzikālās darbības veidiem (soļošana, plaukšķināšana, skaņošie žesti utt.).

Ritms. Ritma izjūtas attīstīšanā nozīmīga ir ar dziedāšanu saistītā ritmiskā darbība (vārdu un teksta ritma sišana, dziesmu ritmiska pavadījuma izveidošana).

Melodija. Iemaņu un zināšanu attīstīšana, kas saistīta ar skaņu augstumu un izriet no dažāda augstuma skaņu uztveres attiecībām, kā arī no nošu teksta lasīšanas no lapas.

4. Mūzikas instrumentu spēle aktivizē skolēna muzikālo darbību stundā un ienes tajā lielu dažādību, attīsta vispārējās un muzikālās spējas, piemēram, uzmanību, tās koncentrētību un koordinācijas ātrumu, pārliecinātību, veiklību, atjautību u. c. Mūzikas instrumentu spēlē var izmantot ķermeni – instrumentu (rokas, delnas, pirkstus, kājas), ritma (sitamos), tautas (stīgu un pūšamos, kā arī sitamos) un citu veidu mūzikas instrumentus.

5. Kustība mūzikas iespaidā sekmē mūzikas izteiksmes līdzekļu (metra, ritma izjūtas, skaņkārtas, dinamikas, skaņu augstuma) uztveres attīstīšanu, muzikālo spēju, kā arī emocionālas pašrealizācijas iemaņu (iztēles, fantāzijas, improvizācijas u. c.) attīstīšanu. (Мулдма, 2007)

Ļoti būtisks faktors mūzikas apguves procesā ir skolēna vērtējums. Mūzikas stundā kā jau radošā nodarbībā vērtējumam ir jāatbilst un jāatbalsta bērna muzikālo spēju attīstība. Novērtēšanas kritērijiem nav jābūt audzēkņa vispārējām un muzikālajām spējām, bet gan tikai šo spēju attīstības līmenim. Novērtēšanā noteikti jāņem vērā audzēkņa muzikālo spēju attīstība; mūzikas teorētisko zināšanu un prasmju apguve; prasme pielietot apgūtās zināšanas praktiskās muzicēšanas procesā; skolēna iniciatīva un aktivitāte; radoša pieeja mūzikas materiāla pielietošanā; pieņemto lēmumu neordinaritāte un oriģinalitāte, kas tiek novērtēta kā kompleksi sasniedzams rezultāts, izmantojot snieguma līmeņa aprakstu.

Mūzikas skolotāja profesija sevī ietver gan mūziķa, gan arī skolotāja tēlu. Skolotājs vada mācību un audzināšanas procesu, sekmē bērnu uzskatu, pārliecības, gaumes un ideālu veidošanos. Mūzikas skolotājam jābūt arī labam mūziķim. Mūzikas instrumentu, savas balss pārvaldīšana, lasīšana no lapas, transponēšana, vienkāršu melodiju atdarināšana pēc dzirdes, improvizēšana ir būtiski mūzikas skolotāja darbības komponenti. Lai varētu sekmīgi veikt mūzikas pedagoga darbu, skolotājam jāpārvalda gan mācību metodiskā, gan mākslinieciskā, gan arī metodiski teorētiskā darbības joma. (Zariņš, 2003)

Skolotājam būtu vēlams būt spēcīgai personībai, augsts skolotāja profesionālisms izpaužas viņa spējā būt gatavam pedagoģiskai improvizācijai, bez kuras mūzikas skolotāja darbība mūzikas stundā nemaz nav iedomājama. "Pedagoģiska improvizācija – tas ir pedagoģiskās tehnikas, pedagoģiskās daiļrades augsta līmeņa rādītājs." (Мулдма, 2007, 19) Pie mūzikas skolotāja profesionālajām īpašībām pieder arī prasme komunicēt augstā mākslinieciskā līmenī gan ar klasi, gan katru audzēkni individuāli. Skolotājs, izmantojot mūzikas unikālo īpašību iedarboties uz cilvēkiem, savā rīcībā iegūst iespēju sekmēt skolēna personības attīstību, tikumības normu izstrādāšanos, veidot pasaules uzskatu un vērtību sistēmu, kas nosaka viņa uzvedību.

Mācību priekšmeta "Mūzika" apguve ir mācību process, kas vērsts uz caurviju prasmju apguvi un izmantošanu ikdienā, kas ir nozīmīgs priekšnoteikums dziļākas izpratnes veidošanai mācību priekšmetā. Lietpratība sevī ietver caurviju prasmju apguvi – tā ir perspektīva, kura iespaido muzikālās izglītības un audzināšanas saturu un tā apguvi bērna kā harmoniskas personības attīstībai veselumā:

1. Kritiskā domāšana un problēmrisināšana.
2. Jaunrade un uzņēmējspēja.
3. Pašvadīta mācīšanās.
4. Sadarbība.
5. Pilsoniskā līdzdalība.
6. Digitālā pratība.

Taču blakus minētajām ir aktuāli atzīmēt arī citu kompetenču apguvi:

7. *Komunikatīvā kompetence* ir koncentrēta uz valodas prasībām un balstās uz trim principiem, kas atklāj mūzikas izglītības, domāšanas un valodas ciešo saikni. Visi mācību priekšmeti, tai skaitā arī mūzikas mācību priekšmets, tiek apgūti ar valodas palīdzību. Tiek ievērots tas pats pēctecības princips, kas tiek pielietots valodu apgūvē, kad vispirms pakāpeniski notiek klausīšanās, tālāk seko runas apguve un tad jau lasīšana un rakstīšana. Mūzikas apgūvē aktuālas ir gan specifiskas prasības valodas apguvei (mūzikas terminoloģija), gan vispārējās valodnieciskās prasības.
8. *Aritmētiskā kompetence* skolēnos veido veseluma priekšstatu par tādām prasmēm kā kvantitatīvas informācijas traktēšana, vienkāršu aprēķinu veikšana, pazīstamu un jaunu vērtību izvērtēšana. Mācību priekšmeta “Mūzika” apgūvē matemātiskā kompetence veidojas ar ritma, metra, formas un intervālu lietošanu.
9. *Kreatīvā domāšana* ir spēju, zināšanu, prasmju, vērtīborientācijas un attieksmju kombinācija. Kreatīvā domāšana ir saistīta ar oriģinālām idejām, to radīšanu vai ģenerēšanu. Novērtēšanas rezultāti balstās uz savstarpēju sapratni un empātiju. Oriģinalitāte un radošums tiek uzskatīti par vērtību, bet viedokļu dažādība rada mācību situācijas, kuras atkarībā no vecumposma sekmē audzēkņa motivāciju gribas un refleksijas attīstībai.
10. *Personības un sociālās spējas un vērtības*. Šī kompetence palīdz skolēniem vispirms izprast sevi, savu nozīmīgumu, kā arī tolerances un atklātuma nozīmi attiecībā pret klasesbiedriem; palīdz atrast balansu starp brīvību un atbildību, dažādību un izvēles brīvību. Sociālās kompetences veidošanos sekmē kopēja dziedāšana, dziesmu repertuāra tekstu analīze, muzicēšana ansamblī, mūzikas vēsture, tai skaitā dažādu tautu mūzikas vēsture, kā arī integrēta pieeja mūzikas nodarbībām. (Мулдма, 2007)

Ir vēl arī citas prasmes, kuras iespējams apgūt, mācoties mūziku:

- prasme saredzēt un novērtēt skaisto, kā arī spēja gūt prieku no pašrealizācijas muzicēšanas procesā;
- gatavība saskarsmei un prasme sadarboties, izpildot grupā dažādas lomas un atzīstot citu panākumus un sasniegumus;
- prasme pamanīt līdzīgo un atšķirīgo, grupēt parādības, balstoties uz vienas vai divām pazīmēm (žanri, izpildītāji, mūzikas izteiksmes līdzekļi);
- sapratne par to, ka cilvēki, viņu viedokļi un vēlmes var būt atšķirīgi, prasme rēķināties ar citiem;
- prasme paust un pamatot savu viedokli, kā arī saskatīt problēmu un ieskicēt ceļus tās atrisināšanai.

Mūzikas stundas mācību saturs

Mūsdienu skolotājam mūzikas mācību priekšmeta stundās ir svarīgi ņemt vērā vairākus aspektus, kas ir nozīmīgi mūzikas apguvei izglītības iestādēs.

1. Pieveca mācību satura piedāvājumam, ko nosaka jaunie mācību priekšmetu standarti – lielākajā daļā mācību priekšmetu tā ir lietpratības jeb kompetences pieeja, kas ir indivīda spēja kompleksi lietot zināšanas, prasmes un paust attieksmes, risinot problēmas

reālās dzīves mainīgās situācijās. Tā ir spēja adekvāti lietot mācīšanās rezultātu noteiktā kontekstā (izglītības, darba, personiskajā vai sabiedriski politiskajā). Lietpratība jeb kompetence ir kompleksa – tā ietver zināšanas, izpratni, prasmes un ieradumus, kas balstīti uz vērtībām.

2. Mērķis un uzdevumi mūzikas mācību priekšmeta apguvei pamatizglītības līmenī un vidējās izglītības līmenī ir atšķirīgi: mācību priekšmeta “Mūzika” (1.–9. klasei) apguves mērķis skolēnam ir aktīvā muzicēšanas procesā sekmēt emocionālo, intelektuālo un radošo spēju attīstību, iepazīt un izzināt Latvijas un pasaules mūzikas kultūras vērtības, mācīties izprast kultūras atšķirības, līdzdarboties mūzikas tradīciju pārmantošanā, kā arī piedzīvot klātienē mūzikas svētkus, gūstot emocionālu pārdzīvojumu. Mācību priekšmeta “Mūzika” (10.–12. klasei) mērķis ir sekmēt izglītojamā emocionālo, radošo un intelektuālo attīstību, ieinteresētību Latvijas un pasaules mūzikas kultūras izzināšanā, kļūstot par aktīvu mūzikas klausītāju un muzicēšanas dalībnieku.
3. Mācību saturu nosaka standarts (agrāk tās bija mācību programmas).
4. Mūsdienās mūzikas skolotājam ir dota liela radoša brīvība – viņš patstāvīgi izvēlas un pielieto metodes, ar kuru palīdzību viņš sekmē skolēnu kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā, kas tai pašā laikā ir neatņemama bērna vispārējās attīstības sadaļa. Viena no pašām būtiskākajām prasībām, kas attiecas uz izglītības iestādes mūzikas skolotāju, ir tā, ka viņam ir jābūt muzikāli izglītotam visplašākajā šī vārda izpratnē – sākot ar pareizu nošu teksta pierakstīšanu un beidzot ar pareizu un patiesu mūzikas skaņdarba satura atklāšanu, ņemot vērā visus skaņdarba izteiksmes līdzekļus, t. sk. arī formu. Mūzikas skolotājs saskaras ar nepieciešamību analizēt mūzikas skaņdarbu, lai mērķtiecīgi un pareizi organizētu mūzikas klausīšanos, jaunu dziedamo skaņdarbu mācīšanos, mūzikas teorijas zināšanu un mūzikas instrumentu spēles apguvi.

Mūzikas mācību stundas sagatavošana

Mūzikas mācību stundai būtu jānotiek pēc iepriekš pārdomāta stundas plāna, taču kopējais skolotāja un skolēnu darbs stundā – tas vienmēr ir dzīvs process, ko nevar paredzēt vissīkākajās detaļās. Iepriekš nav paredzamas visnegaidītākās situācijas, kad apstākļi pieprasa pārkārtot stundas plānu nodarbības gaitā. Profesionālā pieredze šādās situācijās palīdz skolotājam neapjukt un katrā konkrētā gadījumā pieņemt nepieciešamo lēmumu. Rezultātā stundas mērķis tiek sasniegts, pateicoties paredzētās stundas struktūras variantu daudzveidībai.

Sekmīgai uzdevumu veikšanai mācību priekšmetā “Mūzika” stundā nepieciešama detalizēta atlasīto skaņdarbu izpēte, to atlase atbilstoši skolēnu muzikālajai sagatavotībai, kā arī vecumposmu īpatnībām. Mūzikas stundas saturā ietilpst skaņdarbi, kas ir atšķirīgi gan pēc rakstura, gan arī pēc noskaņojuma, tāpēc nodarbības secīguma nodrošināšanai svarīgi noteikt stundas struktūru, t. i., dažādu veidu muzikālās darbības pēctecīgumu. Pārdomājot emocionālo vēstījumu, stundas temata apguves norisi, pāreju no viena skaņdarba uz citu vai pāreju no vienas stundas daļas pie otras, skolotājam vēlams pacensties saglabāt nepieciešamo emocionālo noskaņojumu, atrast paņēmienus skolēnu uzmanības pārslēgšanai.

Stundas plānā ir svarīgi ņemt vērā audzēkņu fiziskās, prāta un emocionālās slodzes pakāpi bērniem, katras klases īpatnības. Piemēram, tā kā jaunāko klašu skolēnu uzmanības noturība ir neilga, mērķtiecīgi ir savlaicīgi nodarbības gaitā mainīt darbības veidus, lai bērnu interese un aizrautība nemazinātos.

Nozīmīga ir stundas plāna izveide – stundas temats, mērķis, uzdevumi, mācību darba organizācijas formas, mācību metodes, metodiskie paņēmieni, mācību līdzekļi un palīglīdzekļi, skolēnu mācību sasniegumu vērtēšana, stundas norise (katrs stundas posms, laika sadale, skolotāja un skolēnu sadarbība, mājas uzdevums). Ne mazāk būtisks ir stundas vērtējums, tās analīze (iespaidi, secinājumi, priekšlikumi).

Mūzikas stundu tipi

Atkarībā no satura mūzikas stundu tipi var būt dažādi.

- Tematiskās stundas: nodarbības par skolas tēmu, par draudzību, pasaku tēmas, profesiju tēmas utt.
- Stundas, kas veltītas konkrētiem nozīmīgiem notikumiem: Skolotāju dienai, Ziemassvētkiem, Jaunajam gadam, Meteņiem, Lieldienām, Mātes dienai u. c.
- Jaunās vielas nodarbības: jauna taktsmēra apguve, jaunu skaņu augstuma pakāpju apgušana, jauna mūzikas žanra iepazīšana, folkloras materiālu iepazīšana.
- Atkārtotības nodarbība vērsta uz apgūtā materiāla nostiprināšanu, iemaņu attīstīšanu teorētiskā materiāla izmantošanai praktiskā darbībā.
- Kopsavilkuma nodarbības ir tādas stundas, kuras vērstas uz kompetenču veidošanu, starppriekšmetu saišu iemaņu veidošanu utt.
- Koncertstundas: apgūtā mūzikas materiāla atskaņošana (dziesmas, dejas, ainas, instrumentālo ansambļu sastāvu varianti, vokāli instrumentālā žanra skaņdarbi) klases biedru auditorijā, kopīga priekšnesuma organizēšana ar paralēlajām klasēm, skolas dziesmu konkursi utt.

Mūzikas stundas mācību satura tematu apguve

Mūzikas stunda nosacīti var tikt iedalīta trīs pamata daļās.

1. Stundas ievada sadaļa (laika ziņā apmēram 10–12 minūtes). Tās pamata uzdevumi blakus organizatoriskajiem ir:
 - muzikāli radošas atmosfēras izveidošana,
 - skolēnu sagatavošana tālāk sekojošajam mācību darbam.

Te iespējams izmantot iedziedāšanās vingrinājumus, kā arī vienkāršas dziesmas, ritmiski melodiskus vingrinājumus, muzikālas rotaļu dziesmas. Šajā stundas daļā iederēsies arī mūzikas klausīšanās.

2. Stundas pamata daļā (laika ziņā līdz 20 minūtēm) tiek realizēti stundas mērķis un uzdevumi:
 - jaunas dziesmas apguve,
 - mūzikas valodas pamatelementu apguve saistībā ar jaunā materiāla mācīšanos,

- mūzikas klausīšanās,
- iepriekš apgūtās dziesmas atkārtošana, nostiprināšana un noslīpēšana,
- dziesmas pavadījuma sacerēšana.

Uz šo stundas daļu attiecas arī vokālā darba vingrinājumi un paņēmieni, kas sekmē balss un dzirdes attīstību, kā arī attīsta bērna muzikālās un radošās spējas.

3. Stundas noslēdzošajā daļā (10–12 minūtes) var būt mūzikas klausīšanās (kā metodisks paņēmieni), lai iemācītos atpazīt skaņdarbu, vai atkārtota muzikālā pavadījuma noklausīšanās, lai izpildītu muzikāli ritmiskas kustības. Mūzikas stunda var noslēgties ar muzikālu spēli vai deju. Stundas noslēdzošās daļas nepieciešams elements ir stundas mācību darba rezultātu apkopošana, skolēnu paveiktā darba novērtējums ar akcentu uz pozitīvu sasniegumu izcelšanu.

Mūzikas stundas metodiski pedagoģiskais pamats

Mūzikas stunda sevī ietver dažādus skolēnu muzikālās darbības veidus: mūzikas klausīšanos, dziedāšanu, muzikāli ritmiskas kustības, kā arī mūzikas instrumentu spēli. Svarīgi ir ievērot dažādu veidu muzikālo darbību – dziedāšanas, instrumentspēles, klausīšanās un muzikāli ritmisku kustību – izpildes proporcionalitāti.

Lai apgūtu dziesmu vai deju, kā arī klausītos konkrētus mūzikas sacerējumus, būs nepieciešama nevis viena, bet vairākas mācību stundas, tāpēc viena nodarbība var sevī ietvert iepazīšanos ar jaunu skaņdarbu, turpināt jau daļēji apgūtu dziesmu tālāku mācīšanos, iepazīt materiāla atkārtošanu. Tādā veidā katra nākamā mācību stunda ir iepriekšējās nodarbības turpinājums. Mūzikas stundā visam ir jābūt pārdomātam – mērķim un uzdevumiem, saturam un struktūrai, materiāliem un metodēm. Stundas panākumi ir atkarīgi no skolotāja pedagoģiskajām prasmēm un meistarības, no skolotāja spējām pielietot mūzikas materiāla audzinošās, izglītojošās un attīstošās iespējas. Ļoti vēlams aktualizēt arī starppriekšmetu saikni – tematus var saskaņot ne tikai ar dažādiem kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā jomas priekšmetiem (literatūru, vizuālo mākslu, teātra mākslu), bet arī ar citu mācību jomu mācību priekšmetiem.

Mūsdienīga mūzikas stunda nav iedomājama bez īpaša aprīkojuma: uzskatāmi mācību līdzekļi, klavieres, sintezators, ģitāra, blokflautas, kokle, Orfa instrumentārijs, dalītais metalofons, skanošās caurules (ar hromatismiem), stabules, kociņi, trijstūris, tridekssnis, sietiņš, tamburīns, zvaniņi, šeikeri, mazās un lielās bungas, rokas bungas, zvārgulis, koka kaste (kumeliņš), marakass, guiro, agogo (koka), šķīvji, kastaņetes, džamba, kaste (kahons), bongo, katliņš, lietus – koks, robdēlis, tarkšķis, svilpaunieki, vargāns. Nepieciešami arī uzskates papildmateriāli grupu/pāru darbiem; ritma, pakāpju kartītes; pakāpju skala, klaviatūra, bīdāmā nots, komponistu attēli; plakāti ar mūzikas instrumentiem, orķestru izvietošanu; nošu pultis, spogulis, kamertonis, metronoms, tāfele ar nošu līnijām. Aktuāla ir kvalitatīvas atskaņošanas aparātūras pielietošana, ideāli ir, ja skolotājs pārvalda arī nošu rakstības programmas, kā, piemēram, SIBELIUS. Ļoti mūsdienīga būtu tādas aplikācijas kā *solfeq.io* lietošana solfedžēšanas iemaņu attīstīšanai.

Mūzikas stundās biežāk izmantotie metodiskie paņēmieni

Darbs ar tekstu.	Problēmu risināšana.
Diskusija.	Projektu metode.
Dziedāšana pēc dzirdes.	Skaņdarba demonstrējums.
Dziedāšana pēc notīm.	Spēles.
Improvizācija.	Vingrināšanās.
Mūzikas instrumentu spēle.	Vizualizēšana.
Prāta vētra.	

Bez minētajiem metodiskajiem paņēmieniem dažas metodes būtu īpaši izceļamas.

Dialogs kā divu skolēnu jeb skolotāja un skolēna saruna veicina domu apmaiņu un jaunas informācijas iegūšanu, kas ir uzkrājusies, izzinot apkārtējo pasauli, tostarp arī mūzikas pasauli. Ar dialoga palīdzību skolotājs var rosināt analizēt dzirdēto mūziku un izzināt mūzikas pasauli. Lai tas notiktu, veidojot dialogu, būtu pakāpeniski un mērķtiecīgi jāvirza jautājumi – no pazīstamiem, skolēniem saprotamiem jēdzieniem uz jauniem, neskaidriem, tādējādi ierosinot skolēnus uz jaunas informācijas apguvi. Pedagoģiskā pieredze rāda, ka mūzikas skolotājam jārauga, lai visi skolēni tiktu iesaistīti dialogā, ne tikai aktīvākie (piemēram, tie, kas visbiežāk ceļ roku). Ar dialoga palīdzību skolotājs var rosināt sākumskolēnu izteikt savas emocijas, izjūtas un spriedumus par dzirdēto mūziku. (Vilde, 2013)

Uzskatāmās klausīšanās metode – tā mūzikas apgūvē ir vadošā metode, tā ka bez tās mūzikas uztvere ir neiespējama. Mūzikas mākslas specifika ir ietverta tajā, ka tā pastāv noteiktā trīsvienības procesā – komponistam skaņdarbu radot, atskaņotājmāksliniekam to atskaņojot (līdzradot atkal) un klausītājam to uztverot (uzklausot).

Uzskatāmi vizuālā metode – tai mācību priekšmetā “Mūzika” ir atbalstoša nozīme, un tā var tikt attiecināta uz pedagoģisku paņēmieni. Vizualizācija (zīmējumi, attēli, tabulas) muzikālajā audzināšanā tiek izmantota, lai konkretizētu iespaidu, rosinātu bērniem fantāziju, ilustrētu nepazīstamus tēlus, parādības, iepazīstinātu ar mūzikas instrumentiem.

Praktiskā metode mācību priekšmetā “Mūzika” ir īpaši nozīmīga. Lai bērni nodarbotos ar dažādiem muzikālās darbības veidiem, aktuāla ir dziedāšanas paņēmieni, muzikāli ritmisko kustību, mūzikas instrumentu apguves nosacījumu ierādīšana no skolotāja puses. Dziedāšanas apgūvē ar praktiskās metodes palīdzību (pielietojot arī sarunas un uzskatāmās klausīšanās metodes) skolotājs parāda bērniem dikcijas attīstīšanas paņēmienus, pareizu elpošanu, skaņu veidošanu.

Viena no mācību organizācijas formām, kas veicina individuālu pieeju skolēnam un labvēlīgi ietekmē klases darbu kopumā, kā arī gan skolēna individuālos, gan klases kopīgos sasniegumus mūzikas apguves procesā, ir **darbs grupās** (Anspoka, 2008). Strādājot grupās, var diferencēt mācību saturu, apjomu un sarežģītības pakāpi, kas sekmē visu skolēnu iesaisti muzicēšanā, kā arī zināšanu un prasmju apguvi. Izvēloties diferencētu mācību saturu, var izveidot grupas, kurās skolēniem ir vienādas intereses, t. i., interese padziļināti apgūt mūzikas teoriju, interese iepazīt kādu konkrētu mūzikas stilu vai žanru, interese kopīgi apmeklēt koncertus un rakstīt recenzijas. Darbs grupās, kas balstīts uz skolēnu interesēm, ir motivētāks un līdz ar to rezultatīvāks.

Grupu darbā sākumskolēni var izpausties individuāli, atklājot un demonstrējot savas intereses, zināšanas un prasmes mūzikas teorijā, muzicēšanā un sadarbībā. Strādājot grupās, var diferencēt mācību saturu, apjomu un sarežģītības pakāpi, kas sekmē skolēnu mācību motivācijas veidošanos. (Vilde, 2013)

Mūzikas uztveres un muzikālās gaumes pilnveidošanai pētniece Marina Marčēnoka piedāvā šādas metodes dažādu mūzikas žanru skaņdarbu klausīšanās pieredzes attīstīšanai:

- 1) mākslinieciski pedagoģiskās dramaturģijas metode,
- 2) problēmmeklējumu metode,
- 3) kopīgas izpratnes veidošanas metode,
- 4) muzikālā sacerējuma veseluma analīzes metode. (Marčēnoka, 2012, 183)

Vērtēšana mūzikas stundās

Skolēnu snieguma vērtējumam ir noteikti šādi pamatprincipi: sistēmiskuma princips, atklātības un skaidrības princips, metodiskās daudzveidības princips, iekļauošais princips un izaugsmes princips.

1. Sistēmiskuma princips – mācību snieguma vērtēšanas pamatā ir sistēma, kuru raksturo regulāru un pamatotu, noteiktā secībā veidotu darbību kopums.
2. Atklātības un skaidrības princips – pirms mācību snieguma demonstrēšanas skolēnam ir zināmi un saprotami plānotie sasniedzamie rezultāti un viņa mācību snieguma vērtēšanas kritēriji.
3. Metodiskās daudzveidības princips – mācību snieguma vērtēšanai izmanto dažādus vērtēšanas metodiskos paņēmienus.
4. Iekļauošais princips – mācību snieguma vērtēšana tiek pielāgota ikviena skolēna dažādajām mācīšanās vajadzībām, piemēram, laika dalījums un ilgums, vide, skolēna snieguma demonstrēšanas veids, piekļuve vērtēšanas darbam.
5. Izaugsmes princips – mācību snieguma vērtēšanā, īpaši mācīšanās posma noslēgumā, tiek ņemta vērā skolēna individuālā mācību snieguma attīstības dinamika.

Vērtēšanas norises laiku mācību procesā un biežumu, saturu, uzdevuma veidu, vērtēšanas formu un metodiskos paņēmienus, vērtēšanas kritērijus, vērtējuma izteikšanas veidu un dokumentēšanu izvēlas atbilstoši vienam no trim vērtēšanas mērķiem – diagnosticējošai, formatīvai vai summatīvai vērtēšanai.

Mūzikas mācību priekšmeta programmā tematu ietvaros paredzēti četru veidu plānotie skolēnam sasniedzamie rezultāti: ziņas, prasmes, vērtībās balstīti ieradumi, komplekss sasniedzamais rezultāts. Plānojot vērtēšanu, skolotājam svarīgi izvēlēties plānotajam skolēna sasniedzamajam rezultātam atbilstošus kritērijus, metodiskos paņēmienus un uzdevumu vērtēšanas veidu.

Lai objektīvi un daudzpusīgi novērtētu katra skolēna izglītības līmeni, pārbaudes darbos vērtējams ne tikai apgūto zināšanu apjoms, muzicēšanas prasmes un iemaņas, bet arī skolēnu attieksme pret mācību procesu, skolēnu pašizpaušme radošā muzicēšanas procesā, kā arī katra skolēna individuālā muzikālo spēju attīstības dinamika.

Pārbaudes darbos var ietvert un vērtēt šādus aspektus:

- novērtēt prasmes un iemaņas iegūto zināšanu lietošanā, dodot praktiskas ievirzes jautājumus un uzdevumus, kas saistīti ar skolēnu praktisko pieredzi;
- vērtēt skolēnu radošās spējas, kā viņi prot iegūtās zināšanas un prasmes izmantot neparastās un jaunās situācijās.

11.2. Muzikālās darbības veidi un to sekmīgas apguves nosacījumi

Muzikalitāte un tās pilnveides iespējas vecumposmu kontekstā

Muzikalitāte – tā ir vispirms kvalitatīva, nevis kvantitatīva parādība. Katram cilvēkam piemīt muzikalitāte, līdz ar to mūzikas skolotāja interešu lokā būtu jābūt nevis tam, cik muzikāls ir katrs konkrētais skolēns, bet gan tam, kāda ir katra konkrētā skolēna muzikalitāte un kādi būtu iespējamie pedagoģiskās iedarbības veidi tās attīstības veicināšanai. Iedzimitas mēdz būt tikai dažas muzikālās dotības, pašas spējas ir attīstības rezultāts.

Kā trīs galvenās muzikālās spējas, kuras veido muzikalitātes pašu pamatu, tiek izšķirtas: skaņkārtas izjūta, muzikālās dzirdes priekšstats un ritma izjūta.

Skaņkārtas jeb skaņkārtiskuma izjūta – tā ir ne tikai kopējā mūzikas rakstura, noskaņu dažādības izpaušmes, bet arī noteiktu attiecību starp skaņām pastāvēšana, tās var būt noturīgas, noslēdzošas (melodijas frāžu noslēgumos), kā arī nenoturīgas (raksturīgas 20. un 21. gadsimta komponistu mūzikai). “Skaņkārtas izjūta – tā ir spēja emocionāli atšķirt melodijas skaņu skaņkārtas funkcijas.” (Līduma, 2015, 265)

Muzikālās dzirdes priekšstats. Lai melodiju būtu iespējams atskaņot ar balsi vai mūzikas instrumentu, ir jābūt dzirdes priekšstatam par to, kā virzās melodijas skaņas – uz augšu, uz leju, lēcieniem, plūstoši vai atkārtojas. Lai melodiju būtu iespējams atskaņot pēc dzirdes, tā jāiegaumē. Te muzikālās dzirdes priekšstats sevī ietver iztēli un atmiņu. Īpašu nozīmīgumu iegūst noteikti priekšstati, kas saistīti ar muzikālās dzirdes attīstību. Iekšējā dzirde – tā nav tikai spēja iekšējās dzirdes līmenī saklausīt mūzikas skaņas, tā ir spēja konkrēti operēt ar noteiktiem muzikālās dzirdes priekšstatiem.

Ritma izjūta – tā ir laika attiecību uztvere un izpildīšana mūzikā. Ritms – tās ir noteiktā laikā sekojošas vienāda vai dažāda ilguma skaņas (arī pauzes) (Бонфельд, 2001). Muzikālās kustības ritmiskā sadalīšanā un uztverē nozīmīga vieta ir akcentiem, arī smago un vieglo taktsdaļu attiecībām un to mijai.

Pie muzikālajām spējam noteikti pieskaitāmas ir muzikālā atmiņa, muzikālā domāšana, intelektuālās, sensorās, radošās un citas spējas.

Emocionālā atsaucība mūzikai attīstās, pirmkārt, jau mūzikas uztverē un muzikāli ritmiskā kustībā. Muzikālās dzirdes priekšstati attīstās tajos muzikālās darbības veidos, kuros nepieciešama melodijas uztvere un atskaņošana pēc dzirdes.

Pirmsskolas vecumposmam raksturīga liela nepieciešamība pēc kustībām, vēlme iepazīt apkārtējo pasauli. Pirmsskolas izglītības procesā dominē spēles elementi. Bērniem šajā vecumposmā veidojas skaņkārtas izjūta.

Jaunākajam skolas vecumposmam jau raksturīga nepieciešamība organizēt un sistematizēt apkārtējās pasaules priekšmetus un parādības. Balstoties uz līdz šim gūtajām mūzikas klausīšanās un dziedāšanas iemaņām, var sākt pievērsties pakāpeniskai vienkāršu mūzikas teorijas zināšanu apguvei.

Muzikāla spēle kā pedagoģiska metode te varētu būt viena no labākajām pielietojamajām metodēm bērnu muzikālās audzināšanas procesā.

Dziedāšanas pamatiemaņas un to pilnveidošanas paņēmieni

Ar ko tad sākt, lai dziedāšanas mācība būtu priecīgs un aizraujošs process? Prakse pierāda, ka jaunākajā skolas vecumposmā spēles pieeja tiek pieņemta no visu izglītojamo puses. Darbs ar dziesmu – tas ir pietiekoši garš process, kas nereti turpinās vairāku mācību stundu garumā. Vienā stundā, piemēram, notiek jaunas dziesmas iepazīšana, tiek apgūts un nostiprināts tās ritms, melodija un vārdi. Nākamajās stundās tiek nostiprināts apgūtais un turpinās tālāka dziesmas mācīšanās izteiksmīguma ziņā līdz koncertatskaņojuma limenim.

Viens no atzītākajiem latviešu 20. gadsimta pirmās puses metodiķiem, Jūlijs Rozītis, “Dziedāšanas mācības metodikā” pievērš uzmanību pieciem būtiskiem vokālā darba aspektiem: elpošanai, izrunas tehnikai (artikulācijai), toņa veidošanai un balss daiļošanai, bērnu balss apjomam un mutācijai. Jau viņš atzīst tautasdziesmu nozīmi un neaizstājamību gan toņa veidošanā, gan arī artikulācijas attīstīšanā. (Rozītis, 1929)

Dziedāšanas prasme ietver pareizas stājas un dziedelpas veidošanos, skaņveidi, dikciju un artikulāciju, kā arī melodijas precīzu intonēšanu; diapazona paplašināšanu un dziedāšanas unisona izkopšanu. Praksē tika novērots, ka dziedāšanu unisonā sekmēja skolēnu prasme ieklausīties un dziedāt līdzī. Priekšstats par pareizu dziedāšanu rodas klausīšanās procesā, t. i., skolēniem ieklausoties skolotājas vai klasesbiedru dziedājumā vai klausoties mūziku ar kvalitatīvu vokālo izpildījumu. Dziedāšanas prasmi veicina dziedāšana individuāli (solo), mazās un lielās grupās. (Vilde, 2013)

Metodiķe Ilze Vilde sniedz pētījuma metožu īsu raksturojumu sākumskolēna dziedāšanas prasmes noteikšanai (Vilde, 2013, 77).

11.1. tabula. Sākumskolēna dziedāšanas prasmju noteikšana

Rādītāji	Pētījuma metodes	Pētījuma norises īss raksturojums
Balss diapazons	Aptauja Novērojums	Sākumskolēnu pašvērtējums Sākumskolēnu dziedāšanas prasmju novērojums (balss diapazona noteikšana)
	Pedagoģisko situāciju analīze	Sākumskolēnu balss diapazona attīstības analīze
Dziedāšana unisonā	Aptauja Novērojums	Sākumskolēnu pašvērtējums Sākumskolēnu prasmes dziedāt unisonā lielākās un mazākās grupās novērojums
	Pedagoģisko situāciju analīze	Sākumskolēnu dziedāšanas unisonā analīze

Vokālās prasmes	Aptauja Novērojums	Sākumskolēnu pašvērtējums Sākumskolēnu vokālo prasmju (elpa, skaņveide – dikcija, artikulācija, intonācija) novērojums
	Pedagoģisko situāciju analīze	Sākumskolēnu vokālo prasmju analīze

Mācību priekšmetā “Mūzika” nozīmīga ir dziesmu pakāpeniska sakārtotība, ir vērtīgi dziesmas izkārtot, ievērojot noteiktas gammās pakāpes, kuras pakāpeniski paplašina skolēna balss diapazonu. Pirmajā klasē vēlams mācīties tikai četras pakāpes dažādās tonalitātēs un oktāvās. Šī pakāpenība skolēniem palīdz kvalitatīvāk attīstīt muzikalitāti, palīdz katram skolēnam izkopt savas muzikālās spējas: dzirdi, atmiņu un ritma izjūtu.

11.2. tabula. Apgūstamo dziesmu izkārtojums 1., 2. un 3. klasē skolēniem pakāpju izjūtas veidošanai

Dziesma	Apgūst	Nostiprina
“Kad atnāca rudentiņš”	6. pakāpi	5., 3. pakāpi
“Ai zivtiņa, zeltspārnīt!”	1. pakāpi	5., 3. pakāpi
“Zaķīt’s ara tīrumā”		5., 3. pakāpi
“Rubenītis bungas sita”		1., 5., 3. pakāpi
“Es piesēju kumeliņu”		1., 3., 5., 6. pakāpi
“Man pazuda atslēdziņa”	2. pakāpi	1., 3. pakāpi
“Balta gāja mātes meita”		1., 2., 3. pakāpi
“Zīlīte, žubīte”		1., 3., 5., 6. pakāpi
“Zaķīt’s kļiedza, zaķīt’s brēca”	4. pakāpi	3., 5., 6. pakāpi
“Zvirbul’s brauca kaņepēs”		1., 3., 5. pakāpi
“Brālīt’s māsu dancot veda”		2., 3., 4. pakāpi
“Es iejūdzu railbu zaķi”		1., 2., 3. pakāpi
“Vilks ar kazu saderēja”		3., 4., 5., 6. pakāpi
“Ziedi, ziedi, papuvīte”		1., 2., 3., 4., 5., 6. pakāpi
“Zinu, zinu, bet neteikšu”		5., 6., 7., 1., 2., 3., 4. pakāpi

Jaunākais skolas bērnu vecums ir vispateicīgākais dziedošs balss veidošanā un attīstīšanā bērniem (Jākobsons, 1974). Īpaši nozīmīga šeit ir pareizas elpošanas pamatu apgūšana. No pareizas elpošanas būs atkarīgs skaņas skaistums. Līdz ar to ļoti nozīmīga ir gan metodiski pareiza elpošanas vingrinājumu pielietošana, gan arī vokālie vingrinājumi. Ne mazāk nozīmīga ir skaņu augstuma tīra intonēšana, kur būtiski ir izprast cēloņus skaņu augstuma netīrai intonēšanai. Te var noderēt gan Jūlija Roziša, gan arī Vīgneru Ernesta ieteikumi un vingrinājumi intonācijas uzlabošanai.

Mūzikas instrumentu un perkusīvo instrumentu spēles apguves nosacījumi un paņēmieni.

Mūzikas instrumentu spēle ir viens no būtiskiem mūzikas mācību priekšmeta komponentiem. Dažādu mūzikas instrumentu spēle sekmē bērnu ieinteresētību muzikālā darbībā kopumā, rosina viņus radošam un aktīvam muzicēšanas procesam. Tai pašā laikā mūzikas instrumentu spēle palīdz koncentrēt bērnu uzmanību uz mūzikas izteiksmes līdzekļiem, tādiem kā metrs, tembrs, dinamika, skaņu augstums utt. Spēlējot mūzikas instrumentus, tiek attīstīta spēja koncentrēties, reakcijas ātrums, apgūtas tādas iemaņas un prasmes kā uzmanības sadalīšana un precizitāte, ansambļa sajūta. Vienlaicīgi bērns apgūst arī sociālās prasmes: saskarsmi, klausīties citam citu, gatavību sadarbībai, cita darba novērtēšanu utt. Darbā ar mūzikas instrumentiem svarīga ir mērķtiecīga sistēmiska pieeja, uzdevumu pakāpeniskums un izpaušmes prieks.

Šeit vispiemērotākā būtu Karla Orfa instrumentārija iepazīšana, taču līdz ar to mūzikas nodarbību klasē ir nepieciešams tālāk minēto instrumentu nodrošinājums – tie ir klavieres, sintezators, ģitāra, blokflautas, kokle, Orfa instrumentārijs, dalītais metalofons, skanošās caurules (ar hromatismiem), stabules, kociņi, trijstūris, tridekšnis, sietiņš, tamburīns, zvaniņi, šeikeri, mazās un lielās bungas, rokas bungas, zvārgulis, koka kaste (kumeliņš), marakass, guiro, agogo (koka), šķīvji, kastaņetes, džamba, kaste (kahons), bongo, katliņš, lietus – koks, robdēlis, tarkšķis, svilpaunieki, vargāns.

Vienkārša ritma zīmējuma apguvei un demonstrēšanai noderīgs ir arī cilvēka ķermenis – plaukšķināšana, skanošie žesti, ķermeņa perkusijas, kāju piesitieni. Iesākumā mūzikas stundās šos instrumentus var izmantot, atbalstot dziedāšanas procesu, un tālāk – jo labāk tie tiek apgūti, jo plašāks var būt to izmantojums, vēlākajās klasēs nonākot pat pie improvizācijas nodarbībām.

Mūzikas klausīšanās un mūzikas uztveres aktivizēšanas paņēmieni

Mūsdienu populārās mūzikas atskaņošana un materiālu vizualizēšana mūzikas stundās – spilgti, krāsaini, interesanti videoklipi uz lielā ekrāna –, kopīgas klases diskusijas un analīze, kā arī interesantu uzdevumu pildīšana palīdz iedziļināties mūzikas stundas tēmā, iesaistīties klasiskās mūzikas klausīšanās procesā. Muzikāli izglītojoša procesa bagātināšana ar radošām izpaušmēm stundas ietvaros veicina skolēnu iesaistīšanos aktīvā radošā darbībā, kas sevī ietver klasiskās mūzikas klausīšanās, uztveres, intereses, motivācijas un empātijas pilnveidošanu. Klasiskās mūzikas klausīšanās pieredzes attīstīšana ir nepieciešama, lai skolēni klausītos gan klasisko mūziku, gan arī labākos mūsdienu izklaides mūzikas industrijas darbus. Empātijas attīstīšana ir svarīga, emocionāli piesātinot muzikāli izglītojošo procesu, kā arī papildinot to ar dažādu muzikālās darbības veidu integrēšanu, ar dažādu mākslas veidu mijšakarībām, kas ir skolēnu radošās darbības aktivizēšanas faktors. Mācību priekšmeta “Mūzika” apguves procesa efektivitātei tiek veidoti interaktīvie mācību līdzekļi un izvēlētas atbilstošas interaktīvas mācīšanas metodes. Ar interaktīvo mācību līdzekļu palīdzību veidojas dialogs starp skolēnu un informācijas resursā piedāvāto mācību saturu. Interaktīvie mācību līdzekļi nodrošina daudz lielāku individuālās pieejas izmantošanas iespējamību, mācoties kopā ar visu klasi. Viens no izmantojamiem interaktīvajiem mācību līdzekļiem ir interaktīvā tāfele. Interaktīvās tāfeles izmantošana mācību priekšmeta “Mūzika” stundās paaugstina skolēnu motivāciju aktīvāk līdzdarboties,

paver jaunas, līdz šim nebijušas iespējas stundas organizācijā, sadarbībā, skolēnu ieinteresēšanā un motivēšanā, materiālu sagatavošanā, stundas pierakstu saglabāšanā.

Viens no interaktīvajiem līdzekļiem mācību procesā ir spēļu un rotaļu izmantošana. Rotaļa ir nozīmīga darbība, tā ir bērna attīstības un audzināšanas pamatveids. Starp ieteicamajām spēlēm mācību procesā būtu minamas vairākas:

- nošu domino spēle – sekmē nošu lasīšanas prasmes,
- nošu metamo kauliņu spēle (ar burtu simboliem) – ar šo spēli skolēni apgūst nošu simbolu lasīšanas prasmes vijoles un basa atslēgā,
- hromatiskie zvaniņi sekmē melodiskās (skaņkārtiski intonatīvās) dzirdes un pakāpju izjūtas attīstīšanu,
- skanošie cilindri – dzirdes uztveres sekmēšanai,
- nošu vērtību kāršu spēle sekmē metroritma uztveri un var tikt izmantota mācību procesā jau pirmsskolas vecumā,
- muzikālas puzzles – melodiskās, kā arī harmoniskās dzirdes attīstīšanai.

Mūzikas izteiksmes līdzekļi un to izmantošanas iespējas muzicēšanā

Mūzikas izteiksmes līdzekļi ir metrs, tembrs, dinamika, skaņu augstums, temps, reģistrs, skaņkārtība, harmonija, melodija, frāze, motīvs. Visi šie mūzikas izteiksmes līdzekļi ir klātesoši jebkurā skaņdarbā, arī vienkāršās dziesmās. Būtiska ir izglītojamo intereses veicināšana mūzikas stundās, emocionāla mūzikas skaņdarbu uztvere, tālāk ir nepieciešams tikai skolotāja atbalsts un rosinājums patstāvīgam muzicēšanas procesam, kurā, lai izpildījums būtu emocionāls un izteiksmīgs, nepieciešams pielietot visus šos mūzikas izteiksmes līdzekļus. Tālākais jau ir atkarīgs no skolēna zināšanām, prasmēm un iemaņām, kā arī attieksmes un ieinteresētības muzicēšanas procesā.

Normatīvie dokumenti

Ministru kabineta noteikumi Nr. 416. *Noteikumi par valsts vispārējās vidējās izglītības standartu un vispārējās vidējās izglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/309597> [skatīts 28.02.2020.].

Ministru kabineta noteikumi Nr. 747. *Noteikumi par valsts pamatizglītības standartu un pamatizglītības programmu paraugiem*. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/303768> [skatīts 28.02.2020.].

Mūzika. Vispārējās vidējās izglītības mācību priekšmeta programmas paraugs. Pieejams: https://visc.gov.lv/vispizglitiba/saturs/dokumenti/programmas/vidskolai/muzika_030608.pdf [skatīts 23.03.2020.].

Mūzika 1.–9. klasei. Pamatizglītības mācību priekšmeta programmas paraugs. Pieejams: <https://visc.gov.lv/vispizglitiba/saturs/dokumenti/programmas/pamskolai/muzika.pdf> [skatīts 23.03.2020.].

Mūzika 1.–9. klasei. (2020) *Skola2030*. Mācību resursi. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/materials/283> [skatīts 22.03.2020.].

Nelsone, I., Godiņa, I. *Vebinārs. Pārskats par mūzikas mācību programmas 1.–9. klasei paraugu*. Pieejams: https://www.youtube.com/watch?v=c_3y0hCKojk&feature=youtu.be [skatīts 22.03.2020.].

Mācību palīglīdzekļi skolotājam

- Avramecs, B., Mukstupāvels, V. (1997) *Mūzikas instrumentu mācība*. Tradicionālā un populārā mūzika. Rīga: Musica Baltica.
- Bebrs, J. (1922) *Dziedāšanas mācības metodika*. Rīga.
- Elliot, J. D. (1995) *Music Matters. A New Philosophy of Music Education*. NY, Oxford.
- Graubiņš, J. (1931) *Pirmās notis dziedāšanas stundās*. Rīga.
- Grauzdiņa, I. (2001) *Mūzikas mācības un solfedžo programma mūzikas skolām*. Rīga: Musica Baltica.
- Grauzdiņa, I., Vasmanis, I. (2004) *Mūzika 6. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Grauzdiņa, I., Vasmanis, I. (2005) *Mūzika 7. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Grauzdiņa, I., Vasmanis, I. (2006) *Mūzika 8. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Grauzdiņa, I., Vasmanis, I. (2008) *Mūzika 9. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Māconis*. Zvaigzne ABC izdoto tiešsaistes mācību materiālu lietošanas vietne. Pieejams: <https://www.zvaigzne.lv/lv/grupas/izvaigzne/maconis/> [skatīts 23.03.2020.].
- Misiņš, J. (2013) *Topošo mūzikas skolotāju dziedāšanas kompetences pilnveidošanās studiju procesā*. Promocijas darbs. Rīga: RPIVA. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/45270/jmisina_disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y [skatīts 22.03.2020.].
- Nelsone, I., Rozenberga, L. (1996) *Mūzikas mācība 2. klasei*. Rīga: Musica Baltica.
- Nelsone, I., Rozenberga, L. (1996) *Mūzikas mācība 3. klasei*. Rīga: Musica Baltica.
- Nelsone, I., Rozenberga, L. (1996) *Mūzikas mācība 4. klasei*. Rīga: Musica Baltica.
- Nelsone, I., Rozenberga, L. (1998) *Lietišķs pētījums mūzikas mācībā*. Pārbaudes darbu saturs un struktūra mūzikā sākumskolā. Rīga: Izglītības un zinātnes ministrija.
- Nelsone, I., Rozenberga, L. (2001) *Mūzikas mācība 1. klasei*. Rīga: Musica Baltica.
- Nelsone, I., Rozenberga, L. (2007) *Ritma etīdes 1.–4. klasei*. Rīga: Musica Baltica.
- Nelsone, I., Rozenberga, L. (2008) *Ritma etīdes 5.–6. klasei*. Rīga: Musica Baltica.
- Paļēvičs, I. (1929) *Dziedāšanas mācība*. Rīga.
- Rozenberga, L. (2003) *Muzikālās spēles un rotaļas*. Rīga: Musica Baltica.
- Rozītis, J. (1929) *Dziedāšanas mācības metodika*. Rīga.
- Salaks, A. (1920) *Vadonis mazajiem dziedātājiem (Elementārais solfedžo tautas dziesmās)*. Rīga.
- Salaks, A. (1926) *Dziedāsim pēc notīm*. Rīga.
- Trīnīte, B. (2007) *Balss un tās traucējumi*. Liepāja: LiePA.
- Udodova, I. (2014) *Mūzikas ābece. 1. Rūķu skola*. Rīga: Musica Baltica.
- Udodova, I. (2014) *Mūzikas ābece. 2. Sprīdīša skola*. Rīga: Musica Baltica.
- Udodova, I. (2015) *Mūzikas ābece. 3. Pūka skola*. Rīga: Musica Baltica.
- Vasmanis, I., Vilkārse, I. (2002) *Mūzika 4. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Vasmanis, I., Vilkārse, I. (2003) *Mūzika 5. klasei*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Vilde, I. (2013) *Sākumskolēnu muzikalitātes attīstība mūzikas mācībās*. Promocijas darbs pedagogijas doktora grāda iegūšanai skolas pedagogijas apakšnozarē. Rīga: LU. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/4741/24617/Ilze_Vilde_2013.pdf?sequence=1 [skatīts 10.05.2020.].
- Vigners, E. (1936) *Vokāli-instrumentālās fonētikas metodika pamatskolām*. Rīga.
- Vītolīņš, J. (1934) *Dzirdes mācība*. III un IV klases kurss. Rīga.
- Vītolīņš, J. (1936) *Dzirdes mācība*. V un VI klases kurss. Rīga.

Literatūras saraksts

- Anspoka, Z. (2008) *Latviešu valodas didaktika. 1.–4. klase*. Rīga: RaKa.
- Jākobsone, I. (1974) *Dziedāšanas metodiķu atziņas*. Rīga: Zvaigzne.
- Līduma, A. (2015) *Bērņa muzikalitāte*. Monogrāfija. Rīga: Librum.

- Mackēviča, L. (1999) *Mērķtiecīga mūzikas uztvere kā pirmsskolas vecuma bērnu audzināšanas līdzeklis*. Promocijas darbs. Rīga: LU.
- Marčēnoka, M. (2012) *Mūzikas uztveres un muzikālās gaumes mijiedarbības dialektika*. Monogrāfija. Rēzekne. Mūzika 1.–9. klasei. Mācību priekšmeta programmas paraugs. *Skola2030*. Mācību resursi. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/resources/312> [skatīts 10.05.2020.].
- Paļēvičs, I. (1929) *Dziedāšanas mācība*. Rīga.
- Rozītis, J. (1929) *Dziedāšanas mācības metodika*. Rīga.
- Swanwick, K. (1997) *Music, Mind, and Education*. London, New York: Routledge.
- Vilde, I. (2013) *Sākumskolēnu muzikalitātes attīstība mūzikas mācībās*. Promocijas darbs pedagoģijas doktora grāda iegūšanai skolas pedagoģijas apakšnozarē. Rīga: LU. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/4741/24617/Ilze_Vilde_2013.pdf?sequence=1 [skatīts 10.05.2020.].
- Zariņš, D. (2003) *Mūzikas pedagoģijas pamati*. Rīga: RaKa.
- Zariņš, D. (2005) *Radoša pieeja klavierspēlē*. Rīga: RaKa.
- Ансерме, Э. (1986) *Статьи о музыке и воспоминания*. Пер. с фр. Е. Бронфин, Б. Урицкой. Москва: Сов. композитор.
- Бонфельд, М. Ш. (2001) *Введение в музыкознание*. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.
- Мудма, М. (2007) *Дидактика музыкального воспитания*. Таллинн: Kolibri.
- Теплов, Б. (1947) Психология музыкальных способностей. В кн.: *Избранные труды*. Москва.
- Холопова, В. Н. (2000) *Музыка как вид искусства*. Санкт-Петербург: Лань. Pieejams: <https://e.lanbook.com/reader/book/44767/#1> [skatīts 10.05.2020.].
- Щербакова, А. И. (2001) *Аксиология музыкально-педагогического образования*. Москва: Прометей.

12. Ieskats teātra mākslas mācību metodikā

S. Geikina

Levads

Teātra mākslas veidi un skatuves mākslas žanru apguve vēsturiskā un laikmetīgā kontekstā. Mērķis – veicināt humāni orientētas personības attīstību, izprast teātra mākslas nozīmi sabiedrības dzīvē senatnē un mūsdienās, personības mākslinieciskās gaumes un pasaules uzskata veidošanā; veicināt teātra mākslas būtības izpratni, iepazīt spēli kā personības iepriekšējās pieredzes pārstrādi un prasmi no iepriekšējās pieredzes veidot jaunu realitāti, kura atbilst spēlētāja prasībām un tieksmēm. Lekcijās un semināru nodarbībās studenti tiek iepazīstināti ar teātra mākslas būtību, Rietumeiropas teātra vēsturi un attīstību mūsdienās. (Lekcijas – 4, semināri – 6, praktiskās nodarbības – 14 stundas.)

12.1. Teātra māksla – mācību priekšmets un mākslas veids, tā sekmīgas apguves nosacījumi

Kas ir teātris? Teātris ir mākslas forma, kuras pamatā ir dramaturģisko darbu vai māksliniecisko ieceru dramatiska realizācija publiskas izrādes veidā, izmantojot verbālos un neverbālos saziņas līdzekļus. Vēsturiski ir izveidojušies vairāki teātra mākslas veidi un žanri.

Teātra mākslas iepazīšana plašākā skatījumā ir personības iesaistīšana ētikas un estētiskās kultūras aprītē, tā palīdz iepazīt un saprast savu un citu personību talantu, radošās spējas. Teātris ir viena no visnāvajām mākslām. Tā pirmsākumi rodami pirmatnējās mednieku dejās un rituālos. Teātra mākslas pamatā ir spēle, maska. Būt vienam, bet rādīties citam ir aktiera būtība. Pirmatnējais cilvēks tic, ka ar masku viņš iegūst tā dēmona spēku, kurā tas ietveras, ar kuru tas identificējas.

Primitīvā cilvēka teātra pirmveidus par skatuves mākslu izveido Senā Ķīna un Indija, bet mūsu, eiropiešu, izpratnē to pārvērsī grieķu-romiešu kultūra. Austrumu teātrim ir sena vēsture, un tas izaudzis no kulta darbībām, ceremonijām un dejām. Senajā Indijā par teātra mākslas aizsākumiem liecina jau vēdas – himnas dieviem. Svarīgs faktors ir arī tas, ka lielajos reliģiskajos svētkos uzved dejas, uzstājas cīkstoņi, notiek stiprinieku sacīkstes, gaiļu cīņas, skriešanās. Indijas teātra izpratnei svarīgs vēl viens faktors – vārds. Vārdam ir maģiska vara un dievišķs brīnumspēks. Valoda ir dievu varenības liecība un ļauno garu nelaimes vēsts. (Izcils Senās Indijas literatūras piemineklis ir “Mahābhārata”.)

Neraugoties uz savu senlaicīgumu un lielo popularitāti, teātra māksla izglītības iestādēs Eiropā un arī Latvijā ilgu laiku sastopama kā interešu izglītības paveids. Gandrīz katrā skolā ir dramatisks pulciņš, skolēnu teātris, teātra – sporta nodarbības. Izcilais pedagogs un teorētiķis Jānis Anspaks grāmatā “Mākslas pedagogija” (2004) vispusīgi aplūko literatūras, tēlotājas

mākslas, mūzikas, rokdarbu nozīmi skolēna estētiskajā audzināšanā un personības veidošanā. J. Anspaks pētījis vairāku ievērojamu pasaules un Latvijas filozofu viedokli par mākslas pedagogijas īpašo nozīmi izglītības sistēmā. Diemžēl par teātra mākslas lomu un nozīmi izglītībā jau pieminētajā grāmatā izteikušies tikai nedaudzi. J. Anspaks citē ievērojama 20. gadsimta vācu filozofa Eduarda Šprangera (*Eduard Spranger*, 1882–1963) viedokli: “Īpaši nozīmīgu vietu jaunības gados iegūst teātris, paverot iespējas ilgu fantāzijai, līdzpārdzīvojumam un aktīvai darbībai. E. Šprangers raksta: “Nekas nav dabiskāks par vēlēšanos pašam kļūt par aktieri. Skatuve jauniešiem šķiet daudz augstāka un cienīgāka lieta nekā ikdienišķa dzīves parādība. Jūsmošana par teātra apmeklēšanu un teātra spēlēšanu ir tikpat nepieciešama parādība jaunieša attīstībā. Tā ir taisni uzskatāma par attīstības sviru, kas arī pedagoģiskā ziņā būtu apzinīgi izlietojama.”” (Anspaks, 2004, 164)

Pēdējo gadu laikā sabiedrībā aktualizējies uzskats, ka teātra mākslai jeb drāmai vajadzētu ienākt pamatizglītības standartā gan kā mācību priekšmetam, gan arī kā integrētas metodikas formai. Par tā nepieciešamību notiek diskusijas un viedokļu sadursmes. Šai idejai ir daudz atbalstītāju, bet ir arī apšaubītāji. Bažas par literatūras stundu samazināšanu uz teātra mākslas rēķina izteikuši literatūras skolotāji. Sākotnēji jaunajam mācību priekšmetam tika dots nosaukums “drāma”, bet vēlāk tas nosaukts par “teātra mākslu”.

Latvijā nodibinātās biedrības “Teātris un izglītība” pārstāvis režisors un pedagogs Edgars Niklasons pauž viedokli, ka teātra mākslai pamatizglītības standartā ierādāms mācību priekšmeta statuss, jo tas iekļauj sevis un citu apzināšanos indivīda un sabiedrības līmenī: “Šobrīd Rietumu pasaulē, izglītības modeļos, uz kuriem tiecamies, drāma ir neiztrūkstoša sastāvdaļa. Arī Latvijā ir vairākas skolas, kuras praktizē drāmu kā mācību priekšmetu.” (Biedrība “Teātris un izglītība” ..., 2018)

Savukārt žurnālists un režisors, Latvijas Universitātes un Liepājas Universitātes docētājs Dmitrijs Petrenko pēc iepazīšanās ar pamatizglītības standartu īpaši uzsvēris tieši drāmas saistību ar sociāli emocionālo kompetenci: “Drāmas studijas nenozīmē to, ka visi skolēni tiks mācīti spēlēt teātri vai iestudēs lugas. Drāmas studijas ļauj apgūt bērniem un jauniešiem svarīgās sociālās kompetences – viņi mācās to, kā sadarboties, kā cienīt otro cilvēku, kā arī to, kā pašam veidot attiecības ar savām emocijām – bailēm, uztraukumu. Drāmas studijas iemāca ētisko pieeju dzīvei – to, cik svarīgi ir saprast sevi un citus.” (Biedrība “Teātris un izglītība” ..., 2018)

Skolotāju atbalstam domātā izdevumā “Domāt. Darīt. Zināt” lasāms redaktore Ineses Leitānes raksts “Drāma kā darbības māksla”, kurā autore skaidro, ka drāmas nodarbības kalpo vispusīgai personības attīstībai: “Drāmas nodarbībās, kurās tiek izmantoti aktiermeistarības vingrinājumi un drāmas metodiskie paņēmieni, skolēniem ir iespēja gan labāk iepazīt sevi, gan attīstīt saskarsmes prasmes un empātijas spēju, radošumu un pārliecību. Tās dod skatuvisku priekšnesumu un publiskās uzstāšanās pieredzi, kas vēlāk noderēs pētniecības darbu aizstāvēšanā, diskusijās un debatēs. [...] Drāma iepazīstina arī ar dažādām teātra mākslas formām – klasisko, kustību, laikmetīgo, leļļu, improvizācijas – un to izteiksmes līdzekļiem. Drāma kā mācību priekšmets veidots tā, lai to varētu mācīt pašreizējie literatūras, sociālo zinību, interešu izglītības

skolotāji, kas daudzās skolās jau vada teātra pulciņus, vai citi skolotāji gan kā atsevišķu mācību priekšmetu, gan integrēti.” (Leitāne, 2018, 14)

Uz jautājumu “Kāpēc DRĀMA nepieciešama skolā?” I. Leitāne atbild: “Laikmeta nosacījums radoši risināt dzīves problēmas, mērķtiecīgi un pārliecinoši komunicēt darba vidē un drosmīgi pieņemt lēmumus ikdienas situācijās pieprasa mācību procesā visiem, ne tikai interešu izglītības teātra un improvizācijas pulciņu dalībniekiem, regulāri trenēties publiskajā runā, uzstāšanās prasmēs, mērķtiecīgā un pozitīvā komunikācijā. Drāmas mācību saturs un pieeja dos iespējas šīs prasmes tālāk lietot jau citos mācību priekšmetos atbilstoši attiecīgā priekšmeta specifikai – literatūrā, mūzikā, sociālajās zinībās, pētniecības darbu publiskā aizstāvēšanā, diskusijās un debatēs. Drāmas sasniedzamie rezultāti ietverti kultūras izpratnes un pašizpaušmes mākslā mācību jomā. Drāmu 1.–3. klasē ieteikts mācīt integrēti. 4.–9. klasē – kā atsevišķu mācību priekšmetu vai integrēti. Vidusskolā plānots piedāvāt atsevišķu mācību priekšmetu par teātra mākslu, kuru skolēnam būs iespēja izvēlēties līdztekus mūzikai un vizuālajai mākslai.” (Leitāne, 2018, 14)

“Teātri spēlēt var ikviens. Ikviens var arī improvizēt. Jebkurš, kas vēlas, var spēlēt teātri, var to iemācīties un kļūt skatuves cienīgs,” raksta ASV režisore un pedagoģe Viola Spolina grāmatā “Teātra spēles – improvizācijas” (Spolina, 1999, 9). Iepazīšanās ar teātra mākslas izteiksmes līdzekļiem – skatuves runu, skatuves kustību, aktiermeistarības vingrinājumiem – var noderēt ne tikai skolu dramatisko pulciņu dalībniekiem un vadītājiem, bet ikvienam skolēnam. Tie ļauj iepazīt sevi, savus partnerus, savu ķermeni, tā pārvietošanos un darbošanos telpā. Skatuves kustība un aktiermeistarības vingrinājumi iedrošina publiskai darbībai, ļauj pārvarēt uztraukumu un bailes no publikas. Vēl nesenā pagātnē skolu dramatisko pulciņu vadītāji uzskatīja, ka teātri spēlēt var īpaši talantīgi un motivēti skolēni. Pēdējā laikā valda uzskats, ka spēlei atraisīt var ikvienu, kurš vēlas nodarboties ar teātra spēlēšanu.

Teātra mākslas stunda. Teātra mākslas skolotājs

Lai atraisītu skolēnus spēlei, ļoti liela nozīme ir talantīgam un pieredzējušam pedagogam, kurš spējīgs katrā skolēnā saskatīt viņa apslēpto talantu un nodarbību gaitā panākt tā attīstību. Šo pedagogu pieredze liecina, ka sākotnēji kautrīgie, bailīgie, mazrunīgie skolēni vingrinājumu gaitā bieži kļūst drosmīgi, aktīvi, radoši. V. Spolina norāda, ka ļoti svarīga ir skolēna personiskā brīvība un pašizpaušme. Tā var uzplaukt tikai tādā vidē, kur starp skolēnu un skolotāju ir vienlīdzīgas attiecības, kur novērsta atkarība citam no cita. (Spolina, 1999, 13) Viņa piezīmē, ka šāds mācību veids, kurā tiek pieņemta skolēnu līdztiesība, arī viņu pieredzes trūkums, skolotājam uzliek papildu slodzi. Sākumā tas pat šķiet pārāk grūts darbs, jo jāvelta vairāk laika skolēna atklājumiem, neizsakot savus vērtējumus un konstatējumus. Taču skolotājam tas nāk par labu, jo, ja skolēns-aktieris kaut ko pats ir iemācījis no savas pieredzes un kļūdām, vingrinājumu kvalitāte ir augsta: “Atmodinot skolēna pašapziņu, nebūs vajadzības pēc statusa, ko var dot uzslava vai nopelums. Gan skolotājs, gan skolēni cīnīsies par personisko izpratni, intuitīvā informētība kļūs pārliecinošāka.” (Spolina, 1999, 14)

Iepazīt spēles būtību, tās pielietojumu dažādos vingrinājumos un fragmentu spēlēšanā skolotājam var palīdzēt jau minētā V. Spolinas grāmata “Teātra spēles – improvizācijas”. Īpaši

noderīga ir nodaļa “Bērns un teātris”, kurā var uzzināt, kā spēles – improvizācijas procesā saprast bērnu. Tajā atrodami viedokļi par skolotāja attieksmi, ieteikumi, kā veidot labvēlīgu bērnu-aktieru teātra vidi, utt.

Iepazīstoties ar to skolotāju pieredzi, kuri jau mēģinājuši izmantot drāmas vai teātra mākslas metodi savā darbā, nākas secināt, ka katrs skolotājs veidojis savu mācību programmu, izvēlēties mācību saturam un sadarbībai ar skolēniem atbilstīgas darba organizācijas formas, mācību metodes un metodiskos paņēmienus.

Pieredze liecina, ka aktiermeistarības, skatuves kustības un runas pedagogi mācību programmu un nodarbību organizācijas formu veido individuāli. Katram tā ir atšķirīga, ņemot vērā konkrētos apstākļus skolā un dramatiskajā pulciņā. E. Niklasons dalās pieredzē par drāmas stundām Rīgas Teikas vidusskolā: “Skolēni nāk uz stundām sporta tērpos. Sākumā ir fiziska iesildīšanās līdzīgi kā aktieriem. Tad ir spēles, kas atmodina prātu un rosina koncentrēšanos. Pēc tam nāk galvenā daļa, kurā ir dialogs, saruna, tematiska spēle, kas var būt saistīta ar dzīves notikumiem, kurā iepazīt sevi un otru. Tam seko nodarbības rezumējums par to, kā pagāja stunda. [...] Mēs spēlējam dažādas spēles, kas aizgūtas no teātra sporta vai improvizācijas teātra, vai no iesildīšanās uzdevumiem profesionāliem aktieriem. [...]”

Drāmā ir svarīgas attiecības ar skolotāju, lai skolēns justos droši. Manās nodarbībās mērķis ir radīt drošu vidi, kur visi var izpausties, izteikt savu viedokli, un bērni atveras, arī tie, kas parasti klusē. Atklāts dialogs drāmā ir svarīgs, un drāmas skolotājam ir jābūt labam psihologam..” (Niklasons, 2018, 15)

Andreja Upīša Skrīveru vidusskolas vēstures skolotāja Ruta Dišereite dalās interesantā pieredzē par teātra mākslas izteiksmes līdzekļu pielietojumu vēstures stundās: “Iepriekšējā mācību gadā 7. klasē ar 28 skolēniem tematu “Viduslaiki” (11.–15. gs.) mēs realizējām, izmantojot drāmas metodi. Skolēni iejutās lomās, izpētīja sabiedrības sociālās grupas, kā veidojās izglītība, zinātne, kādas vērtības tajā laikā bija. Skolēni bija sadalīti četrās grupās, un viņiem vajadzēja izstrādāt viduslaiku pilsētas modeli. Tur bija gan tirgotāji, gan amatnieki, miesnieki, ādmiņi un citu profesiju pārstāvji – mūsdienās daudzu profesiju no šīm vairs nav, taču viņiem vajadzēja sameklēt informāciju par tām. Bija pilsētas rāte, birģermeistari, garīdznieki, bruņinieki. Bija jāizvēlas nosaukums un jāiegūst pilsētas statuss. Lai grupa iegūtu pilsētas tiesības, bija jāizstrādā modelis ar visām tā laika institūcijām un jāiejūtas tā laika pilsētnieku ikdienas dzīvē. Grupas cita citai sagatavoja izaicinājumus jeb nestandarta situācijas, uzdeva jautājumus. Katram bija jāveic konkrēti uzdevumi savā lomā un jāizvērtē savs veikums, jānovērtē pēc amata aprakstiem un jādod punkti. Iegūtos individuālos punktus grupā saskaitīja kopā, situācijas vērtēja citas grupas, un beigās visi kopā lēma, vai piešķirt pilsētas statusu, pamatojot savu viedokli. [...] Ar šīs metodes palīdzību skolēni labāk izprata viduslaikus, un, ja nebija paši atraduši informāciju par tā laika profesijām, tad iepazīt tās no citiem. Skolēni bija pētījuši enciklopēdijas, sameklējuši “Ilustrētās Vēstures” žurnālus, tulkojuši materiālus no citām valodām, atraduši mūziku un vilkuši paralēles ar literatūru un iepriekš dzirdēto. Rezultāts bija ļoti labs, jo skolēni bija ieinteresēti, visi bija iesaistīti un jūta atbildību par savu ieguldījumu.” (Dišereite, 2018, 15–16)

Šie daži piemēri liecina, ka skolotājs var izmantot teātra spēles elementus literatūras, vēstures, ģeogrāfijas stundās. Bieži tos lieto svešvalodu skolotāji, mudinot skolēnus veidot visdažādākos dialogus un lugu fragmentus.

Ja pedagogs iecerējis iepazīstināt skolēnus ar teātra mākslas veidu un žanru daudzveidību vēsturiskā un mūsdienu skatījumā un vēlas veidot izglītojoši informatīvas stundas, viņam varētu palīdzēt sekojošais ieskats Rietumeiropas teātra mākslas vēsturē.

Ieskats Rietumeiropas teātra mākslas vēsturē

Rietumeiropas teātra mākslas aizsākums meklējams **Senajā Grieķijā**. Tādēļ daudzi pedagogi teātra mākslai veltītās nodarbības sāk ar ieskatu sengrieķu teātrī.

Līdzīgi kā Senajā Indijā, arī sengrieķu teātris radās no reliģiskiem svētkiem – dionīsijām, kuras svinēja par godu auglības dievam Dionīsam. Procesijās viņu pavadīja burleskas kostīmos tērpti pavadoņi, satīru kori – 50 zēnu un 50 vīru, kuri orhestrā (apaļā iežogotā laukumā) daudzu skatītāju priekšā sacentās dziesmās un dejās, dejodami ap trijkāji kā uzvaras prēmiju. Šiem lirikajiem uzvedumiem sekoja traģēdija, kas attēloja Dionīsa dzīvi un ciešanas. Burtiski tulkojot, traģēdijas vārdu atvasināja no āžu (*tragoi*) dziesmas, (komēdija – lapsēņu dziesma), jo satīru kori uzstājušies āžu ādas kostīmā.

Sengrieķu klasiskajam teātrim ir trīs daļas. Centrā – orhestra kora dziesmām un dejām ar upura altāri vidū. Orhestrai lokveidīgi apkārt – pēc iespējas kalna nogāzē – paceļas publikas akmens sēdekļu rindas, cita augstāka par citu. Pretī publikai orhestras otrā malā paceļas skatuves ēka (*skēne*), kurā aktieri pārģērbjas un kur glabājas skatuves mašīnērija un aksesuāri, un kuras priekšā uz proscēnija viņi spēlē. Vārds “skēne” nozīmē ‘būda, telts’. Dekorācijas uzceltas katrai lugai atsevišķi. Tās bijušas vieglas, no koka.

Liela vērība tikusi veltīta maskām un kostīmiem. Maskas bijušas traģiskās, komiskās, satīriskās. Baltā, sievietes, maska atšķiras no vīrieša maskas. Balta krāsa nozīmē sievišķību, brūna – vīrišķību un veselību, rūsgana – viltību. Karaļiem un kareivjiem bijuši gari mati, bet īsi mati nozīmējuši nelaimi. Traģiskā varoņa galvenais kostīms bijis hitons (no krūtīm līdz kājām krokas). Sērojošai karalienei – melns hitons ar zaļu un zilu mantiju. Lai skatuves varoņi paturētu savu nopietno un cēlo izskatu, piemērojuši arī apavus. Aktieri uzstājušies zābakos ar augstām zolēm, bet, lai palielinātu augumu, tiem pieliktas augstas koka zoles. Šos zābakus sauc par koturnām.

Izcilākie Senās Grieķijas traģēdiju autori ir trīs: Aishils (525–456 pirms Kr.), Sofokls (497 vai 496–406 pirms Kr.), Eiripīds (ap 480–406 pirms Kr.). Traģēdiju sižetus viņi ņēmuši no sengrieķu mītiem un varoņteikām. Aishila traģēdiju dzinējspēks ir lieli noziegumi, nozieguma lāsts, dievu un titānu cīņa. Traģēdijas viņš veidojis augstā stilā, cildenā valodā, jo senie grieķi neatzina reālismu mākslā. Aishila traģēdijas ir kora himnas, kur šaubu un jautājumu nav, drāmas notikumu cēloņu analīze viņam sveša, viņu vada ticība. Aishils sarakstījis aptuveni 90 lugu, no kurām līdz mūsdienām saglabājušās tikai septiņas traģēdijas: “Lūdzējas” (ap 490 pirms Kr.) “Persieši” (472 pirms Kr.), “Septiņi pret Tēbām” (467 pirms Kr.), triloģija “Orestija” (458 pirms Kr.), kurā ietilpst “Agamemnonis”, “Ziedotājas”, “Labvēlīgās”, kā arī “Saistītais Prometejs”.

Sofokls traģēdijās dramatisko pilnību sasniedz uz kora rēķina. Aishils ar savu muzikālo pamatnoskaņojumu paliek kori, kas tam ir tikpat svarīgs kā aktieru darbs. Sofokls izceļ dramatisko personu darbību, koris viņam ir fons. Sofoklu interesē cilvēks par sevi un viņa attēlošana mākslas formā. Sofokls sarakstījis apmēram 123 lugas, no kurām saglabājušās tikai septiņas: Tēbu triloģija "Antigone" (442 pirms Kr.), "Valdnieks Oidips" (429–425 pirms Kr.), "Oidips Kolonā" (401 pirms Kr., uzvesta pēc Sofokla nāves), "Ajakss" (455–450 pirms Kr.), "Trāķietes" (pirms 442 pirms Kr.), "Elektra" (ap 420 pirms Kr.), "Filoktēts" (409 pirms Kr.). Sofokls 20 vai 24 reizes uzvarējis Atēnu traģēdiju sacensībās un ne reizi nav ieņēmis trešo, tas ir, pēdējo, vietu. Iespējams, ka pirmo reizi tas noticis 468. gadā pirms Kristus.

Eiripīdam ir cita traģēdijas uztvere, un koris viņu traucē. Viņam jāpieredz brāļu karš, kas vājina Seno Grieķiju. Viņam jāpieredz lielās vienotības bojāeja. Teātris vairs nekalpo kultiem, un skatītājs vairs negrib redzēt dievus, bet cilvēkus. Svarīgs top indivīds. Sofoklam dievu likumi šķita mūžīgi, Eiripīds saceļas pret tiem. Eiripīda traģēdija vairs nav sakrāla, tā ir sava laika kaislību dzeja. Nīce teicis, ka Eiripīds uz skatuves nolīcis skatītāju, un tas ir tiesa, jo viņa traģiskās figūras ir tādas pašas kā izrāžu skatītāji. Jo sevišķi tie ir zaimotie, vājie un sievietes. Eiripīds ir kaislīgs mīlas un sievietes dzejnieks. Eiripīds uzrakstījis apmēram 90 lugu, no kurām saglabājušās 16 traģēdijas un viena satīru drāma. Eiripīds uzskatāms par modernāko un ietekmīgāko un mūsdienās visvairāk iestudēto sengrieķu dramaturgu. Eiripīda traģēdijas: "Alkestīda" (438 pirms Kr.), "Mēdeja" (431 pirms Kr.), "Heraklīdi" (ap 430 pirms Kr.), "Hipolīts" (428 pirms Kr.), "Andromahe" (ap 425 pirms Kr.), "Hekabe" (ap 424 pirms Kr.), "Lūdzējas" (ap 423 pirms Kr.), "Elektra" (ap 420 pirms Kr.), "Hērakls" (ap 416 pirms Kr.), "Trojietes" (415 pirms Kr.), "Ifigēnija Tauridā" (ap 414 pirms Kr.), "Ions" (ap 413 pirms Kr.), "Helēna" (412 pirms Kr.), "Feniķietes" (ap 410 pirms Kr.), "Orests" (408 pirms Kr.), "Bakhantes" (405 pirms Kr., izrādīta pēc Eiripīda nāves), "Ifigēnija Aulidā" (405 pirms Kr., izrādīta pēc Eiripīda nāves).

5. gadsimtā pirms Kristus veidojās arī **Atēnu komēdija**, kuras spilgtākais pārstāvis ir Aristofāns (ap 448/446 – ap 386 pirms Kr.). Aristofāna lugas ir uz kora teātra robežas. Viņa agrīnajās komēdijās vēl jūtama seno rituālu ietekme, bet pēdējās jau kora loma ir maza. Aristofāns tiek uzskatīts par politiskās satīras virtuozu. Viņa komēdijas ir asprātīgas, dzelīgas, ar psiholoģiskas ievirzes raksturiem. Aristofāna komēdijas, kas saglabājušās: "Aharnieši" (425 pirms Kr.), "Jātņieki" (424 pirms Kr.), "Mākoņi" (423 pirms Kr.), "Lapsenes" (422 pirms Kr.), "Miers" (421 pirms Kr.), "Putni" (414 pirms Kr.), "Līsistrate" (411 pirms Kr.), "Vardes" (405 pirms Kr.), "Sievietes tautas sapulcē" (392 pirms Kr.), "Bagātība" (388 pirms Kr.), "Sievietes tesmoforiju svētkos" (411 pirms Kr.).

Senās Romas teātris ir visai līdzīgs sengrieķu teātrim. Līdzīgi reliģijai romieši no Grieķijas pārņēmuši kultus un to simboliskos rituālus. Romiešu svētki un ielu gājieni par godu dieviem bijuši grieķu varianti, pieskaņoti romiešu tautas garam. Raksturīgākie romiešu svētki Cerealijas – par godu pļaujas un zemkopības dievietei Cererai – bijuši grieķu pļaujas svētku kopija. Apolinārijas ir svētki par godu mākslas un dailes dievam Apolonam. Svētkus rikojuši reizi sešos gados jūlijā. Bakhanālijas ir vīna dieva Bakha svētki, kas maz atšķīrušies no grieķu Dionīsa svētkiem.

Romiešu traģēdija ir tikai grieķu traģēdijas atdarinājums. No romiešu traģēdiju rakstniekiem palicis tikai viens vārds – Seneka. Arī romiešu komēdija nav nekas vairāk kā grieķu komēdijas atdarinājums ar nelielu nacionālu elementu. No daudziem romiešu komēdiju autoriem vērību pelna Plauts un Terencijs. Plauta komēdijas papildina farsa aktieri.

Romā uzplaukst greznas un asiņainas izrādes, kuru priekšrocība ir tā, ka ar attīstīto skatuves tehniku uz skatuves var sniegt pilnīgi reālistiskas cīņas, slepkavības un citas scēnas. Uzvarētāji, mājās atgriezušies, pasūtījuši tautai izrādi, apgādājuši tūkstošiem īstu kareivju, zirgu, ratu, tūkstošiem gūstekņu neredzētos kostīmos, tūkstošiem vergu, kuri nes trofejas, īstus dārgmetālus un dārgus audumus. Uz šī fona reālā cīņā upurē vergu, sieviešu, kareivju dzīvības. Šīm asiņainajām izrādēm izveidojās arī īpašs teātris – amfiteātris, cirks, naumahija (tā ir liela, apaļa celtne ar ezeru vidū, kurā sarīko jūras kaujas).

Viduslaiku teātra ceļi sākas no dievkalpojuma. Kā grieķu traģēdija izaug no rituāla un svinīgiem gājieniem Dionīsa svētkos, tā viduslaiku teātris dzimst baznīcā, kuras ceremonijas pārvēršas darbībā. Klosters un baznīcās tiek organizētas diletantu izrādes, kur mūki nododas teātra spēlēšanai.

Liturģiskais žests sākumā ir abstrakti simbolisks, kustībā norobežots, jo tas izaug no baznīcas dziedājuma lēnā tempa un gājienu svinības. Bet vēlāk jau rodas dzīvākas, reliģiski eksaltētas kustības, sevišķi ar Dievmātes kultu saistītās izrādēs. Garīdzniekam jātēlo Dievmātes bēdas pēc Kristus nāves (viņš sit pie krūtīm, lauza rokas, krīt zemē). Tā baznīcas dramaturģija un režija arvien vairāk tuvojas dzīvei, līdz beidzot garīgā izrāde ved pie reālisma un līdz ar to pie konflikta. Reālisms reliģisko spēli iznīcina. Pilsoniskās dzīves alkas to pārnes no baznīcas uz tirgus laukumu.

No senā histriona, ko baznīca nav atzinusi, laiks izveidojis žonglieri. Tas ir ceļojošs viduslaiku muzikants. No ceļojoša mīmista un akrobāta izveidojas trubadūrs. Teātra vēsturē zināmākās viduslaiku teātra formas ir mistērijas, mirakli, moralitē, farsi, kas tika uzvesti tautas valodā. Mistēriju pamatā ir sižeti gan no Jaunās, gan Vecās Derības, kā arī apustuļu dzīvesstāsti. Īpaša uzmanība tiek pievērsta cilvēka radīšanai, krišanai un glābšanai. Baznīca izrāžu veidošanā parasti nav piedalījusies, liela nozīme mistēriju uzvešanā bijusi municipalitātēm, un jo īpaši cunftēm. Lielākajās pilsētās atsevišķu epizožu uzvedumi uzticēti noteiktām amatnieku brālībām atkarībā no pārstāvētā aroda, piemēram, Jorkas kuģu būvētāji atveidojuši Noasa šķirsta epizodi. Izrādēs nereti piedalās ap 300 aktieru no dažādiem sociālajiem slāņiem. Mistērijas veidošanu pārraudzījis spēles vadītājs, kurš bijis atbildīgs par dekorācijām, lomu sadalījumu, rekvizītiem utt. Mistērijas dažkārt ilgušas pat mēnesi.

Dažkārt luga tikusi izrādīta uz ratiem, kurus pēc tam pārved uz citu pilsētas vietu – tā noteiktā laikā visu ciklu var redzēt visi pilsētas iedzīvotāji. Francijā mistērijas uzvestas uz nekustīgām skatuvēm, kas atrodas vienā laukumā, un uz katras tiek atainota noteikta darbības vieta – debesis, elle u. tml. Mistērijas ar laiku kļuvušas arvien sarežģītākas – lai atveidotu debesu un elles skatus, izmantota mašinerija, reālistiski attēloti spīdzināšanas skati, eņģeļu lidošana utt. Izrādēs nereti parādījušies satīriski elementi, dažkārt izsmieta pat garīdzniecība.

Mirakls, reliģiski didaktiska luga par brīnumiem, ko veic Dievmāte vai svētie, rodas 13. gadsimtā, bet uzplaukst 14. gadsimtā. To sižeti ņemti no leģendām, Jaunās Derības, bruņinieku romāniem, un to struktūru veido divi atšķirīgi elementi – reālistisks, ass sadzīves konflikts un reliģiska fantastika.

Moralitē ir 15. un 16. gadsimtā izplatīta alegoriska teātra forma, kur tēli ir personificētas morālas īpašības (Pieticība, Lepnums) vai abstrakti jēdzieni (Jaunība, Zināšanas). Izrādē ļaunuma spēki (Miesa, Septiņi nāves grēki u. tml.) cīnās ar Žēlastību, Patiesību, Pieticību, arī Dievu un eņģeļiem par cilvēka dvēseli.

Farss ir komēdijas paveids, kam raksturīgi tipāži, pārspilējumi, klaunāde, rupji joki, absurdas situācijas. Termins “farss” šādas izklaides formas apzīmēšanai pirmo reizi lietots Francijā 15. gadsimtā. Farsam bijis sociāls raksturs, tajā izsmieta laulības pārkāpšana, liekulība, neprasme tirgoties u. tml. Farsa tēli parasti bijuši standartizēti – neaptēsts vīrs, kašķīga sieva, negodīgs advokāts, ārsts šarlatāns, miesaskārs mācītājs, krāpnieks, klaidonis dzērājs. Situācijas parasti bijušas stereotipiskas – tiesas process, ģimenes skandāli, ārsts pie slimnieka, tirgošanās, grēku sūdzētājs pie mācītāja u. tml. Farsa iestudējumu estētika: rupji joki, kas saistīti ar ķermeņiskām vajadzībām, tautas smieklu kultūras garā, tiek apspriestas un tēlotas seksuālas tēmas, kautiņi, rupja izjokošana u. tml.

Teātris renesanses laikā. Nav iespējams novilkt precīzu laika robežu, kad notiek pāreja no viduslaiku uz renesanses kultūru, jo izpratne par pasaules vērtību sistēmu veidojas gadsimtu gaitā, tādēļ tā nespēj isā laikā pārorientēties uz pavisam atšķirīgu dzīves izpratni.

Lai gan bieži tiek lietots universāls jēdziens “renesanses teātris”, tomēr, sākot ar 14. gadsimtu, jārūnā par teātra mākslu atsevišķās valstīs. Renesanses laikmetam ir daudz kopīgu raksturīgu iezīmju, piemēram, mēģinājumi atdzīvināt antīko kultūru, cilvēka izvirzīšana pasaules centrā, tomēr ērtāk un saprotamāk nodalīt katras atsevišķas valsts teātri. Piemēram, itāļu teātris renesansē ir citādāks nekā angļu, spāņu, franču teātris. Itālija ir slavēta ar savām pirmajām teātra celtnēm. Tieši Itālijā, Ferrārā, 1528. gadā uzcelts speciāls teātra nams (pēc četriem gadiem tas nodedzis).

Itālijas pilsēta Vičenca var lepoties ar renesanses laika teātra celtni, kas saglabājusies līdz mūsdienām. Tas ir pēc renesanses laika arhitekta Andrea Palladio projekta būvēts Olimpiko teātra nams, kurš atklāts 1585. gadā ar Sofokla traģēdijas “Kēniņš Edips” iestudējumu (vairāk informācijas par Olimpikas teātri Vičencā: <https://lv.fehrplay.com/iskusstvo-i-razvlecheniya/47574-teatr-olimpiko-v-vichence.html>).

Citāds ir renesanses teātris Anglijā. Šeit visievērojamākais ir *Globe* teātris, kas uzbūvēts 1599. gadā, taču 1613. gada 29. jūnijā V. Šekspīra lugas “Henrijs VIII” pirmizrādes laikā teātris nodeg. Tas atjaunots 1614. gadā, bet 1642. gadā teātris tiek slēgts līdzīgi visiem citiem teātriem Londonā. Divus gadus vēlāk ēka tiek nojaukta un tās vietā uzbūvēta daudzdzīvokļu māja. Mūsdienu teātris uzcelts 1997. gadā aptuveni 200 m no vietas, kur atradās vecais teātris (vairāk par *Globe* teātri: <https://www.britannica.com/topic/Globe-Theatre>).

Renesanses laika teātris iezīmīgs ne tikai ar oriģinālām pastāvīgām teātra celtnēm, bet arī ar strauju dramaturģijas attīstību. Spānijā rodas vairāki dramaturģi, no kuriem ievērojamākie

ir Lope de Rueda un Lope de Vega, Anglijā 16. gadsimta beigās un 17. gadsimta sākumā strādā dramaturģijas milzis Viljams Šekspīrs. Renesanses laikmetā rodas arī pirmās profesionālo aktieru trupās. Sākumā tie ir ceļojoši komedianti, akrobāti, žonglieri. Par šo ceļojošo trupu, kuras toreiz sauc par bandām, viesošanos Latvijā 17. gadsimtā raksta izcilais teātra vēsturnieks Kārlis Kundziņš grāmatā “Latviešu teātra vēsture” (1. daļa, 1968): “Profesionālā skatuves vēsture Latvijā izsekojama, sākot ar 17. gs. Tad arvien biežāk un biežāk ierodas profesionālu ceļojošu komediantu trupās jeb bandas. Tie ir vācu, angļu, holandiešu un citu tautu komedianti, kas savu principālu vadībā kļūst no pilsētas uz pilsētu, no zemes uz zemi. Sākumā viņu priekšnesumos dominēja akrobātika, kas saglabājās viņu programmā arī vēlāk, līdzās komēdijai un traģēdijai. Komediantu izrādēs netrūka arī marionešu.” (Kundziņš, 1968, 14)

Nebūs pārspilēti teikts, ka tieši renesansē rodas tās teātra formas un veidi, kuri pamatprincipos redzami arī šodien. Sākot ar renesansi, varam runāt par gandrīz visām šodien sastopamām un pielietotām skatuves mākslas sastāvdaļām. Izrādes sākumā ir luga, dramaturģiskais materiāls, tā tiek iestudēta kādā noteiktā vietā – vai nu skaistajās no jauna uzceltajās teātra celtnēs, vai arī pieticīgā, gaužām vienkāršā izrādes noformējumā ceļojošo komediantu teltīs.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI SEMINĀRIEM UN PRAKTISKAJĀM NODARBĪBĀM

1. Raksturojiet teātra mākslu Senajā Grieķijā un Senajā Romā.
2. Kādas pārdomas jums rada antīkās Grieķijas teātra salīdzinājums ar mūsdienām? Vai ir kaut kas kopējs?
3. Praktiskajā nodarbībā var sagatavot kādu fragmentu no sengrieķu traģēdijas vai komēdijas.
4. Iepazīstiet kādu no viduslaiku teātra formām. Praktiskajās nodarbībās var izveidot prezentāciju vai iestudēt kādu fragmentu no mistērijas, mirakla vai farsa.
5. Iepazīstiet un pārdomājiet renesanses laikmeta teātra mākslas veidus salīdzinājumā ar viduslaiku teātri.
6. Sagatavojiet prezentāciju par ievērojamākajām teātra celtnēm Eiropā 16., 17. gadsimtā.
7. Iepazīstiet kādu no Viljama Šekspīra lugām, sagatavojiet prezentāciju vai iestudējiet kādu fragmentu.

Dramaturģijas nozīme un vieta skatuves mākslas žanru pilnveidē 19. un 20. gadsimtā

Dramaturģijas nozīme teātra procesā saglabājas 19. gadsimta nozīmīgākajos literārajos virzienos – romantismā, reālismā, naturālismā un simbolismā. Daudz tiek iestudēta populārā, uz masu izklaidi vērsta dramaturģija. 19. gadsimta pēdējā ceturksnī autori pievēršas ikdienas dzīves detalizētam tēlojumam, kas ietver arī sociālu problēmu risināšanu. Savukārt agrīnā modernisma virzieni naturālisms un simbolisms atklāj apzinātu mākslas stilistisko resursu mobilizāciju jaunas, atšķirīgas stilistikas meklējumos.

Pāreju no 19. uz 20. gadsimta teātri spilgti iezīmē modernisma un avangarda virziena sazaršanās un daudzveidība, scenogrāfijas lomas pieaugums vienota skatuves iekārtojuma izveidē, teātra izrādi veidojošo elementu sintēze un literārā teksta nozīmes samazināšanās iestudējuma procesā.

Par vienu no novatoriskākajiem 19. gadsimta dramaturģijas virzieniem kļūst reālisms, kura dominējošais estētiskais princips ir atteikšanās no atklātas teatralitātes, lugu autoriem un

iestudētājiem liekot notikumiem risināties tā, it kā skatītāji vērotu konkrētu sadzīves situāciju. Dramaturģijā spilgts reālisma piemērs ir Henrika Ibsena luga "Leļļu nams" (1879).

Reālisma idejas izpaužas naturālismā, ko teātra un dramaturģijas pētniecībā uzskata par vienu no pirmajiem modernisma virzieniem. Naturālismam raksturīgs indivīda psiholoģijas portretējums, ņemot vērā vides un apstākļu ietekmi un detalizēti pētot gan cilvēka fiziskās izpaušmes, gan zemapziņas kustības. Naturālisma ideju teorētisks manifests rodams franču rakstnieka Emīla Zolā apcerēs par dramaturģiju un teātri, kas apkopotas krājumā "Naturālisms teātrī" (1881) un "Mūsu dramatiķi" (1881). 19. gadsimta beigās naturālisma dramaturģija kļūst par dominējošo brīvo teātru repertuārā. Raksturīgākie šī tipa darbi ir norvēģu rakstnieka H. Ibsena drāma "Spoki" (1881), vācu dramaturga Gerharta Hauptmaņa drāma "Pirms saules lēkta" (1889), krievu rakstnieka Ļeva Tolstoja luga "Tumsības vara" (1886), īru izcelsmes angļu rakstnieka Bernarda Šova luga "Atraitņa nami" (1892). Krievu dramatiķis Antons Čehovs 19. un 20. gadsimta mijā sarakstījis vairākas lugas, kurās vērojamas gan naturālisma, gan citu literatūras virzienu, piemēram, simbolisma, iezīmes. Raksturīgākie šāda tipa darbi, ko pats autors dēvējis par komēdijām, ir "Kaija" (1896) un "Ķiršu dārzs" (1904).

Simbolisma virziena spilgtākais pārstāvis 19. gadsimta nogales dramaturģijā ir franču valodā rakstošais beļģu autors Moriss Māterlinks, viņš aizsāk simbolismu dramaturģijā un teātrī. Pie ievērojamākajiem simbolisma literatūras darbiem pieder arī austriešu rakstnieka Hugo fon Hofmanstāla drāma "Elektra" (1903), kas izmantota komponista Riharda Štrausa operas (1909) libretam, un īru izcelsmes angļu rakstnieka Oskara Vailda franču valodā sarakstītā luga "Salome" (1891), kuru R. Štrauss komponē kā operu 1905. gadā.

Sākot ar vēlīno renesansi, iestudējumus vairs neveido pilsētu amatnieki un daudzskaitlīgs pūlis, kā tas bijis viduslaiku mistēriju uzvedumos, bet profesionāli, nedaudz pamācījušies aktieri, kuri savu meistarību turpina pilnveidot praktiskā darbā uz skatuves. Sastopamies ar trupu vadītājiem, izrāžu veidotājiem, kurus gan vēl nesauc par režisoriem. Režijas māksla Eiropā īsti aizsākas tikai 20. gadsimta sākumā. Pirmie režijas mākslas celmlauži un skatuves mākslas reformatori ir Maksis Reinharts Vācijā, Gordons Kreigs Anglijā, Konstantins Staņislavskis Krievijā.

Svarīgākās 19. gadsimta teātra iezīmes saistītas tieši ar režijas profesijas izveidi, teātra arhitektūras, tehniskā aprīkojuma un izrādes telpas modernizēšanu, pārmaiņām aktiermākslā, kā arī dramaturģijas nozīmi teātru procesos. Par nozīmīgāko no šīm pārmaiņām tiek uzskatīta režijas nostiprināšanās, režisoram pakāpeniski kļūstot par iestudējuma galveno veidotāju un ievērojami mazinot literārā darba dominanti.

Skatuves iekārtojumā agrāko divu dimensiju telpu un gleznotos fona prospektus aizstāja reālas, sadzīvei tuvinātas dekorācijas, kas tika izkārtotas, apgūstot skatuvi gan tās plašumā, gan dziļumā.

Teātra mākslas veidi un žanri mūsdienu mainīgajā pasaulē. Neatkarīgo teātru rašanās un darbība. Attieksmes maiņa pret dramaturģisko materiālu un tā iestudēšanas principiem

Pēdējās desmitgadēs Eiropā, bet jo īpaši postpadomju valstīs, tai skaitā Latvijā, līdzās valsts un repertuāra teātriem radušies neatkarīgie vai nevalstiskie teātri. Lielākoties tie ir projektu

teātri, kuros nav patstāvīgas aktieru trupas, bet ir tikai teātra direktori vai projektu vadītāji, kuri pieaicina režisoru, kurš savukārt savas lugas iestudējumam izvēlas aktierus. Latvijā šādu neatkarīgo teātra kolektīvu ir jau krietns skaits un rodas arvien vairāk.

Pirmā būtiskā neatkarīgo teātru atšķirība no valsts teātriem ir tā, ka neviens neatkarīgais teātris nedarbojas speciāli teātrim celtās telpās. Lielākoties tās ir bijušo padomju laiku celtnes, kurās kādreiz bijis vai nu kinoteātris, vai kādiem citiem pasākumiem domātas telpas. Neatkarīgie teātri tās piemērojuši savām vajadzībām – iebūvējuši skatuvi vai kādu citu spēles laukumu, izveidojuši skatītāju zāles, dažas paligtelpas. Nevienā no neatkarīgajiem teātriem nav skaistu vestibulu, gaitenju vai foajē, kur starpbrīžos pastaigāties skatītājiem vai iekārtot kafejnīcu. Parasti telpas ir šauras un ļoti pieticīgas.

Viens no pirmajiem neatkarīgajiem teātriem Latvijā ir teātris “Skatuve”, kas dibināts 1991. gadā kā projektu teātris un pastāv līdz 2020. gadam. Tas atrodas ļoti nepievilcīgā Rīgas rajonā, tā dēvētajā Maskavas priekšpilsētā Maskavas ielā, padomju laika kinoteātra telpās netālu no Centrāltirgus. Teātra dibinātāja un ilggadēja vadītāja ir režisore un Latvijas Kultūras akadēmijas aktiermeistarības docētāja Anna Eižvertiņa. Tā repertuārā būtiska vieta ir pasaules dramaturģijā izcilu un Latvijā vēl neiestudētu autoru lugām. Teātris “Skatuve” lielu uzmanību pievērš darbam ar jaunatni, piedāvājot atbilstošu repertuāru un rīkojot ikgadēju uzņemšanu aktiermeistarības kursus. Profesionālās gaitas “Skatuvē” sākuši tādi Latvijā pazīstami skatuves mākslinieki kā Indra Roga, Jānis Vimba, Dita Lūriņa, Mārtiņš Egliens, Karīna Tatarinova, Jānis Āmanis, Lauris Subatnieks, Ilze Ķuzule-Skrastiņa. “Skatuvē” savas pirmās izrādes iestudējuši Dž. Dž. Džilindžers, Regnārs Vaivars, Viesturs Meikšāns, Valters Sīlis un citi Latvijā pazīstami režisori.

Darbības pirmo desmitgadi nesen atzīmējis vēl viens neatkarīgais teātris, tā dēvētais Ģertrūdes ielas teātris (atrodas Ģertrūdes ielā 101a, iekšpagalmā). Nams celts 1954. gadā, un kādreiz tur mitinājusies Remonta un celtniecības pārvalde Nr. 2. Ēkā bijusi aktu zāle ar skatuvi, kas dekorēta padomju laika tematikā. Teātra entuziasti to pārveido un piemēro savām vajadzībām. Informācijā par teātri varam lasīt, ka Ģertrūdes ielas teātris (ĢIT) ir laikmetīgās mākslas teātris, kas piedāvā skatītājiem pašmāju un ārvalstu mākslinieku un to apvienību veidotās teātra, dejas un starpdisciplinārās izrādes, koncertus un izstādes, kā arī piedalās citu ar mākslu un izglītību saistītu ideju īstenošanā (Ģertrūdes ielas teātris).

Atšķirībā no neatkarīgā teātra “Skatuve”, kas savā mākslinieciskajā programmā iekļāvis pasaules dramaturģijas šedevru iestudēšanu, Ģertrūdes ielas teātra programmā reti atrodam tādas jēdzienus kā “luga” vai “dramaturģiskais materiāls”. Galvenais un noteicošais ir izrāde, dejas, starpdisciplināras performances. ĢIT repertuārā varbūt pat vairāk nekā citos neatkarīgos teātros parādās laikmetīgās dejas iestudējumi. Arī šim teātrim nav patstāvīgas aktieru trupas. Tā vadībā ir producete Maija Pavlova, kura pieaicina režisorus, aktierus, gādā naudu iestudējumiem.

Jau vairākus gadus kvalitatīvi darbojas *Dirty Deal Teatro* Talsu ielā kādreizējās Latvijas Teātra darbinieku savienības telpās. Skatuves šeit nav. Ja iestudējuma veidotāji vēlas kādu spēles laukumu ar paaugstinājumu, kas līdzīgs skatuvei, tad tas jāveido pašiem. Arī *Dirty Deal Teatro* ir projektu teātris, tā direktore Anna Sīle iestudējumiem pieaicina režisorus, aktierus, scenogrāfus.

Informācijā par šo teātri lasām: “*Dirty Deal Teatro* ir nevalstisks profesionāls teātris, kurā satiekas gan pieredzējušie, gan arī jaunie režisori, dramaturgi, aktieri, horeogrāfi un citi skatuves mākslinieki, lai skatītājiem piedāvātu jaunu, laikmetīgu teātra pieredzi. Latviešu oriģināldramaturģijas iestudējumi, izrādes un projekti par sociālpolitiski aktuālām tēmām, starpdisciplināras performances, bērnu un jauniešu repertuārs – šie ir galvenie pīlāri, uz kuriem balstās *Dirty Deal Teatro*.” (*Dirty Deal Teatro*) 2017./2018. gadā Spēlmaņu nakts konkursā šī teātra iestudējums “Dvēseļu utenis” ieguvis galveno balvu.

2017. gadā Rīgā parādās vēl viens nevalstisks teātris ar skanīgu nosaukumu “Kvadrifrons”. Tā ir nekomerciāla un institucionāli neatkarīga teātra trupa, ko 2017. gada septembrī dibinājusi grupa domubiedru – Reinis Boters, Klāvs Mellis, Āris Matesovičs, Ance Strazda un Evarts Melnalksnis. Teātra programmā tiek iekļauti ne tikai teātra, bet arī mūzikas, vizuālās mākslas un kino elementi. Pašlaik “Kvadrifrons” izmanto Rīgas cirka vēsturisko ēku. Līdz būvdarbu uzsākšanai sadarbībā ar Rīgas cirku teātris veido māksliniecisكو programmu vecajos zirgu un ziloņu staļļos, ievēdot konceptuālas pārmaiņas un apdzīvojot telpas, kas iepriekš skatītājiem bijušas nepieejamas. “Kvadrifronam” atšķirībā no iepriekšminētajiem neatkarīgajiem teātriem ir sava trupa, neliels domubiedru sastāvs – aktieri, režisors, arī tehniskā komanda. Iestudējumus veido pastāvīgā trupa, dažreiz pieaicinot kādu no malas.

Visvairāk izrādītais iestudējums pirmajā “Kvadrifrona” trupas sezonā ir izrāde-ekskursija cirkā “Brīnuma skartie” Reiņa Botera režijā. Izrādot 58 reizes, to piedzīvojuši 1160 skatītāji. “Brīnuma skartie” ir skatītāju iekļaujoša izrāde, kas piedzīvojama individuāli audiogida vadībā un klausāma trīs valodās – latviešu, krievu un angļu. Tā veidota kā cirka mājas dzīvesstāsts, iepazīstinot ar aizraujošās skatuves mākslas cilvēkiem un notikumiem, kas atgadījušies tās 130 gadus garajā mūžā. Izrāde 2018. gada otrajā pusgadā nominēta balvai “Kilograms kultūras” kategorijā “Pārsteigums”. “Kvadrifrona” aktiera un režisora Klāva Meļļa kareivīgā melodrāma “Himna”, kas radīta kā jaunā režisora diplomdarbs, noslēdzot režijas studijas Latvijas Kultūras akadēmijā, izrādīta Rīgas cirkā 16 reizi. To noskatījušies aptuveni 600 skatītāju.

Arī turpmāk trupa sola gan Rīgas cirkā, gan citās vietās daudzveidīgu izrāžu un mākslas notikumu programmu. Tiek veidotas divas jaunas izrādes Valmieras vasaras teātra festivālam – Klāva Meļļa režisēta izrāde mazdārziņā “Mūžīgā izlaušanās”, kā arī Reiņa Botera izrāde – tikšanās ar šausmīgiem elementiem “B_Ž_S”, kuru tapšanā piesaistīti arī “Kvadrifrona” draugi.

Pēdējā laikā vairākas aktieru kopas paziņojušas par jaunu neatkarīgu teātru dibināšanu Rīgā. Vairākkārtējais Spēlmaņu nakts balvas laureāts Elmārs Seņkovs 2019. gadā paziņoja par savu aiziešanu no Nacionālā teātra un jauna teātra dibināšanu. Kopā ar vairākiem saviem bijušajiem studentiem, leļļu teātra aktieru kursa absolventiem, viņš noorganizējis teātra apvienību ESARTE. Šim teātrim pagaidām nav savu telpu, mājvietu tas radīs *Dirty Deal Teatro* telpās Talsu ielā, finansējumu saņem no Valsts kultūrkapitāla fonda. Noticis pirmais iestudējums “Pēdējās stundas”, kura pamatā aktieru pētījums par senioru dzīvi pansionātos, pašu aktieru radīts dramaturģiskais materiāls. Režisors Elmārs Seņkovs uzskata, ka apvienībai pirmā izrāde jābūt ar tēmu, kas ir viena no būtiskākajām dzīves sadaļām: atbildība, vecums, nāve, tās tuvums.

2020. gada februārī izziņota vēl viena neatkarīgā teātra dibināšana, kura nosaukums ir vilinošs – Willa teātris, kas apvieno spēcīgus, pieredzējušus un talantīgus teātra profesionāļus, kuri Latvijā jau paspējuši sevi pierādīt.

“Kvadrifrona”, apvienības ESARTE, Willa teātra rašanās un darbība liecina, ka mainās neatkarīgo teātru statuss un organizācija. Līdzās projektu teātriem, kuriem nav savas noteiktas, pastāvīgas aktieru trupas, radušies domubiedru kolektīvi, kuri sola regulāru, ritmisku teātra darbu, līdzīgu valsts repertuāra teātriem.

Neatkarīgo teātru rašanās un darbība skatītājus pieradinājusi pie domas, ka teātra izrādei nav nepieciešama speciāli uzbūvēta grezna teātra celtnē, kā tas bijis iepriekšējos gadsimtos. Teātra izrādi var spēlēt pat visneiedomājamākajās vietās: pagrabos, bēniņos, pamestos šķūņos un rūpnīcās, pagalmos, parkos, upmalās, kā tas pirms dažiem gadiem bija Valtera Sīļa iestudējumā “Mārupīte”, autobusos, izstāžu zālēs un citur. Teātra mākslas veidu un formu daudzveidība liek vēl un vēlreiz atcerēties dižā Šekspīra teikto lugā “Kā jums tīk”: “Ir milzu teātris šī pasaule, un katrs cilvēks tajā aktieris.”

21. gadsimta Eiropas un arī Latvijas teātra dzīve raksturīga arī ar to, ka strauji mainās attieksme pret klasiskajām dramaturģijas formām un aktieru spēles veidu. Mūsdienu skatuves mākslas formu un veidu daudzveidība, mainīgums, nenoteiktība radījusi grūtības teorētiķiem. Prakse daudzkārt pierādījusi, ka pierastie mākslas darba kritēriji, formulējumi, atziņas izmantojamas tikai daļēji, daudzkārt tie pat traucē saprast, kas īsti dēvējams par mākslas darbu un kas ir tikai darinājums. Vai daudzās performances, visdažādākās un daudzveidīgās skatuves mākslinieku aktivitātes pilsētu ielās, pagrabos, mežos un citur uzskatāmas par mākslas darbiem?

Pārdomas un jautājumus rosina ierastais teātra mākslas definējums, kas vairākus gadsimtus it kā nav raisījis lielus strīdus un pretrunas. Ļoti vienkāršs un kādreiz tik pašsaprotams ir teātra mākslas raksturojums, ko varam izlasīt kaut vai internetā: “Teātris (grieķu: *theatron* – skatītāju vietas) ir mākslas veids, kas nodarbojas ar dramaturģijas darbu (lugu) vai māksliniecisku ieceru dramatisku realizāciju, tas ir, dramatisko izrāžu radīšanu un publisku izrādīšanu uz skatuves, izmantojot aktiera tēlojumu, runu, žestus, kustības, mūziku un tā tālāk. Teātris ir nesaraujami saistīts ar literatūru, jo īpaši ar dramaturģiju.” (Teātris)

Mūsdienu teātris Eiropā liek apjaust, ka tā “nesaraujamā saite ar dramaturģiju” šodien ir citādāka. Līdzās klasiskajām daudzcelienu lugām populāri kļūst prozas darbu dramaturģiju un tekstu radīšana katrai konkrētai izrādei. Ir ļoti daudz lugu un prozas darbu adaptāciju, iestudējumu pēc kāda autora darba motīviem. Nereti aktieri paši pēta kādu problēmu, rada tekstu un kopā ar režisoru veido izrādi. Šķiet, ka dramaturga loma mūsdienu teātrī kļuvusi minimāla. Tekstu izrādei var radīt ikviens, nav nepieciešams dramaturga talants un spējas. Visuzskatāmākais piemērs ir Jaunā Rīgas teātra projekts un desmit gadus spēlētā izrāde “Garā dzīve”, kas tapusi, aktieriem pētot vecu cilvēku dzīvi, veidojot tekstu un spēlējot izrādes.

Arī tikko nodibinātā teātra apvienība ESARTE savai pirmajai izrādei izvēlējusies līdzīgu pieeju. Iestudējums “Pēdējās stundas” tapis, pamatojoties uz aktieru pētījumu par vecu cilvēku dzīvi pansionātos. Tekstu radījuši paši aktieri, un, spriežot pēc pirmajām atsauksmēm un

recenzijām, tam pietrūkst profesionāla dramaturga mākas, veidojot sižetu, konfliktu, personāžu savstarpējās attiecības.

20. gadsimts ir pieradinājis teātra skatītājus pie viedokļa, ka par noteicošo un galveno skatuves mākslas darba kritēriju uzskatāms aktiera darbs. Aktiera radītā skatuves tēla patiesais emocionālais pārdzīvojums, pausto domu bagātība ir vērtība, ar kuru samēro pārējos iestudējuma komponentus. Šodien īpaši uz repertuāra teātru lielajām skatuvēm sastopamies ar izrādēm, kurās aktiera tēlojums it kā pazūd krāsu, trokšņu, gaismu, video u. c. tehnoloģiju radīto iespēju jūklī. Ir pietiekami daudz izrāžu, kas līdzinās trokšņainiem krāsu un foto montāžas zibšņiem. Aktieru darbs tā pierastajā izpratnē šobrīd biežāk sastopams neatkarīgo teātru iestudējumos, kuru materiālās un tehniskās iespējas ir daudz ierobežotākas nekā valsts teātros.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI SEMINĀRAM VAI PRAKTISKĀM NODARBĪBĀM

1. Iepazīstiet tuvāk kādu no valsts vai nevalstiskajiem teātriem. Pārdomājiet tā repertuāru un iestudējumus. Izveidojiet prezentāciju vai organizējiet tikšanos ar kādu no režisoriem.
2. Ja iespējams, organizējiet kādu no izrāžu apmeklējumiem un pēc tam rosiniet pārrunas par šo uzvedumu.

12.2. Teātra mākslas izteiksmes līdzekļi – skatuves kustība, aktiermeistarība, runa, to pamatu apguve

Skatuves kustības nodarbības. Spēles, kustību rotaļas, iesildīšanās vingrinājumi, ķermeņa izteiksmīguma un plastiskuma vingrinājumi

Pedagoģi, kuri vadījuši bērnu dramatiskos pulciņus, bērnu, jauniešu teātru vadītāji, kuri regulāri veido bērnu teātra iestudējumus skolās un kultūras centros, atgādina, ka, sākot darbu pie kādas lugas vai fragmenta uzveduma, nepieciešami daudzi un dažādi tā saucamie iesildīšanās vingrinājumi. Nevajadzētu jau pašā sākumā censties iestudēt kādu izrādi vai fragmentu, kurā dalībniekiem būtu jāspēlē lielas lomas. Darba sākumā būtu jāatvēl laiks vingrinājumiem, etidēm.

Režisore un pedagoģe Ligita Smildziņa grāmatā “Ievads teātra spēles pamatos” (1998) un grāmatā “Vingrinājumi un spēles darbam teātra studijā” (2009) piedāvā vairākus vingrinājumu komplektus, kurus var izmantot pedagoģi skatuves kustības un aktiermeistarības nodarbībās. Viņa iesaka sākt ar ķermeņa atbrīvošanas vingrinājumiem.

Ķermeņa izteiksmīgums. Plastiskās iespējas.

Visi stāv telpā – izklaidus. Viens sāk skrējieni, pieskrien kādam klāt un, strauji apstādamies, izkustina stāvošo no vietas, tas turpina skrējieni un arī, strauji apstādamies, izkustina no vietas nākamo. Spēles vadītājs skrejošo skaitu pakāpeniski palielina.

Katram piestiprina “asti”, kura veidota no papīra vai auduma. Visi brīvi improvizēti kustas pa telpu. Jāsargā sava “aste” un vienlaikus jācenšas kādam citam to noraut. Tie, kuriem “astes” vairs nav, iet malā.

Vingrinājums mūzikas pavadījumā. Divi dalībnieki stāv viens otram pretī ar kopā sadotām un paceltām rokām, pārējie dalībnieki iet cauri šim “lamatām”. Mūzikai apklustot, rokas strauji nolaižas. Tas, kurš iekļuvis starp rokām, ir noķerts un kļūst par “lamatu” sastāvdaļu – “lamatas” paplašinās. Mūzika turpina skanēt, visi iet cauri nu jau lielākām “lamatām”.

Visi stāv pa pāriem, rokas sadotas kopā un paceltas. Pēc vadītāja sauciena “Priekšējie!” pirmais pāris atmuguriski skrien cauri pacelto roku rindai un nostājas beigās. Tā pāris seko pārim. Pēc sauciena “Stop!” kustību pārtrauc. Vadītājs var mainīt pāru kustības virzienu, saucot “Aizmugurējie!”. Tad rindā palikušie un arī pēdējais pāris un tam sekojošie pāri skrien starp rindām uz priekšu līdz nākamajai komandai. Var iztikt bez signāla “Stop!”, atstājot tikai signālu “Priekšējie!” un “Aizmugurējie!”.

Dalībnieki sastājas ciešā aplī, rokas aiz muguras, pa aizmuguri tiek padots kāds priekšmets. Aplā iekšienē stāvošais sauc “Stop!”, priekšmets paliek kāda rokās. Vidū stāvošais cenšas uzminēt, pie kura ir priekšmets. “Atmaskotais “iet aplā vidū un pārņem vadību”.

Dalībnieki sēž, apņēmuši rokām ceļgalus, galva starp ceļgaliem. Katrs iztēlojas, ka ir kamols un kaut kur no šī kamola ārā tinas diegs. Šo diegu it kā kāds rausta – attin kamolu. Katrs dalībnieks pats veido kamola attīšanas stāstu: kamola raustišanās, zvārošanās, mētāšanās, ripināšanās notiek paša dalībnieka noteiktā ritmā. Beigu pozīcijā un atbrīvoti uz grīdas gulošs ķermenis – diedziņš. Vingrinājums domāts mugurkaula atbrīvošanai.

Katrs dalībnieks iztēlojas sev priekšā sienu un mēģina to visādos veidos pagrūst, tad ar ieskrējienu metas pret sienu, nokrītot pie tās. Darbību veikt līdz pilnīgam spēku izsīkumam, vēlams palīdzēt sev ar skaņu – kļiedzienu, neartikulētām skaņām vai klusinātām skaņām, kuras pieaug skaļumā un intensitātē. To pašu var darīt pie reālas sienas. Vingrinājums palīdz apzināties muskuļu sasprindzinājumu. (Smildziņa, 1998, 15–19)

Dzīvnieku izturēšanās veidu imitēšana.

Žirafe. Iet lēni pagarinātiem soļiem, izstiepjoties uz pirkstgaliem. Rokas paceltas virs galvas kopā sakļautām plaukstām, vidukli jāsajūt izstiepšanās. Atdarināt žirafes cenšanos vērot apkārtni.

Ērglis. Elastīgi šūpojoties un saliecot kājas ceļgalos, pārvietoties retiem soļiem. Sākumā rokas piekļautas sāniem, tad, paceļot un līgani kustinot, imitēt spārnu kustību. Ar galvas kustībām atdarināt putna apkārtnes vērošanas veidu. Pēc vadītāja signāla apstāties un stāvēt uz vienas kājas, palikt šādā pozā, vērojot iespējamo medijumu.

Vēzis. Balsts uz pēdām un plaukstām pret grīdu, ķermenis pacelts no grīdas. Ar augšup paceltu vidukli kustēties atpakaļgaitā. Pēc vadītāja signāla pacelt un izstaipīt vienu roku vai kāju. Kustēties visos iespējamajos virzienos.

Lācis. Pārvietoties, balstoties uz plaukstām un kāju pēdām, rokas un kājas cilāt pēc iespējas augstāk. Pēc vadītāja signāla piecelties “pakaļkājās” un vērīgi aplūkot apkārtni. Izmantot vērojumu dabā lāča gaitas un galvas kustību īpatnību atdarināšanai.

Varde. Sākuma stāvoklis tupus, ceļgali izvērsti, rokas atbrīvotas nokarājas starp izvērstaļiem augšstilbiem. Ar rokām un kājām elastīgi atsperties no grīdas, lēkt uz priekšu, lēciena laikā maksimāli izstiepjoties vertikāli un nonākot atkal sākuma stāvoklī.

Vērsis. Salieltas rokas ar savilktām dūrēm paceltas abpus galvas, imitējot spēku un draudīgumu. Ieliecoties ceļos, ķermeni sasvērt uz priekšu, izdarīt īsu, spraigu skrējieni, negaidīti apstāties un koncentrēt skatienu uz iedomāto pretinieku.

Tauriņš. Ātri skriet uz pirkstgaliem, ķermenis mazliet saliekts uz priekšu, rokas imitē spārnu kustības. Pēc vadītāja signāla apstāties (nolaisties uz zieda) un noturēties uz vienas kājas pirkstgala, izstieptās rokas (spārniņus) sakļaut aizmugurē.

Alnis. Rokas sakrustotas aiz pakauša ar plaukstām uz priekšu, pirksti izplesti. Lēkt uz priekšu noteiktā veidā: viena kāja priekšā saliekta ceļgalā, otra kāja aizmugurē taisni izstiepta.

Stārķis. Maksimāli nostiept augumu augšup, ar elkoņos saliektām rokām sejas priekšā veidot “knābi”. Augstu cilājot kājas, spert slaidus, pagarinātus soļus. Ar “knābi” atdarināt stārķa tarkšķināšanu. Pēc vadītāja signāla stāvēt uz vienas kājas un ar pēdu atbalstīties pret nostieptās kājas augšstilbu.

Zaķis. Pietuptions un ar plaukstām atbalstīties pret grīdu. Pārvietojot plaukstas iespējami tālu sev priekšā, izdarīt lēcieni tupus stāvoklī tā, lai lēciena beigās ceļgali saskartos ar izstieptām rokām. Gatavojoties lēcienam, vēlams rokas izstiept pēc iespējas tālāk uz priekšu. Pēc vadītāja signāla “Slēpties!” savilkties pēc iespējas ciešākā “kamolā”, censties kļūt nepamanāmam.

Klausoties mūziku, dalībnieki kustas šīs mūzikas ritmā. Kad mūzika apklust, visi turpina kustēties, cenšoties saglabāt ritmu un mūzikas radīto noskaņu. Kad mūzika atkal sāk skanēt, var dot komandu kustēties krasā kontrastā ar mūzikas ritmu. (Smildziņa, 2009, 12, 24)

Aktiermeistarības vingrinājumi

- Uzmanības, koncentrēšanās, saskarsmes ar partneri vingrinājumi bezvārdu, bezpriekšmetu, dzīvnieku etiķēs.

Viens stāv pret visiem ar muguru. Citi piesardzīgi lavās viņam klāt, stāvošais strauji atskatās, nācējiem tajā brīdī jāastingst. Kuru stāvošais ieraudzījis kustamies, tam jādodas atpakaļ izejas pozīcijās. Stāvošā vietu ieņem tas, kuram tomēr izdevies piezagties viņam klāt un pieskarties. (Smildziņa, 2009, 25)

Visi sastājas rindā. Rindas priekšgalā stāvošais ved grupu cauri “bīstamam apvidum”, liek iet klusu, līst pa zemi, lēkt pāri grāvim, lauzties cauri biezoknim, strauji apstāties, skriet, rāpties pāri šķēršļiem. Visi kustas kopā, atkārtojot priekšējā gājēja darbības. (Smildziņa, 2009, 27)

Dalībnieki sadalās pa pāriem. Katrs met pretim stāvošajam partnerim iedomātu balonu, partneris, to satvēris, met atpakaļ. Vēlams pirms šī vingrinājuma izspēlēt šo darbību ar īstu balonu. (Smildziņa, 2009, 29)

- Saskarsme ar partneri.

Partneri sakrusto rokas virs krūtīm, lēkā uz vienas kājas un ar kādu ķermeņa kustību pagrūž partneri, cenšas to apgāzt, saucot “Gāzies!”. (Smildziņa, 2009, 55)

Viens no partneriem stāv gatavībā uztvert otra ķermeni, kurš atbrīvots krīt viņa virzienā kā zaudējis līdzsvaru vai samaņu. Tas, kurš uztver krītošo, kādu brīdi viņu notur, tad nostata viņu

uz kājām. Pēc tam partneri mainās lomām. Abiem jāsaņū, cik ilgi partneris otra atbrīvoto ķermeņi var noturēt, kad un kā jāmaina ķermeņa stāvoklis. (Smildziņa, 2009, 56)

Partneri stāv ar skatu viens pret otru. Viens no partneriem izdara asu kustību, otrs pēc mirkļa to precīzi atkārt. Jāraugās, lai kustība sāktos no miera stāvokļa un beigtos miera stāvoklī (pielikt kustībai punktu). (Smildziņa, 2009, 57)

Dalībnieki darbojas pa pāriem. Vienam no partneriem acis aizvērtas, otrs ņem "aklo" aiz rokas un ved pa telpu, mainīdams kustības virzienu un ātrumu. "Aklo" partneri var arī vadīt pa telpu, atrodoties viņam aizmugurē un turot viņu pie pleciem. (Smildziņa, 2009, 60)

Visi dalībnieki sakļaujas ciešā grupā, iztēlojoties, ka viņi ir liels akmens. Vadītāja signāls liek akmens "sasprāgt gabalos", izklīstot pa telpu. Nākamais vadītāja signāls liek akmens gabaliem pārvērsties kādā noteiktā skulptūrā (priekšmetā, augā, dzīvniekā, profesijas pārstāvī vai ķermeņa izteiksmē, kas izsaka kādu noteiktu emocionālu noskaņojumu). (Smildziņa, 2009, 65)

- Dialoga veidošanas prasmes izkopšana. Vingrinājumi dažādās ikdienas situācijās. Vingrināšanās darboties ar vārdu, iztēles rosināšana etīdēs un improvizācijās.

Dalībnieki sēž aplī, katrs saka vienu vārdu, kurš loģiski papildina iepriekšējā teikto, tā kopīgi veidojot stāsta sižetu. Pēc tam šo stāstu var sagatavot kā etīdi un nospēlēt uz skatuves. (Smildziņa, 2009, 75)

Vadītājs nosauc trīs lietvārdus bez kādas loģiskas saistības. Dalībnieki sadalās grupās, izdomā etīdi, kurā loģiskā nepieciešamībā drīkst lietot tikai šos trīs vārdus. Vārdus drīkst atkārtot vairākkārt, vārdu izrunāšanas kārtību drīkst brīvi izvēlēties. (Smildziņa, 2009, 75)

Imitēt dažādas darbības, rīcību un izdarības bez tām atbilstošo priekšmetu lietošanas (t. s. bezpriekšmetu darbības):

- apsēžoties pie galda, izlīst salda is ēdiens uz svētku tērpā,
- nesot vāzi ar ziediem, gadās pakļupt un vāze saplīst (sakopt telpu, uzlasīt stikla lauskas, ziedus ievietot citā traukā),
- veikt dažādus saimniecības darbus virtuvē, vannas istabā, citā telpā,
- veikt dažādus darbus, kas saistīti ar apģērbu,
- notīrīt apavus,
- maksšķerēt,
- sakravāt somu,
- mēģināt iedraudzēties ar dusmīgu suni,
- izsaiņot dāvanu, cerot, ka tur būs tas, pēc kā jūs ilgojaties, bet nav. (Smildziņa, 2009, 76)

Etīdē piedalās divas personas. Katrai personai ļauts lietot divus teikumus. Pārim jāizdomā sižets, attiecības, kādas varētu būt personām, kuras runā šos tekstus, un kādas attiecības un notikumi saista šīs personas ar trešo, kura neparādās uz skatuves, bet par kuru runā abas personas. Partneri iegaumē abus tekstus un cenšas iedziļināties šo iecerēto tēlu dzīves stāstā – iepriekšējos apstākļos, kas izraisījuši šo situāciju, un pauž doto tekstu zemtekstā. Teksti varētu būt šādi.

Pirmais variants.

A. Vai tu kādu gaidi?

B. Tev vienmēr viss jāzina!

A. Bet man šķiet, ka es nojaušu...

B. Šoreiz tu maldies.

Otrais variants.

A. Vai tu kaut ko no manis vēlējies?

B. Jāteic, tā... neko sevišķu.

A. Kāpēc tad tu atnāci?

B. Es jau varu arī doties prom.

Trešais variants.

A. Uz kurienu viņa (viņš) aizgāja?

B. Es tev to nevaru teikt.

A. Vai ar viņu kaut kas noticis?

B. Un kā tev šķiet? (Smildziņa, 2009, 80)

Soliņš parka malā pie autobusa pieturas. Uznāk dažādi personāži, gan cilvēki, gan dzīvnieki. Var raisīties sarunas, veidoties attiecības, rasties konflikts starp personām uz soliņa un ap to. Dalībnieki var aiziet un atkal atgriezties spēles laukumā bez tekstuālas izpausmes. Notiek brīva improvizācija – katrs dalībnieks atstāj spēles vietu, kad vēlas, katrs drīkst uznākt spēles laukumā atkārtoti vairākās lomās, personu skaits uz skatuves var dažādoties. Skatītājiem jāspēj bez grūtībām novērtēt un saprast, ko katrs tēlo. (Smildziņa, 2009, 82)

Dalībnieki kopīgi iecer darbības vietu, laiku un darbības personas, viņu attiecības. Dalībnieki uz lapiņām uzraksta visdažādākās replikas, tās izliek telpā uz grīdas. Divi dalībnieki uz skatuves risina improvizētu sarunu, kuras laikā paceļ no grīdas aprakstītās lapas un izlasīto tekstu pēc iespējas attaisnoti un loģiski iesaista sarunā un darbībā. (Smildziņa, 2009, 87)

Improvizācijas par populārām pasakām. Vadītājs ļauj izlozēt lomas – uz zīmītēm rakstītas personas no kādas pasakas. Drīkst populārai pasakai pievienot arī citas personas, kuru šajā pasakā nav. Piemēram, pasakai “Sarkangalvīte un vilks” – zaķi un lapsu, bet pasakai “Sniegbaltīte un septiņi rūķīši” – lāci vai Sniegbaltītes brālīti. Pēc īsas darbības attīstības apspriešanas sākas improvizācija uz skatuves. Ieteicams dažādus populāru pasaku tēlus savienot vienā kopējā pasakā. Tad dalībniekiem jāļauj apspriesties ilgāk. Labi, ja pie rokas ir kādi rekvizīti – somas, cepures, auduma gabali, nūjas un arī priekšmeti, ar ko radīt skaņu. (Smildziņa, 2009, 88)

■ Iztēles vingrinājumi.

Dalībnieki iztēlojas, ka ir tikko pamodušies skaistā, saulainā vasaras rītā un iznākuši pagalmā. Dalībnieki pastaigājas pagalmā, dārzā. Pēkšņi uznāk lietusgāzes. Visi patveras nojumē, pastiepj plaukstu pret lietu, sajūt lāses. Tad visi iziet lietū, staigā, skrien, lec pa peļķēm. (Smildziņa, 2009, 49)

Katrs dalībnieks iepriekš ir novērojis dzīvē kādu cilvēku un etīdē parāda tā uzvedību, izturēšanos. Tad katrs dalībnieks iztēlojas, kā šis cilvēks varētu darboties citā vidē, citos apstākļos. Iztēlotās ainas nospēlē etīdē. (Smildziņa, 2009, 50)

Spēlētāji izvietojas puslokā, viņu uzdevums ir lielīties. Vadītājs nosauc kādu priekšmetu, ar kuru jālielējas. Pirmais dalībnieks vērsas pie pārējiem, lielīties, kāds ir viņam piederošais

priekšmets, nosaucot pat izmērus, krāsu, īpašības un darbības, kuras parasti šim priekšmetam nepiemīt. Priekšmets var tikt iesaistīts dažādos neticamos notikumos. (Smildziņa, 2009, 53)

Dalībnieki iztēlojas, ka atrodas bibliotēkā. Pēkšņi jūtama deguma smaka, parādās dūmi. Dalībnieki spēlē etīdi, iztēlojoties apstākļus un savu rīcību. (Smildziņa, 2009, 55)

- Etīdes un improvizācijas.

Katrs dalībnieks iecer etīdi “Gadījums no manas dzīves”. Jāatceras kaut kas būtisks no savas personīgās dzīves, pieredzes, jāmēģina atcerēties sava darbība, sajūtas, kas jāparāda etīdē. (Smildziņa, 2009, 103)

Katrs dalībnieks sagatavo divas soloetīdes “Laime” un “Nelaime”. (Smildziņa, 2009, 103)

Visi sadalās grupās pa trim vai četriem dalībniekiem un iecer bezvārdu etīdi. Katra grupa izdomā, iecer darbības apstākļus, kuros nedrīkst runāt. Etīdi nospēlē. (Smildziņa, 2009, 104)

Vadītājs sagatavo uz lapiņām dažādus sakāmvārdus. Visi sadalās grupās pa trim, četriem dalībniekiem, katra grupa izvelk vienu lapiņu. Skaļi nenolasot pārējiem izvilktu sakāmvārdu, katra grupa sagatavo etīdi, kuras nosaukums varētu būt attiecīgais sakāmvārds. Grupas savas etīdes parāda viena otrai, ļaujot minēt sakāmvārdu, kurš rosinājis etīdi izveidot. (Smildziņa, 2009, 104)

- Dažādu lugu fragmentu spēlēšana.

Lugu fragmentus var izvēlēties pedagogs vai ļaut tos atrast pašiem nodarbību dalībniekiem. Jāņem vērā, lai fragmentu sižets, konflikts, darbojošos personu savstarpējo attiecību atainojums atbilstu skolēnu vecumposma īpatnībām.

- Nodarbību noslēgumā var iestudēt lugu.

Publiskās runas sagatavošana un runāšana

Publiskās runas dāvanas ir viens no nozīmīgākajiem cilvēka talantiem: tās ļoti noder, veidojot karjeru, pārstāvot dažādus projektus, reklamējot izgatavotu produktu, aizstāvot viedokli diskusijās. Jau kopš vissenākajiem laikiem cilvēki centušies saprast iedarbīga un izteismīga vārda noslēpumaino spēku. Mūsdienās iedarbīgai un argumentētai publiskai runai tiek pievērsta īpaša uzmanība. Ieteikumus par to, kā izveidot un izteismīgi norunāt publisko runu, varam atrast gan internetā, gan daudzās grāmatās. Portāls “Delfi” pēdējā laikā piedāvā vairākus seminārus publiskās runas nodarbībām. Tās vada profesionāli publiskie runātāji, psihologi, režisori. Šīs nodarbības paredzētas plašai auditorijai, biznesmeņiem, politiķiem, skolotājiem, studentiem u. c. Latviešu valodā pieejamas arī vairākas grāmatas, kurās atrodami dažādi ieteikumi un vingrinājumi publiskās runas sagatavošanai, piemēram, Antonijas Apeles “Prasme runāt publiski” (2012). Kopā ar kompaktdisku, kurā apkopoti artikulācijas, dikcijas, runas vingrinājumi, tā sniedz ieskatu nepieciešamākajos un būtiskākajos jautājumos publiskās runas sagatavošanas procesā.

- Elpošanas, artikulācijas, dikcijas vingrinājumi.

Parasti runas vingrinājumus sāk ar elpošanas vingrinājumiem. Pareiza elpošana labvēlīgi ietekmē ne tikai balsis kvalitāti, bet arī nervu sistēmu, paātrina cilvēka reaģēšanas spējas, paaugstina organisma vispārējo tonusu un pašsargsardzības spējas. Elpošanas vingrinājumu mērķis ir sekmēt pareizu, ritmisku ieelpu un izelpu, aktīvi izrunājot skaņas, zilbes, vārdus izelpas brīdī. Šie vingrinājumi palīdz uzlabot izelpas ilgumu un spēku.

Daži elpošanas vingrinājumi, tos ieteicams veikt nesteidzīgi un pie spoguļa.

- Aizvērtām acīm ieelpot caur degunu, it kā smaržojot ko skaistu, izelpot caur muti, izrunājot skaņu F vai Š.
- Aizvērtām acīm ieelpot caur degunu un, izelpojot caur muti, mēģināt izskaitīt līdz 10.
- Ieelpot caur muti un izelpot caur degunu, gaisu izpūšot pa daļām.
- Ieelpot caur degunu un, caur muti izelpojot, bez balsis ar lūpām imitēt skaņas A, E, I, O, U.

Lai elpošana būtu pareiza, svarīgi ir iemācīties elpot ar diafragmu (mute ciet), to var panākt trenējoties: guļus uz krūškurvja jānovieto grāmata un elpojot jācilā 15 reizes (vairāk par elpošanas vingrinājumiem vietnē: <https://www.nadija.lv/medicina/328-pareiza-elposana.html>).

Dikcijas, artikulācijas vingrinājumi, ieteikumi teksta loģiskai un emocionālai analīzei atrodamā Antonijas Apeles grāmatā “Prasme runāt publiski” un interneta vidē. Turpmāk ieskatam daži no Antonijas Apeles piedāvātajiem vingrinājumiem patskaņu un līdzskaņu izrunai.

Patskaņi a, ā + žoklis un lūpas.

Mazā Alma rāvā bradā

Basām kājām krasta malā.

Manam baltam lakatam melna apmala.

Patskaņi u, ū + līdzskanis r.

Uz drūmu jūru kļūmus kuģus sūta,

Tur uguns mutuļus un dūmus jūt,

Tur gruzd un kūp un jūk un brūk –

Tur juku jukām zūd un drūp.

Platie patskaņi e, ē.

Cildenas, diženas, lepnas un rēnas

Ezera dibenā rēgojas ēnas.

Šaurie patskaņi e, ē.

Mēness debess velvē smeļ,

Pērles, lelles dzelmē dej.

Šaurie un platie patskaņi e, ē.

Zemes bērns zem egles sēd,

Dvēslē smeldz sērs spēles tēls.

Patskaņi i, ī.

Vijīgi ir lini zili,

Viņi visi vilnī sisti.

Patskaņi o, a + k žāvas vingrināšanai.

Rokoko, kakao, kakao, rokoko,
Rokoko kokote saka, ka
Titikakā kakao koku nav.

Līdzskanis l.

Tālā salā lieli sili
Elpo saules kvēlo bulu,
Lapās pīles laistās zili,
Pielīst kubli pilni sulu.

Līdzskaņi p un b.

Strebi stipri pupu zupu.
Pakš – pēkšņi pie pakša
Pārsprāga pelēks piepūties pūpēdis,
Pelīte pilnīgi pārbijās,
Panikā pakaktē paslēpās,
Pār plašo pagalmu pacēlās
Puspuds pelēka pulvera.
Briedis bedrē brikškināja.

Līdzskanis s.

Suns savam saimniekam Šīmanim
Saplēsa sarkani svītrotos svētdienas svārkus.
Saimnieks Šīmanis saskaities
Sāka suni stipri sist,
Suns skaļi smilkstēja.

Līdzskanis z.

Zviegtin zviedz zviedru zirgi
Zvirgzdupītes ziemeļos.

Līdzskaņi š un ž.

Šaursliežu dzelzceļš (atkārtot 10 reizes).
Šis žagaru saišķis ir mans žagaru saišķis (atkārtot 10 reizes).

Līdzskanis r.

Dārd drūmi drausmīgs pērkongrāviens,
Dreb krastā smiltīs stiprās priedes,
Virš jūras briesmīgs vētras brāziens
Trauc aurodams, trīc krastmalas.

Ja tik vari, tad tik dari, ātri apriņģi gari (atkārtot 10 reizes).

Vingrinājumi, kuros ir patskaņu maiņa.

Viņu rītu ripu situ,
Citu rītu stibu pirku.
Tirgū klibu zirgu pirku,
Stīvu viņu vilkšus vilku.

Vingrinājumi, kuros ir divskaņi.

Aplokā auro un joņo straujo jaunlopu bars.
Auka auro, jūru putās jauc.

Aug laukos daudz plaukstošu ošu,
Daudz robotu, dobotu ozolu košu.

Divskanis ie.

Pie tieviem mietiem diegiem siets,
Šķiet lieliem stiebriem liecies zieds.

Divskaņi ei, ie.

Meitas kā liepas,
Veiklas un vieglas
Vainagus sien.

Ātrrunas vingrinājumi.

Bikli, klibi, klibi, bikli kraukļi klintīs glūn (atkārtot 10 reizes ar vienu elpu).
Kad klāts balts galds, tad kumoss salds (10 reizes ar vienu elpu).
Strebi stipri pupu putru (10 reizes ar vienu elpu). (Apele, 2012, 50–55)

- Publiskā monologa veidošana. Plānošana un kompozīcija.

Neatkarīgi no publiskās runas veida gan klasiskās, gan mūsdienu publiskās runas speciālisti iesaka oratoram vispirms izstrādāt publiskās runas plānu, pēc tam runas materiālu izkārtot kompozicionāli. Plāns ir it kā runas materiāla iekšējā kārtība. Tajā tiek paredzēta tēmas attīstība, loģiska pāreja no viena jautājuma pie otra, tēzes un argumenta attiecības, jēdzienu pretrunīguma iespējamība.

Galvenā prasība plānam – loģiskums, kura pamatā ir jēdzienu dališanās. Jēdzienu dalījumam jābūt samērīgam, proporcionālam, katra punkta saturam jāsakān ar formulētās tēmas saturu. Dalījumam vajadzētu būt nepārtrauktam, t. i., nav vēlams pieļaut lēcienus spriedumos, pāriet no vispārīgiem plāna punktiem pie pašiem mazākajiem apakšpunktiem, neievērojot starpposmus.

Interesants un svarīgs jautājums ir plāna un improvizācijas savstarpējās attiecības. Improvizācija, atkāpšanās no iepriekšējās runas gaitas piešķir runai dinamismu, dzīvīgumu, pānāk, ka neatslābst klausītāju uzmanība, palīdz nodibināt labāku kontaktu ar klausītājiem. Taču, ja runātājs pārāk aizraujas ar improvizāciju un novirzās no tēmas, ja improvizācija aizēno racionālo, saturīgo runas gaitu, tad uzstāšanās nevar uzskatīt par veiksmīgu.

Viens no būtiskākajiem publiskās runas sagatavošanas posmiem ir runas kompozīcijas izveide. Atšķirībā no plāna, kuru var uzskatīt par runas iekšējo būtību (kas no kā izriet), runas kompozīcija ir reālās runāšanas struktūra (kas un pēc kā tiek izklāstīts). Kompozīcija atklāj priekšnesuma daļu attiecības, samēru, stilistiskās īpatnības, racionālā un emocionālā saistību. Klasiskajā publiskā monologa modelī kompozīcija ir šāda: ievads, runas galvenā daļa, nobeigums.

Gan no loģikas, gan psiholoģijas viedokļa ļoti svarīgas ir ievada un nobeiguma daļas. Lai runas galvenā doma tiktu pareizi un precīzi uztverta, nepieciešama savdabīga klausītāju sagatavošana – tēmas pieteikums, problēmas nostādne. Tam kalpo runas ievads. Nobeigumā savukārt runātājs nostiprina domu, sasaista runas sākumu ar beigām, rezumē teikto. Ievada daļā vēlams iegūt klausītāju uzticību, savstarpējo saprašanos, piesaistīt viņu uzmanību un ieinteresēt. Liela uzmanība ir tam, lai klausītāju interese tiktu izraisīta jau runas sākumā. Pieredzes bagāti oratori tam pievērš īpašu uzmanību.

Runas galvenajā daļā tiek sniegta vispusīga un daudzveidīga informācija, izklāstīta un pierādīta tēze, izteikts viedoklis. Runas galvenajā daļā nereti izskan mēģinājumi pārliecināt klausītājus, iedvesmot viņus kādai konkrētai darbībai. Lai izveidotu pārliecināšu runas galveno daļu, runātājam jāpārvalda argumentācijas teorija, loģikas galvenās prasības, kā arī psiholoģijas likumības dzīvās runas uztverei.

Publiskā monologa pēdējā būtiskā daļa ir runas nobeigums. Tā mērķis – nostiprināt iespaidu par runāto un rezumēt runas galveno domu. Nav ieteicams runu beigt ar negatīvu rezumējumu. Ja arī runa bijusi kritiska, orators norādījis uz daudziem trūkumiem ekonomikā, politikā, sadzīvē, runu nobeigt vēlams pozitīvā emocionālā noskaņā ar cerību uz labvēlīgām pārmaiņām.

Runas kompozīcija nav universāla un vienvēidīga. Saturs, runas mērķis, konkrētā situācija un klausītāju noskaņojums var ieviest savas korekcijas arī kompozīcijā. Piemēram, runas mītiņā vai kādā jubilejā galvenokārt tiek veidotas tā, lai klausītājos radītu emocionālu saviļņojumu. Arī savdabīgāka un oriģinālāka kompozīcija var radīt attiecīgu atmosfēru, var aizkustināt un saviļņot klausītājus. Piemēram, viena no runām, kurai ir interesanta kompozīcija, ir dzejnieces Māras Zālītes uzruna Rietumkrasta XI Dziesmu svētkos 1989. gada 4. jūlijā Longbīčā Kalifornijā:

“Mēs nākam iz zaļas zāles,
Mēs nākam iz tumšas nakts,
Kur bāliņš guļ ceļa malā
Nokauts un neaprakts.
Mēs nākam iz Mēness dārziem,
Iz zvaigžņu un Saules spēlēm,
Iz akmens klusēšanas,
Iz putnu lokanām mēlēm.
Mēs nākam iz riju dūmiem,
Iz zobu sarkanās rūsas,
Neraudi, bārenīt, neraudi,
Dziesma ir māte mūsu.
Neraudi, brālīt, neraudi,

Mums dziesma par dzimteni kļūs,
Kad tēvzeme izdalīta,
Dziesma mums tēvzeme būs.

Bagāta un skaista ir mūsu kopējā dzimtene – Dziesma. Mūsu garīgā, mūžīgā tēvzeme – Dziesma. Paskatieties viens uz otru, kad jūs dziedāsi šodien, apliecinādami sev un pasaulei – mēs Esam. Jūsu sejās būs gaismas. Tā būs trejāda gaismas – tā, kas bija, tā, kas ir, tā, kas būs mūžībā. Jūsu acīs būs mirdzums – tas, kas ceļas no lepnuma, tas, kas ceļas no spīts, un tas, kas ceļas no mīlestības. Un visas sirdis būs pilnas trejādu jūtu, un tās būs prieks, sāpes un cerība.

Mums vēl viss priekšā. Mūsu zeme un tauta, reālā, fiziskā, dzīvā, elpojošā gadsimtu krātu, radījusi mums garīgu tēvzemi – Dziesmu. Bet pastāv arī atgriezeniskā saite. Garīgā tēvzeme mums visiem kopā jāiemieso atpakaļ realitātē – brīvā Latvijā.

Mums vēl jāpārvar attālumi, kas radušies pretēji mūsu gribai, mums vēl jāpārvar neuzticība, kas radusies pretēji mūsu gribai, un brūces, kas mums visiem cirstas, ir jāsadziedē. Un lūk, vārdam dziedāt un dziedēt ir viena sakne. Dziedāšana un dziedēšana ir viens un tas pats. Dziediet, brāļi, dziedējiet. Dziediet, dziediniet. Es apbrīnoju jūs, es mīlu jūs, es pateicos jums. Viena mēle. Viena dvēsele, viena zeme. Mūsu.” (Zālīte, 1997, 141)

Jāpiezīmē, ka daudziem publiska uzstāšanās ir psiholoģiska problēma. Nedrošība, samulsums, baiļu pārvarēšana ir viens no būtiskākajiem šķēršļiem, kas daudzus attur no mēģinājumiem publiski paust savu viedokli. Nereti nācies dzirdēt, ka ikdienas sarunās drošs, par sevi pārliecināts cilvēks, labs sarunu biedrs publiskās uzstāšanās laikā samulst, viņam sāk trīcēt balss, ķermeņa valoda ir nekoordinēta. Šādos gadījumos vēlams iepazīt kādus no psiholoģiskiem treniņiem un ieteikumiem, kurus šobrīd daudz piedāvā dažādi publiskās runas kursi un semināri.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI

1. Kā jūs saprotat jēdzienus “publiskā runa” un “prezentācija”? Kādas ir publiskās runas mākslas pamatnostādnes?
2. Atrodiet masu saziņas līdzekļos kādu, jūsuprāt, veiksmīgu publisko runu un analizējiet to.
3. Sagatavojiet kādu publisko monologu un norunājiet to klausītājiem. Pārdomājiet savas izjūtas un pārdzīvojumus runas laikā.

Literatūras saraksts

- Akots, N. (2007) Neatkarīgie teātri. No: *Latvijas teātris: 20. gs. 90. gadi un gadsimtu mija*. Rīga: Zinātne, 570.–591. lpp.
- Anspaks, J. (2004) *Mākslas pedagoģija*. Rīga: RaKa.
- Apele, A. (2012) *Prasme runāt publiski*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Biedrība “Teātris un izglītība” pauž atbalstu drāmas priekšmeta ieviešanai skolās. (2018) *LA.LV*, 29. oktobris. Pieejams: <https://www.la.lv/biedriba-teatris-un-izglitiba-pauz-atbalstu-dramas-prieksmeta-ieviesanai-skolas> [skatīts 27.03.2020.].
- Čakare, V. (2007) 20. gs. 90. gadi un gadsimtu mija Latvijā un pasaulē. No: *Latvijas teātris: 20. gs. 90. gadi un gadsimtu mija*. Rīga: Zinātne, 7.–13. lpp.
- Dirty Deal Teatro. Par teātri*. Pieejams: <http://dirtydealteatro.lv/par-teatri/> [skatīts 29.03.2020.].

- Dišereite, R. (2018) Es jau mācu drāmu. No: *Domāt. Darīt. Zināt. Skola2030*. Ziņu izdevums skolotāju atbalstam pilnveidotā mācību satura un pieejas īstenošanai. Novembris, 15.–16. lpp. Pieejams: https://docs.wixstatic.com/ugd/3e1e8c_5da2922827af44bbb595f5d852f8100a.pdf [skatīts 25.03.2020.].
- Ģertrūdes ielas teātris. Pieejams: <http://git.lv/par-mums/teatris/> [skatīts 29.03.2020.].
- Kundziņš, K. (1968) *Latviešu teātra vēsture*. 1. daļa. Rīga: Liesma.
- Leitāne, I. (2018) Drāma kā darbības māksla. No: *Domāt. Darīt. Zināt. Skola2030*. Ziņu izdevums skolotāju atbalstam pilnveidotā mācību satura un pieejas īstenošanai. Novembris, 14. lpp. Pieejams: https://docs.wixstatic.com/ugd/3e1e8c_5da2922827af44bbb595f5d852f8100a.pdf [skatīts 25.03.2020.].
- Niklasons, E. (2018) Es jau mācu drāmu. No: *Domāt. Darīt. Zināt. Skola2030*. Ziņu izdevums skolotāju atbalstam pilnveidotā mācību satura un pieejas īstenošanai. Novembris, 15. lpp. Pieejams: https://docs.wixstatic.com/ugd/3e1e8c_5da2922827af44bbb595f5d852f8100a.pdf [skatīts 25.03.2020.].
- Smildziņa, L. (1998) *Ievads teātra spēles pamatos*. Rīga: RaKa.
- Smildziņa, L. (2009) *Vingrinājumi un spēles darbam teātra studijā*. Rīga: Rīgas Skolēnu pils.
- Spolina, V. (1999) *Teātra spēles – improvizācijas*. Rīga: Preses nams.
- Teātris*. Pieejams: <https://lv.wikipedia.org/wiki/Te%C4%81tris> [skatīts 19.03.2020.].
- Zālīte, M. (1997) *Kas ticībā sēts*. Rīga: Karogs.